

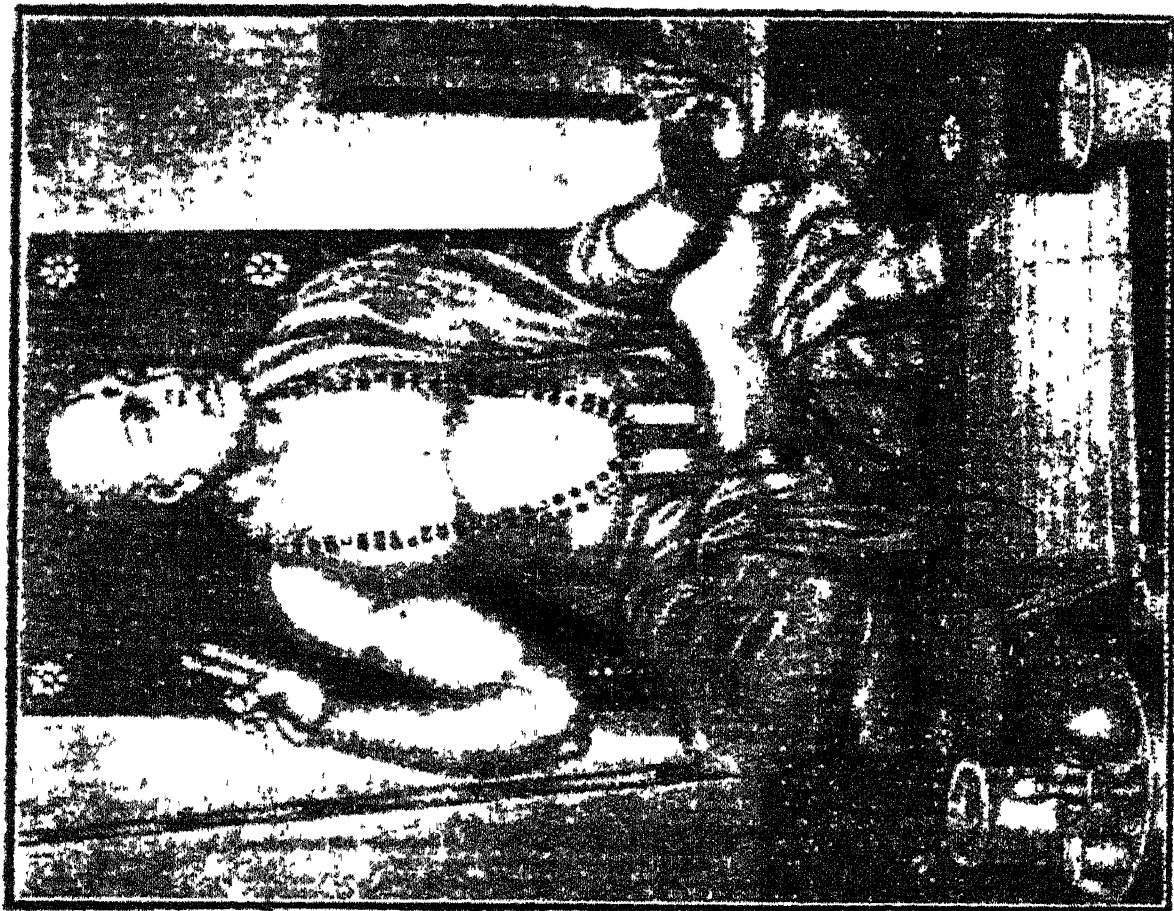
॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचंद्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

16336

(: 1 2 1 2 1 2 1 2)

श्रीमद्वाङ्मनोहराचार्यः ।

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अ०-श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ समन्वयविरोधाभ्यां सिद्धे वस्तुनि साधने ॥ विचारितेष्वशेषेषु साधनेषु विशेषतः ॥ नित्यशःकार्यमत्यन्तमवश्यंभावि साधनं ॥ चित्यते प्रथमं तत्र ॥

सु०-यदीयचरणाभोजच्छायामाश्रित्य निवृत्ताः ॥ नन्दन्ति सततं मुक्ताः सन्धये तं श्रियः पतिं ॥ १ ॥ फलं निगद्यतेऽस्मिन्ध्याय इति भाष्यं । फलनिरूपणस्येदानीं का संगतिरित्यत आह ॥ समन्वयेति । समन्वयविरोधाभ्यां प्रथमद्वितीयाध्यायप्रतिपादिताभ्यां परब्रह्मादिरूपे वस्तुनि सिद्धे सति साधने साधनविषये तृतीयाध्यायेऽशेषेषु मोक्षसाधनेषु विचारितेषु सत्सु फलप्रतिपादनस्यावसरप्राप्तिः । जिज्ञासितेष्वर्थेष्वन्येषां विचारितत्वादस्यैवावशिष्टत्वात् । अतो मोक्षलक्षणं फलमत्राध्याये निगद्यते इति वाक्य शेषः । पादचतुष्टयमतिपाद्यं संगतिं च लाघवायैकत्र वक्ष्यति । ततश्च फलविषयेऽस्मिन्ध्याये कर्मनाशाख्यं फलं प्रथमपादे निगद्यत इत्युक्तं भवति । तस्यापवादमाह ॥ विशेषत इति । (तत्र) अत्र चतुर्थस्य प्रथमपादे प्रथमं कश्चित्सूत्रं साधनमेव चिन्त्यते । कथं विशेषतः परमादरेण नित्यशो नरंतर्येण च कार्यमिति । कुतः । यतो मोक्षसिद्धावत्यन्तमवश्यंभावे । इदमुक्तं भवति । तृतीयाध्याये यानि साधनानि विचारितानि तेष्वेव केषांचित्परमादरनरंतर्याभ्यामनुष्ठेयत्वमत्रादौ प्रतिपाद्यते । तथाऽनुष्ठान एव मोक्षस्य भावादन्यथाऽभावात् । एतज्ज्ञापनार्थेन तृतीयंऽनुक्त्वाऽत्रेदमुच्यते । तत्रानुवक्ष्या हि ततो वैलक्षण्यं ज्ञायते । फललक्षणे चोक्त्या फलान्तरंगत्वं । अध्यायादिव्यवस्था च प्रायिकत्वादुपपद्यत इति ॥

टि०—श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ सर्वाभिष्टप्रदं रामं सर्वानिष्टविनाशकं ॥ जानकीजानिमानिशं बंदे सद्गुरुवदितं ॥ १ ॥
वेदव्यासं तथानंदतीर्थं जयमुनिं गुरुं ॥ व्यासतीर्थं गुरुन्साक्षादभिवंद्य यथामति ॥ २ ॥ सुधाया भावगढायास्तुरीयाध्यायपर्यन्तिका ॥ प्रकाशने
केशवेन गुरुराजोक्तमार्गतः ॥ ३ ॥ यद्विद्वार्धशुनुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्वेपा भक्तियुक्ता श्रीविद्वार्धशपादयोः सेवा ॥ ४ ॥
एतदध्यायगतपादप्रतिपाद्यगुणविशिष्टभगवत्स्तुतिपूर्वकं तत्संश्रयणरूपं मंगलमाचरति ॥ यदीयेति ॥ मुक्ता भगवज्ज्ञानभोगाभ्यां निवृत्तसमस्ता-
निष्टकर्माणिस्तथा मुक्ताः स्वोत्तमप्रवेशेन ब्रह्मनाड्योक्तमेण वा परित्यक्तेद्वाः स्वोचिताचिरादिना वा यथा वैकुण्ठलोकयासिभगवत्भरणां-
भोजच्छायाभाश्रित्य हिरण्यगर्भेण सह प्राप्य मुक्ता भिन्नलिंगशरीरास्तथा मुक्ता विध्वस्तप्रकृतयस्तथा मुक्ता अत्यंतनिवृत्तानिष्टास्तथा मुक्ता
अपहृतेध्वरेच्छावरणास्तत एव निवृत्ताः सम्यगाविर्भूतानंदादिगुणा यदीयचरणभोजच्छायाभाश्रित्य भगवत्समीप एव तमगाभीना इति यावत्
नंदति स्वरूपेण वा लीलागृहीतिविप्रहैर्वा संकल्पमात्रसाध्यान् दिव्यान्भोगांस्तारतम्येन सततं भजते । न कदाचिन्मनसावनत इति यावत् ।
सकलवाङ्मनसेवतायाः श्रीदेव्याः पतिमहं संश्रय इति योजना । त्यदादीनि चेति वृद्धसंज्ञायां वृद्धान्छ इति यद् शब्दात् शेषिके अप्रत्यये
तस्य ईयादेशे यदीयेति रूपसिद्धिः । छायान्तत्वेऽपि तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थबाहुव्यस्यागम्यमानत्वेन नपुंसकत्वाप्राप्त्यर्थायचरणभोजच्छाया-
भित्तयेतत्साधु । नन्वेकवाक्यत्वादिसिद्धयेऽध्यायप्रतिपाद्यवशंवक्तव्यत्वात्तदनुक्तिर्दोष इत्यतस्तस्य भाष्य एव प्रतिपादनात्तदनुक्तिर्न दोषा
येत्याभिप्रेत्य तत्रानुक्तसंगतिप्रदर्शकतयोत्तरग्रन्थवतारयितुमध्यायप्रतिपाद्यप्रदर्शनपरमाण्वनू संगतिशकामुत्थापयति ॥ फलमिति । मूले
विचारितेभ्यस्तः परमवत्संप्राप्तं मोक्षलक्षणं निगद्यत इत्यपेक्षितशेषपूर्णं साक्षात्त्वप्रत्युक्तवाक्यभासतां परिहरन् फलनिर्गुण-

स्यावसप्राप्ततां चोपपादयन् समन्वेयेत्यादिग्रंथं व्याचष्टे ॥ **समन्वयेति** । मूले समन्वयाविरोधाभ्यामिति तदर्थेयोरध्याययोरुपलक्षणमिति
 भावेन लक्षणाबीजसंबन्धं दर्शयति ॥ **प्रथमेति** ॥ **सिद्ध इति** । अशेषजगत्कर्तृत्वनिर्देशाशेषसद्गुणत्वरूपलक्षणाविशिष्टतया निर्णीत इत्यर्थः ।
 टीकायां ब्रह्मरूपे वस्तुनीति स्वरसः पाठः । तार्तीयटीकाग्रंथानुसारात् ॥ **सतीति** । अनेन सिद्ध इति सति सप्तमीकं भवति ॥
साधनविषये तृतीयेऽध्याय इति । अनेन मूले साधनशब्दतत्प्रतिपादकाध्यायोपलक्षक इत्युक्तं भवति ॥ **जिज्ञासितोऽपि** ।
 जिज्ञास्यत्वेन प्रथमसूत्रप्रतिज्ञातस्वरूपसाधनफलेऽधिक्यर्थः । न च ब्रह्माजिज्ञासेति कर्मपक्षापरिग्रहेण स्वरूपस्य जिज्ञास्यत्वप्रतिज्ञासिद्धानपि
 साधनफलयोः कथं तत्सिद्धिरिति वाच्यं । प्रधानभूतब्रह्मवाचकेन ब्रह्मपदेनाप्रधानसाधनफल्योरुपलक्षणस्यांगीकृतत्वेन तदुपपत्तेः ॥ **अन्येषा-**
मिति । स्वरूपसाधनानामित्यर्थः । तद्विचारस्य पूर्वकर्तव्यतायाश्च जन्मादिसूत्रोक्तहेतुरवधेयः । नन्वेवमस्याध्यायस्य फलरूपैवाश्रयप्रतिपादना-
 त्वेनैकाक्यत्वात्कार्यं पादभेद इत्यतः फलेऽप्यन्तरभेदात्तत्प्रतिपादकतया युक्तः पादभेद इत्यभिप्रेत्य तथाऽप्येकवाक्यत्वादिसिद्धय एतत्पाद-
 प्रतिपादास्य तत्संगतेश्चावश्यंभूतव्यत्वात्तदनुक्त्या भाष्यन्यूनत्वमेवेत्यत एतदध्यायगतपादचतुष्टयप्रतिपादानसंगतिप्रतिपादयानरभ्रभेदेनैतत्पाद-
 प्रतिपादात्तसंगत्योरपिसिद्धत्वाच्च तदनुक्तिमध्यग्यनत्वापादिकेलाशयवान् भाष्ये तदनुक्तौ निमित्तकथनपूर्वकमुत्तरग्रंथानुसंगेनेत्यादप्रतिपादा-
 तत्संगतीं लाघवाय दर्शयति ॥ **पादचतुष्टयेत्यादिनोक्तं भवतीत्यंतेन** । कर्मक्षयोक्तातिमात्रभागरूपमित्यर्थः । संगति अंतर्भाव-
 लक्षणामानन्तर्यलक्षणां चेत्यर्थः । एकीकृत्य पादचतुष्टयप्रतिपादात्तसंगत्योरैकत्र कथनं निमित्तमाह ॥ **लाघवायेति** । एकत्रैव असौवाध्यायस्य
 द्वित्वे कर्मक्षयस्तथोक्तातिरित्यादिनेति शेषः ॥ **तस्येति** । अध्यागपादप्रतिपादादयेत्यर्थः ॥ **कैश्चित्सूत्रैरिति** । तदधिगम इत्येतत्प्रकृते-

तत्पादगतैरित्यर्थः । ननु तृतीयाध्याय एवाशेषमोक्षसाधनानां विचारितत्वेन पुनर्विचारस्य व्यर्थत्वात् । अत्राध्याये विचारिण्यमाणसाधना-
नामादमैरतैर्याभ्यामनुष्ठेयैव नियामकाभावेन पुनर्विचारस्य तत्सिद्ध्यर्थत्वायोगात् । तत्सिद्ध्यर्थत्वेऽपि वा तृतीय एव पुनस्तद्विचारेणापि
तत्सिद्ध्युपपत्त्या चतुर्थे तद्विचारानर्थक्यत्वात्तत्रानुव्यञ्जोक्तिभ्यामेव तत्सिद्ध्यर्थत्वस्याप्यदर्शनात्तत्फलाध्यायकर्मक्षयपादयोरेपि साधनसंज्ञेन निचारे
चतुर्थः फलाध्यायः । तत्राध्यायः कर्मक्षयपाद इत्यध्यायपादव्यवस्थानुपपत्तेर्नात्र साधनस्य विचार्यता संभवतीति न तथोक्तिर्भाष्यटीकायां
युक्तेत्येताः शंकाः क्रमेण परिहरन्तेव साधनस्य विचार्यतामुपपादयति ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ प्रायिकत्वादिति । यद्ययाम्बक्याये
फलस्यैव कर्मनाशस्य प्रथमपादे बाहुल्येनाप्रतिपादनाच्च प्रायिकत्वमस्ति तथाऽप्यध्याये फलस्यैव पादेऽपि कर्मक्षयस्यानन्यार्थतया प्रतिपादना-
त्साधनस्य च फलार्थतया निरूपणात्प्राधान्यरूपं प्रायिकत्वमभिप्रेत्यमुक्तिरिति ध्येयं ॥

श्रवणादिसङ्कृतिक्रिया ॥ आवृत्तिर्वैतिसदेहे कर्तव्यावृत्तिरेव हि ॥ उपदेशोतत्त्वमसीत्यादिह्यसंश्लेषयत् ॥ लिङ्गाद्यातद्व्यतः पूर्वमुजो-
र्ग्रहणवतः शतात् ॥ शुभ्रावोग्रतया नाम योग्यो रुद्रपदस्य यः ॥ सार्धं परार्धं विष्णोस्तु गुणान्मक्या सदोद्यतः ॥ तत्त्रिभागमुपासां च चक्रे
संमृतमानसः ॥ दशमन्वतरं शक्रपदयोग्यो गरुतमतः ॥ पदयोभ्यामुपमनसःसुन्दरो नाम चाशृणोत् ॥ उपासांचक्र उद्युक्तो मन्वतरचतुष्टयं ॥
सूर्याचन्द्रमसौधैवपदयोग्यौ सुतेजसौ । सुरुषः शांतरूपश्चमन्वतरचतुष्टयं ॥ अशृण्वतां सुमनसो मन्वतरमुपासतां ॥ ततः प्रोक्तास्तु ते सर्वे
भक्त्योग्रतपआदयः ॥ अपश्यन्परमं विष्णुं तत्पसादैधिताःसदा ॥ इत्युक्तं विष्णुना साक्षाद्ग्रे सत्त्वसंश्लेषे ॥

सु०-॥ ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ अधिकरणोत्थानकरणं दर्शयति ॥ श्रवणादीति । प्रथमं तत्रेति वर्तते ।
श्रोत्रव्यो मन्वयो निदिध्यासितव्य इति दर्शनार्थं श्रवणादिकं विधीयते । तस्य श्रवणादेज्योतिष्टोमोदिवत्सङ्कृतिक्रिया वा ग्रीह्यवया-

तादिवदवृत्तिर्वेति सदेहे सति । उपलक्षणमेतत् । सकृत्क्रियेति पूर्वपक्षे च सतीत्यपि ग्राह्यं । इदमधिकरणमारभ्यत इति शेषः ।
 पूर्वपक्षबीजं च न्यायविवरणे स्पष्टमवाप्तव्यं । सूत्रं व्याख्याति ॥ कर्तव्येति । श्रवणादीनामिति वर्तते । हि शब्दो तत्त्वमसी-
 त्युपदेशस्य प्रसिद्धत्वं द्योतयति । यदि हि शिष्येणावृत्तिर्न कर्तव्या तदा गुरोरसकृदुपदेशोऽनर्थकः स्यात् । तेन ज्ञायते कर्तव्या-
 श्रवणावृत्तिरिति । अनेन श्रवणावृत्तेः कर्तव्यता सिद्धा । त्रयाणामयावृत्तिं साधयल्लिगाच्चैति सूत्रं पठित्वा तदभिप्रेतानि लिगान्या-
 मवाक्येनैव दर्शयति ॥ लिगादित्यादिना । लातव्य आदातव्यः शिष्यरूपासितव्यः । तस्मात् । ब्रह्मत्वत इति पृष्ट्विबहुवचना-
 तात्तसिः । ब्रह्मत्वानां शतात्पूर्वमिति ऋजोर्विशेषणं । यस्यैतस्माद्ब्रह्मकल्पमारभ्य ब्रह्मकल्पानां शते गते ब्रह्मत्वं भविष्यति तस्मादिति
 यावत् । सार्धं परार्थमित्यत्यंतसंयोगे द्वितीया । तत्त्रिभागं । तस्य श्रवणकालस्य तृतीयभागं कालं उपासो मनननिदिध्यासनरूपां ।
 संभृतमानस इति उपासितव्य एवार्थे धृतचित्तिः । दश मन्वन्तराणि यस्मिन्काले स तथोक्तः ॥ गरुत्मनः पदयोग्यादिति ।
 गरुत्मनो यत्पदं तत्र योग्यादित्यर्थः । सुतेजसावेव सुप्रज्ञावेव न तु मर्दा । अशृण्वतां अशृणुतां । व्यत्ययो बहुलमिति
 द्विविवरणता । सुमनस एव मन्वन्तरं मन्वन्तरावच्छिन्नं कालं उपासतामुपासतां । छांदसां वर्णविकारः । नन्वत्र श्रवणादिकाल-
 बाहुल्यमेव प्रतीयते । न पुनरावृत्तिः श्रुतस्यैव वाक्यस्य पुनः श्रवणमित्यादिरूपा हि संति । मंत्रं । एकेन वाक्येनावगतस्य तत्परस्य
 पुनः पुनस्तेनान्येन वाऽवगतिः श्रवणावृत्तिः । एवमेकया युक्त्याऽनुसंहितस्य भूयो भूयः तयाऽन्यथाऽनुसंधानं मननावृत्ति-
 रित्याभिप्रेतत्वात् । नन्वेवं चेत्सर्ववेदांतमत्ययमित्यनेनैव गतमेतत् । सत्यं । तस्यैवात्यंतावश्यकत्वप्रदर्शनाय पुनरारंभ इत्युक्तमेव ।

एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं ॥ छ ॥ ४ । १ । १ ॥ छ ॥

टि०-॥ ॐ आधृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ ॥ उत्थानकारणमिति । विषयादिकमित्यर्थः । श्रवणादेः कर्तव्यत्वसिद्धिं दर्शयति ॥ श्रोतव्य इति । ननु सूत्रावतारिकारूपपूर्वपक्षस्यैव सिद्धांतसूत्रप्रापकत्वात्तदनुक्तौ कथं संदेहोपदर्शनमात्रेण सिद्धांतसूत्रप्रवृत्तिरित्यतः पूर्वपक्षोपलक्षणतया संदेहभाष्यं व्याचष्टे ॥ उपलक्षणमेतादिति ॥ न्यायविवरण इति । श्रवणादनाधृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशक्यत्वमिति गुण इति न्यायविवरणे सुशक्यत्वरूपं पूर्वपक्षसाधकं स्पष्टमित्यर्थः ॥ वर्तत इति । यद्यपि श्रवणादीनामिति न पूर्व श्रूयते यच्च श्रवणादीति श्रुतं तदपि सङ्काक्षियेत्यनेन समस्तं नात्रान्वेतुमर्हति । तथाऽपि समासे गुणभूतस्य तस्य बुद्ध्या विवेकेनेयमनुवृत्तिरिति ध्येयं ॥ हि शब्द इति । उपदेशो तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यगतः इत्यर्थः । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ यदि हीनि । आद्यो हिशब्दो हेत्वर्थ इत्याशयेनाह ॥ तेनेति । ज्ञापकश्चायमर्थो नकारक इत्याशयेनाह ॥ ज्ञायत इति ॥ लिंगानीति । उग्रताः प्रभृतिभिरावर्त्यमानत्वरूपाणीत्यर्थः ॥ लातञ्च्य इति । लातव्यनामेत्यर्थः । कथं तस्य नामत्वमित्यतो योगेन तदुपापादयति ॥ आदातञ्च्य इति । लाआदान इतिधातोरिति भावः । तत्त्वं चोपास्यतयेत्यभिप्रेत्य तद् व्याचष्टे ॥ शिष्यैरुग्रतपःप्रभृतिभिरुपासितञ्च्य इति ॥ बहुवचनांतात्तासिरिति । आद्यादिभ्य उपसंख्यानादिति भावः ॥ शतादिति । एकोनशतादित्यर्थः ॥ ऋजोर्विशेषणमिति । ततश्च पूर्वमित्येतत्पूर्वादिति व्याख्येयमित्युक्तं भवति । ब्रह्मवतः शतात्पूर्वमित्युक्तेमेव विवृणोति ॥ यरयति ॥ शनं गत इति । एकोनशते गत इत्यर्थः । एकोनशते ब्रह्मवतीतिष्विति सन्न्यायएलावल्यानुसारात्सार्धं परार्धमित्यस्यायमर्थः । एकोनशतभागमहाकल्पेभ्यः पूर्वं

महाकल्पस्यादिमारभ्य ब्रह्ममानपरिगणितपंचसप्ततितत्त्वत्तरकालमिति । नन्वधिकरणत्वादाधिकरणे सप्तमिति सप्तम्या भवितव्यं सार्धं परार्धमिति
 द्वितीया तु कथमित्यत आह ॥ **अत्यंतसंयोगे इति** । अंतः विरामः अतिक्रान्तोऽतोऽत्यंतः स चासौ संयोगश्चेत्यत्यंतसंयोगो निरंतरसंनिर्धर्प
 इति यावत् । तत्र द्वितीयेत्यर्थः । कालाध्यवसरोत्यंतसंयोग इति रमणादिति भावः ॥ **तृतीयभागं कालमिति** । ब्रह्ममानपरिगणित-
 पंचविंशतिसंवत्सरकालमित्यर्थः ॥ **मनननिदिध्यासनरूपामिति** । सोपासना च द्विविधेत्याद्यनुसारेणोपासनाशब्दस्य श्रवणादि-
 त्रितयपरत्वेऽपि शुश्रावेति श्रवणस्यात्र पृथगुपादानादुभयमात्रपरतया व्याख्यातमिति ध्येयं । विषयानुक्तेतं दर्शयन्त्याचष्टे ॥ **संभृतमिति**
 दशमन्वतराणि समाहृतानीति समाहृतप्रधानाद्विगुणपक्षे दशानां मन्वतराणां समाहार इति समाहारप्रधानाद्विगुणपक्षे वा कालालाभाहृद्विहिमाश्रित्य
 तल्लभं दर्शयति ॥ **दशेति** । गरुत्मतः पदयोर्गोत्यादिति समानाधिकरणे पंचध्याविति धमनिरासायाह ॥ **गरुत्मत इति** । देवदत्तरस्य
 गुरुकुलमित्यादाविव नित्यसापेक्षत्वात्समास इति हृदयं । सूर्याचंद्रमसोर्धैवयत्र विरुद्धार्थयोश्चैवशब्दयोरैकत्र संबन्धानुपपन्नशब्दस्य क्त्वात्
 संबंधमंगिष्ठैवशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति ॥ **सुतेजसावेवेति** । अत्रापि किं तेनेत्यतस्तद्व्याचख्यमाह ॥ न निनि । ननु शु श्रवण
 इत्यस्माल्लाङि प्रथमपुरुषद्विवचने तसि श्रुवः श्रुचेति श्रुप्रत्यये श्रुभावे च सति अपित्वात्सार्वाद्यतुलनामपिदिति शोडिन्वाद् गुणाभावे शकारलोपो
 णत्वे च सति पूर्ववत्सोडिन्वात् श्रोर्गुणभावेऽङागमे तत्सत्तामादेशे अश्रुतामित्येव भवितव्यं । तत्कथमश्रुत्वतामित्युक्तमिग्यत आह ॥ **उपत्यय**
इति । व्यत्ययो बहुलमित्यास्मिन्सूत्रे छंदसि शानजपीति पूर्वसूत्रात् छंदस्यपीत्यास्यानुवृत्तौ सत्यां छंदसि व्यत्ययो भवति । आणशब्दादथाप्राप्तं
 वेद्येतावन्मात्रेणैष्टिया बहुलप्रहणवैयर्थ्यमाशंक्य बन्ध्यादानप्रवृत्तिनिमित्तकबहुलप्रहणस्य प्रकृताप्रकृतसर्वाभिनिधित्वव्याप्यलक्षणव्याभिचारार्थताया

आश्रितत्वादितिहासः पुराणः पंचमो वेदानां वेद इति वेदेनैव सत्तत्त्वस्यापि छंदस्त्वास्थित्या तद्वलेन द्विविकारणत्वस्यापि प्राच्या श्रांगन्तरं
तौदादिकस्य शस्यापि प्राप्तौ तस्य क्तिवाद् गुणासंभवेन यणादेशे सति अशृण्वतामित्यस्यापि छंदस्त्वादुपपत्तिरिति भावः । सूर्याचंद्रमसोश्चैवत्व-
शब्दस्य सुमनस इत्यनेनापि संबंध इत्याशयेनाह ॥ **सुमनस एवेति** । ननु सूरूपशंतिरूपयोर्द्वैत्वादुपपत्तिर्वादात्तेल्लेख्यत्वेनैव प्रथमपुरुषाद्वैचित्र्ये
आत्मापि उपासतामिति द्विवचनेन भवितव्यं । तत्त्वार्थमुपासतामित्यागमवाक्ये न्हल इत्यत आह ॥ **छांदस इति** । दीर्घस्य न्हलत्वलक्षण
इत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेनानुसंहिताया युक्तेः पुनरनुसंधानरूपमननाद्वृत्तिपरिग्रहः ॥ **नन्विति** । तत्र श्रवणादावृत्तेः कर्तव्यत्वासिद्धिरिति भावः ॥
उक्तमेवेति । विशेषतो नित्यशः कार्यमित्यंतमवश्यंभावीत्यादिनेति शेषः ॥ छ ॥ ४ । १ । १ ॥ छ ॥

॥ ॐ आत्मेति तूगच्छति ग्राह्यंति च ॐ ॥ आत्मेति नाम कथितं साक्षात्कारायणस्य हि ॥ आत्मा ब्रह्म महोत्तारः परमेशः शुचिश्रवाः ॥
विष्णुर्नारायणोनेत इति श्रीपतिरार्यते ॥ इति वैगिश्रुतिश्चैव तथैव परमश्रुतिः ॥ ओमात्मा भगवान्विष्णुरात्मानंदेश्वरः स्वराट् ॥ विश्वघाता
नृसिंहोजो नारायण उरुक्रमः । अनसूया तथैवात्रेजो पुत्रानकल्मषान् ॥ दत्तं दूर्वाससं सोममात्मे शशस्त्रसंमवान् ॥ इति भागवते चैव
तस्मादात्मा जनार्दनः ॥ तस्मादुपास्यो विष्णुरिति ज्ञातव्यः सज्जनैः सदा ॥ तथैवोपासते संतस्तथैवोपदिशति च ॥

सु०-॥ ॐ आत्मेति तूगच्छति ग्राह्यंति च ॥ ॐ ॥ एतत्सूत्रं व्याख्यातुमात्मशब्दार्थं तावदाह ॥ आत्मेति ।
यस्मादात्मेति नाम साक्षान्मुख्यया वृत्त्या नारायणस्य कथितं । मुख्ये च संभवत्यमुख्यं न युज्यते । तस्मादत्र सूत्रेऽप्यात्मा
जनार्दनः आत्मशब्दोदितो जनार्दन इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । किं तदात्मशब्दस्य भगवन्नामत्वकथनमित्यत आह ॥ आत्मेति ।
इति नामभिः । पैगिश्रुतिः आत्मशब्दं भगवन्नामत्वेनाह । च शब्दः श्रुत्यंतरसमुच्चयार्थः । श्रुतिरेव न तु मानुषप्रणीतमभिधान-

आशानार्थत्वतश्चायमात्मशब्दः परिते वदेत् ॥ स्वामी मे विष्णुरित्येव नित्यदोषास्यमंजसा ॥ स्वामी विष्णुरिति ध्यानं विशेषण-
विशेष्यतः ॥ कर्तव्यं सर्वथैवेतन्न कथंचन विस्मरेत् ॥ इति सत्तत्त्ववचनं षाड्गुण्यवचनं परं ॥ मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव च ॥
इति ध्येयः सर्वदेव भगवान् विष्णुरत्ययः ॥ २ ॥

मित्येवशब्दः । तेन क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष इत्यादिविराधो नाशकनीयः ॥ ओमात्ममेति परमश्रुतिः । आत्मानंदेति समस्तमेकं
नाम ॥ अनसूयेति । भागवते चात्मशब्दस्य भगवत्येव प्रयोगोऽस्ति ॥ तथैवेति । तत्र प्रकृतेन समुच्चयार्थं । जज्ञे जनयामास ।
अंतर्णति (णिजर्थोऽत्र ज) ण्यर्थोऽत्राऽत्र जनिः । आत्मेशब्रह्मसंभावान्विष्णुशिवब्रह्मसंभवान् । सह भवंतीति संभवाः । अत्र
दत्तदूर्वाससौ विष्णुशिवावेव । सोमो ब्रह्मणा सहभूतः । तद्धर्मोऽन्ययोऽप्युपचारोऽदुच्यते । छात्रिण इति यथा । अस्वात्मात्मशब्दो
विष्णुपरस्तथाऽपि कः सूत्रार्थे इत्यत आत्मेतीति प्रतिज्ञांशं व्याख्याति (चष्टे) ॥ तस्मादिति । यस्मादात्मशब्दो विष्णुपरस्त-
स्मात् । अयं प्रतिज्ञार्थः आत्मा विष्णुः आत्मेति सज्जनः सदा ज्ञातव्यः उपार्थो ध्येयश्च । ह्रस्वंशं व्याचष्टे ॥ तथैवेति । अनेना-
त्मेति शब्दस्यावृत्तिस्तुशब्दश्चावधारणार्थ इत्युक्तं भवति । सतामेवापासनापदेशां भाष्यादाहनाभ्यां श्रुतिभ्यां सिद्धां । उपगच्छन्ती-
त्येतज्ज्ञानार्थमुपासनार्थं च । तत्र ज्ञानार्थत्वं स्पष्टमित्येक एवार्थो व्याख्यातः । अत एव प्राक् ज्ञातव्य उपार्थश्चेत्युक्तं । नन्वनन
विष्णुर्विष्णुरित्युपास्य इत्युक्तं भवति । ततश्च किमेनेन कृतं स्यात् । न ह्यविष्णुत्वेनापास्तिरत्र प्रसक्तेत्यत आह ॥ आदानेति ।
अयं सूत्रगत आत्मशब्दः परिते च वदेत् । कथमादानार्थत्वं आदानकर्तृत्वार्थत्वात् । आङ्गूरीनां दाजः आतो मनिक्विति मनिन्
प्रत्ययः आकारलोपो दस्य तश्च निर्वचनत्वात् । तथा चांक्तं यच्चांमिति यदादत्त इत्यादि । पतिर्हि स्वीयतया भृत्यानादत्ते ।

ततः किमित्यतः सूत्रार्थं विवृणोति ॥ स्वामीति । अत्र सूत्रं द्वावात्मशब्दौ । एकांशुवादाथो द्वितीयो विधिर्यः । आत्मात्मत्युपास्य इति द्वावपि विष्णुविषया । तत्राद्योऽविवक्षितावयवार्थः संग्रहत्वेन वर्तते । द्वितीयो विवक्षितावयवार्थः स्वामिनं वदति । तथा चात्मा विष्णुरात्मोति स्वामीत्युपास्य इति सूत्रार्थो भवतीत्यर्थः । अंजसा परमादरेण । नन्वेतदानंदादयः प्रधानसंयत्यनेनैव गतं । सत्यं । सर्वथोपास्यत्वस्य ज्ञापनाय पुनर्वचनं । तदिदमुक्तं नित्यदर्वाजसेति । अस्य सर्वथोपास्यत्वे किं प्रमाणमित्यत आह ॥ स्वामीति । विशेषणविशेष्यत इति स्वामित्वं विशेषणं विशेष्यं इति विशेषणविशेष्यभावन्नैव । न तु तदस्य स्वामित्वं निर्गुणस्य विष्णोरुपलक्षणमित्येवमित्यर्थः । कथंचन आधिब्याधिसत्वेऽपि । परमुपरितनं । मम स्वामीत्यनेन प्रसक्तमल्पत्वं निवारयति ॥ सर्वस्येति ॥ छ ॥ ४।१।२ ॥ छ ॥

टि०-॥ ॐ आत्मनेति तृपगच्छति ग्राहयंति च ॐ ॥ आत्मेति नाम कथितमित्यादेस्तस्मादात्मा जनार्दन इत्यनेन भाष्यस्य सूत्रार्थकथनरूपत्वादानार्थक्यमाशंक्य सौत्रात्मशब्दार्थकथनरूपत्वात् तदित्यभिप्रेत्य तत्कथनस्यापि प्रयोजनं दर्शयत्सौत्रात्मशब्दार्थकथनरूपतया भाष्यं संगमयति ॥ एतदिति ॥ व्याख्यातुमिति । तस्मादुपास्यो विष्णुरित्यादिनिति शेषः ॥ तावदिति । पदार्थानामनुवर्तमानाश्चार्थज्ञानस्येति भावः । उत्तरत्र तस्मादिति श्रवणात्तदपेक्षितं । यस्मादित्यर्थतया हिशब्दं व्याचष्टे । मूले साक्षात्तदगमनयत्काम्याशंक्यात्मशब्दस्य भगवन्नामतमात्रेण सौत्रात्मशब्दस्य भगवदर्थत्वे तस्य जीवनामतयाऽपि सत्वेन सौत्रात्मशब्दस्य तदर्थत्वसापि प्रात्या भगवन्नामतमात्रस्य सौत्रात्मशब्दार्थत्वव्यवस्थानुपपत्त्या कथमनेन तत्सिद्धिरित्यतोऽत्रात्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या भगवन्नामत्वस्योक्तार्थव्यवस्थापनं

तन्नामतामात्रस्य तद्विरहाश्रुतिप्रसंग इत्यर्थसूचकत्वात्साक्षात्पदस्य नानर्थक्यमित्याशयेन तत्पदं मुख्यवृत्तिपरतया व्याचष्टे ॥ साक्षान्मुख्यग्या
वृत्त्येति । नन्वयाऽप्यमुख्यया वृत्त्याऽन्यनामत्वस्यापि तत्वात् । अत्र सूत्रेऽन्यनामत्वमपि तस्य किं न स्यादित्यतो भगवति तस्य मुख्यत्वोक्त्या
तदसंभव एवान्यपरतायाः सूचितत्वात् तत्संभवोऽपि । अन्यथा मुख्यामुख्यग्याविरोधोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तात्पर्यमाह ॥ मुख्ये चेति । अवलोकित-
प्रधान्वयानुपपत्तेर्योग्यतया व्यवहितान्वयमाह ॥ तस्मादिति । आत्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या भगवन्नामतायाः सौत्रात्मशब्दस्य भगवदर्थत्वे पर-
हेतुत्वं तदविवक्षायां सौत्रात्मशब्दार्थकथनत्वसिध्या भाष्यानर्थक्यप्रसंगान्च आत्मपदं आत्मपदवाच्यतया व्याचष्टे ॥ आत्मशब्दोऽस्ति इति ॥
इति नामभिरेति । इति श्रुतिरिति मूले यत इति प्रतिपाद्यतायाः श्रवणान्नाम्नामेव च प्रतिपादकत्वात्तदनुरोधेनेतीयतः परं
नामभिरित्यध्याहारो दर्शित इति ध्येयं । साक्षात्क्षवादिति वैशिष्ट्येतिरित्यतः परमपेक्षितं पूरयति ॥ आत्मशब्दमिति । निरुद्धाग्याश्रयशब्दग्याः
कथमेकत्रान्वय इत्यतोऽविरोधेनार्थमाह ॥ चशब्द इति । परमश्रुतिरूपवक्ष्यमाणार्थतरसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । एवशब्दाभिप्रायवान्न श्रुति-
रेवेति ॥ इत्येवशब्द इति । इति सूचयितुमेवशब्दस्यार्थः । किमस्य मानुषप्रणीतत्वाभावसूचनेनापीत्यत आह ॥ तेनानि । तेषां
परमश्रुतिरित्यत्र परमश्रुतिरपि तथोदाहृतपैगिश्रुतिवदेवत्यतो नोदाहृता । ओमात्मेल्यादिका त्वन्येयगथाप्रतीतिमपानुरागेति ॥ ओमात्ममिति
परमश्रुतिरिति । अत्र च ओमात्मोति परमश्रुतिरपि तथैव आत्मशब्दं भगवन्नामत्वेनाहोति योजना । एवशब्दस्य तन्मतेन प्रयोजनमर्थम् ।
आत्मानन्द इत्यत्र भिन्नपदतायामोमात्मेल्यनेन पौनरुक्त्यप्रसंगादाह ॥ ओमात्ममनन्देति ॥ तत्र प्रकृतं तेनिति । भागवते पन्नी भरीजम्
कला सुषुवे कर्दमात्मजेति पूर्वश्लोकप्रकृतेनेत्यर्थः । जनेरकर्मकत्वात्कथं पुत्रानिति कर्मोक्तिरित्यत आह ॥ जनयामासेति । अत्र इत्यनेन

अनयामसित्यस्य कथं लाभ इत्यतोऽनेकार्थवाद्धातूनां लक्षणया वा जनित्र ण्यर्थमप्यन्तर्भावयति तदा प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मको भवतीत्याशयेनाह ।
अन्तर्भावितेति । ननु दत्तादीनां त्रयाणामत्रैरुपलब्धेनामेव ब्रह्मण्यः संभूतत्वाभावात्कथं तसंभूतवोक्तिरित्यतः संभवपदं व्याख्याति ॥ सह
भवंतीति । यद्यपि संशब्दः सत्यकामाह तथाऽप्यव्ययानामनेकार्थत्वासाहित्यार्थं तत्किं दत्तादीनां त्रयाणामपि सहभूतता येन तदर्थक-
संभवशब्दविषयतेत्यतो विवेकं दर्शयति ॥ **अत्रेति** ॥ **विष्णुः शिवादेवेति** । दत्तो विष्णोस्तु योगवित् दुर्वासाः शंकरस्यांश इति
भागवतवचनादिति भावः ॥ **सोमो ब्रह्मणा सहभूत इति** । यद्यपि सोमोऽभूद्रह्मणोऽशेनेति सोमस्यापि ब्रह्मांशत्वं तत्रैवोक्तं । तथाऽपि
ब्रह्मणो नावतारोऽस्ति संनिधानं तु केवलं । ऋते विष्णोरात्मनश्च तदंशोक्तिः प्रवेशत इति तात्पर्यानुसारेण सहभूतत्वमेव तदर्थं इत्यभिप्रायेणेन-
मुक्तिरिति ध्येयं । नन्वेवं सोमस्य सहभूतत्वात्तस्यैव तदर्थकसंभवशब्दविषयत्वेऽपि दत्तदूर्वासोऽस्ति द्विष्यत्वाभावात् त्रयाणां तथोक्तिरित्यु-
मुख्यतः सोमस्यैव तद्विषयत्वेऽपि अमुख्यवृत्त्या दत्तदूर्वासोऽस्ति इत्याह ॥ **तद्धर्म इति** । सोमधर्म इत्यर्थः । कथमन्य-
धर्मस्यान्यत्रोपचारादपि प्रयोग इत्यतोऽत्रानुरूपदृष्टांतमाह ॥ **छात्रिण इतीति** ॥ यद्यपि संभवशब्दस्योक्तरीत्या यौगिकत्वेऽ-
प्यात्मा चेशश्च ब्रह्मसंभवश्चेति द्वंद्वाश्रयणेन व्याख्याने मुख्यवृत्त्यैवाभिमतसिद्धिरित्युपचाराश्रयणमनर्थकं । तथाऽपि दत्तदूर्वासोऽस्ति त्वत्वा-
त्तयोऽशवप्रान्त्यैतद्वाक्यबलेनांशत्वासेद्धेरुक्तसमासाश्रयणेन संभवशब्दस्य त्रिष्वप्यन्यथांगीकारे वाक्यार्थानुपपत्त्या लक्षणाया अवश्याश्रयणीत्वेन
तत्प्रयोजनत्वे तद्वाक्योदेवाथामदंशभूतात् आत्मजा लोकविश्रुता भवितार इति वरदानवाक्ये सोमोऽभूद्रह्मणोऽशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित् ।
दूर्वासाः शंकरस्यांश इति वाक्ये चोक्तस्य तदंशस्य सिद्धिसंभवात्तदर्थमुक्तविग्रहमाश्रित्योपचाराश्रयणं कृतमित्यवधेयं । तस्मादित्यस्य यस्मादित्य-

तत्सोपेक्षत्वात्तस्मादात्मा जनार्दन इति पूर्ववाक्यार्थमेव हेतुतयाऽनुवदन्प्रतिज्ञाव्याख्यानपरतया भाष्यं योजयति ॥ यस्मादित्यादि । तस्मा-
दित्यस्योपास्य इत्याद्युत्तरेण हेतुतयाऽन्वयानुपपत्त्यर्थं साध्यमध्याहरति ॥ अयं प्रतिज्ञार्थ इति । आत्मेतीति सौत्रप्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः ।
तेमेवोपदर्शयति ॥ आत्मेति सज्जनैः सदा ज्ञानव्य इत्यादि । यद्यपि कर्मणः उक्तत्वेऽपि कर्तुर्नुक्तत्वादनभिहिते कर्तरि कर्तृक-
रणयोस्तृतीयैति प्राप्तायास्तृतीयाया बोधेन कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं प्राप्ताया पृष्ट्या सज्जनानामिति पृष्ट्या भवितव्यं । तथाऽपि नित्यप्राप्ताया
अपि कृद्बो गलक्षणषष्ठ्या विकल्पार्थप्रवृत्ते कृत्यानां कर्तरि चेति मूले कृद्बो गतोऽरं तृतीयाषष्ठ्योऽभयोरस्यभ्यनुज्ञानात्पक्षे तृतीयोपापार्त्तारति
ज्ञेयं । उपास्य इत्यस्यैव विवरणं ध्येय इति । आत्मेतीति प्रतिज्ञांशस्य प्राग्व्याख्यातत्वेन तदर्थत्वासंभवात्तथैवेति भाष्यखंडस्य सूत्रार्थकथनरूपतया
प्रसक्ताभाष्यवशंकां तस्य सौत्रात्मेति त्विति हेतुशरीरप्रविष्टपदव्याख्यानतोपदर्शनेन परिहरति ॥ अनेनेति ॥ भाष्योदाहृतार्था-
मिति । नान्यं विंचितय आत्मानमेवाहं विजानीयां आत्मानमुपासं आत्मैवेत्युपासम आत्मैवेव विजानीहि इत्यादि श्रुतिभ्यामिदर्थः । उपासत
इत्यादिभाष्यानुसारेणोपगच्छतीति सौत्रपदस्योपासनामात्रार्थव्यवर्त्तति । परिहरति ॥ उपगच्छतीत्येतदिति । तर्बुपासनस्यैव ज्ञानम्याप
तदर्थतया भाष्ये वक्तव्यत्वान्नोपासनमात्रस्य तदर्थतयोक्तिरुक्त्यात्तदनेनैकनिमित्तं सूत्र्यन्वैक्यार्थोक्तं समर्थयते ॥ तत्रेति ॥ स्पष्टमिति ।
गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादिति भावः । किमेवं छिष्टकल्पनया उपासन इति भाष्यभारम्यानुरोधेनोपगच्छतीति सौत्रपदस्योपासनामात्रार्थत्वमेव
भाष्यकृतसंमतं किं न स्यादित्यतोऽर्थद्वयस्य भाष्यकृतसंमततामुपदर्शयति ॥ अन एवेति । सौत्रपदस्योपगच्छतीतिपदस्य ज्ञानोपासनरूपोभयार्थ-
तायाः संमतत्वादेवेत्यर्थः । आदानार्थत्वतश्चेति चक्षुःक्षेप हेतुनगर्भानुनदनदंभावाभ्यां वैयर्थ्याविरुद्धार्थत्वप्राप्त्या यथाश्रुतसंबंधानुपपत्तोभिन-

क्रमतया तं योजयति ॥ पतिं चेति । कर्तृत्वार्थकमानिप्रत्ययस्य आत्मशब्दस्यादानकर्तृत्वार्थकत्वेऽद्यादानार्थत्वाभावाद्वाग्यमित्याशयः
 परिहरति ॥ आदानकर्तृत्वार्थत्वादिति । एतदेव प्रकृतिप्रत्ययधोर्विभागोपदर्शनेनोपपादयति ॥ आद्यपूर्वादिति । नन्वेवमाद्यमपि
 भवितव्यं । आत्मेति तु कथमित्यत आह । आकारंति । ननु लोपादिप्रापकस्य शास्त्रस्याभावात्कथं तदेत्यत आह ॥ निर्वचनसूचिनि ।
 पृषोदरादिवादित्यर्थः । नन्वेवं सर्वत्रापि लोपादिप्राप्याऽतिप्रसंग इत्यतोऽस्य न्यायस्य प्रामाणिकनिर्वचनार्थमवस्थाशान्तिदेशमा इति शीघ्रं
 प्रकृतोनिर्वचनस्य लोपादिप्रसंजकस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयति ॥ तथा चोक्तमिति । आदानकर्तृत्वार्थकत्वेऽप्यावशस्त्वस्य चायं पतिवत्
 तेन लाभ इत्यत आह ॥ पतिर्हीति ॥ सूत्रार्थमिति । सौत्रप्रतिज्ञार्थमित्यर्थः । मूले आत्मेतीत्येव श्रयणात्कार्या विष्णोरन्यत्रात्मोक्तत्वं च
 प्राप्तिनिवारणाय तद्व्याख्येयमेवं दर्शयति ॥ अत्रोति । मूले त्वेकैव चरितार्थत्वात्किं द्वाभ्यामित्यत आह ॥ पुनः हीन । अनन्तर्द्वयं
 प्रकारमेव दर्शयति ॥ आत्मेत्यादि । शब्दभेदेऽर्थभेदनियमादात्मशब्दद्वयस्य सुखांतमविश्वभेदोऽपि स्यादित्यत आह ॥ दूषणार्थमात्रं
 एवं तर्हि पौनरुक्त्यामित्यत आह ॥ तत्राद्य इति । सौत्रात्मादिपदार्थमवत्वा वाक्यार्थमाह ॥ तथा चेति । मन्वायः सात्विकत्वार्थः
 इत्यर्थः ॥ गतमिति । तत्रानंदादेर्मोक्षार्थतयोपास्यत्वसमर्थनत् । स्वात्मिवापरपर्यायस्यात्मत्वस्यानंदादिचतुष्टयांतभूतत्वेन तत्रोपास्यत्वादान-
 रिति भावः ॥ मूले नित्यदैवेति । यद्यपि सर्वदा एकदा अन्यदा यदा कदेति सर्वादभ्य एव सर्वैकान्यकियत्तदः कालेदेन काले चान्य-
 दाप्रत्ययोऽभिहितो न तु नित्यशब्दादपि । तथाऽपि कालेदेति योगविभागमाश्रित्य नित्यदेति प्रयुक्तमित्यवभगं ॥ विश्वेष्वर्थाधेयान्य-
 भावेनेति । अनेन मूले विशेषणविशेष्येति भावप्रधानो निर्देश आद्यादित्वाकारार्थकतृतीयांतात्तात्परित्यक्तं भवति । निशाणनिशोयत

इत्येतद्व्याख्यमाह ॥ न त्विति ॥ छ ॥ ४ ॥ १ ॥ २ ॥ छ ॥

॥ ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ प्रतीकविषयत्वेन न कार्यो विष्णुभावना ॥ प्रतीकं नैव विष्णुर्गोन्मयोपासा इत्यर्थेदा ॥ योग्यथास
तमात्मेशमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ योग्यथासंतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न कृतं पापं
चोरेणेक्षापहारिणा ॥ योग्यथैव स्थितं विष्णुमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेण प्रहारादिना ॥ स्यात्प्राप्तं प्रतिभां वापि दैवतात्मैव
वा ॥ चेतनाचेतनं वान्यद्व्यायोद्यः केशवस्त्विति ॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ योग्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्भक्त्यात्मापहारिणा
तथा ॥ अर्धतमसि मज्जेत्स यत्र नैवोल्यतिः क्वचिन् ॥ योग्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्द्विष्णुरन्यदिति स्मया ॥ अन्यथा ध्यानदोषेण सोऽत्र नमनं
मज्जाति ॥ योग्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्द्विष्णुरन्यदिति स्मया ॥ मातमसि मज्जेत्स तस्य नैवोल्यतिः क्वचिन् ॥ यत्किंचिदस्यथासंतमन्यथा
ध्यातमंजसा ॥ ध्यातुर्महादेवोपकरं क्रियु सर्वेश्वरो हरिः ॥ यत्किंचिदस्यथासंतमन्यथाध्यातमंजसा ॥ महादेवोपकरं विष्णुः किमु सर्वेश्वरो
यत्किंचिदस्यथासंतमन्यथाभातमंजसा ॥ अनर्थकारणं लोके किमु सर्वेश्वरेश्वरः ॥ न किंचिदस्यथासंतं ध्येयं वा तेन कुञ्चिता ॥ किमु
सर्वोत्तमो विष्णुर्ज्ञेयो नीचतया क्वचिन् ॥ तस्माद्वस्तु यथारूपं ध्येयं ध्येयं च भव्यदा ॥ कारणं पुरुषार्थस्य नान्यदा भवति ध्यायन् ॥ ध्याय
श्रुतिपुराणोक्तिबलतो न प्रतीकता ॥ ध्येया विष्णोः क्वचिदस्मान्मिथ्याज्ञानमनर्थकं ॥ इदमभिप्रेत्य न हि स इत्याह भगवान्भगवन् ॥ भगवान्
संस्थितत्वेन ध्येयो विष्णुर्न चान्यथा ॥ ३ ॥

सु०-॥ ॐ न प्रतीकं न हि स्वरः ॐ ॥ मनो ब्रह्मरूपासीत् यदाद्वैतभावं मनप्रभृतिभिर्मानां प्रतिनिधित्वमात्मनः
प्रतिषिध्यते । तत्र प्रतीक इत्यधिकरणसहस्रीति प्रतीतिः स्यात् । प्रतीकार्थकरणस्य योगात्मने ब्रह्मार्थो रूपायाम् । नास्ति च
प्रतिष्ठा व्याख्याति ॥ प्रतीकिति । इत्थंभूतलक्षणं वृत्तीया । इदं मनआदिकं विष्णुरित्येवंप्रापानां न कार्यम् । न हि

✱

स इति हेतुं व्याचष्टे ॥ प्रतीकमिति । यद्यस्मात्प्रतीकं ब्रह्मणः प्रतिमात्मकं मनःप्रभृति स विष्णुर्नैव तस्मादिति पूर्वोक्तान्वयः । नन्वसंगतोऽयं हेतुः । प्रतीकस्य विष्णोश्चाभेदाभावो ह भेदस्य तत्प्रमितिश्च निवारको न त्वभेदभावनामात्रस्येत्यत आह ॥ मिथ्येति । न हि स विष्णुः प्रतीकं अतस्तयोर्भेदभावना मिथ्योपासना । सा चानर्थस्यैव हेतुः । अतो न कर्तव्येत्येवं हेतुर्हेतुमद्भावः सूत्रकृतोऽभिमतो न पुनः साक्षात् । अतो नासंगतिः । मिथ्योपासनस्यानर्थहेतुत्वं कुत इत्यतस्तदुपपादनपूर्वकमिममेव सूत्राभिप्रायं स्पष्टमाचष्टे ॥ योऽन्यथेत्यादिना भगवान्प्रभुरित्यनेन । अन्यथा संतं प्रतीकभिरुत्पादितप्रकारं संतं । आत्मानं जीवानामंशं । अन्यथा प्रतीकत्वादिना प्रतिपाद्यते जानाति ध्यायति च । चोक्तस्यैव विवरणं आत्मापहारिणेति । अभेदे स्वस्वकावशेषः स्यात् । तत्र प्रतीकावशेषे ध्याते स्फुटं परमात्मापहारित्वं । प्रतीकप्रविलयेऽव्यर्थ्यापलापान्परमात्मापरिहारित्वमेव । आत्मानं परमात्मानं । एतानि त्रीणि वाक्यानि विष्णोः प्रतीकताध्याने बाधकानि । प्रतीकस्य विष्णुत्वध्याने तु न बाधकमित्यतः स्वात्मानमिति वाक्यं पठितं ॥ योऽन्यदिति । त्रीण्युपधार्ये । यत्र पतितस्य । अन्यथा ध्यानमेव दोषोऽन्यथाध्यानदोषः ॥ यत्किंचिदित्यादीनि प्रथमार्थ एव केतुत्यर्थानि । यत्किंचिद्भगोदकादिकमन्यथा संस्थं पवित्रं सत् अन्यथा पवित्रं ध्यातं ध्यातुं जसा महादोषकरं किमु सर्वेभ्यो हरिप्रकृष्टतया ध्यातः ॥ तेनानर्थप्रसंगेन । इति श्रुतिपुराणोक्तबलतो मिथ्याज्ञानमनर्थदं प्रतीयते यस्मात्तस्माद्विष्णोः प्रतीकता न ध्येयेति परंपरया हेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य भगवान्मूत्रकारो न हि स इति हेतुमाह । अतो नासंगतिरित्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रकारेण द्विरूपस्यापि ध्यानस्य साम्यात् । बलत इत्युक्तं । ध्यानस्यापि ज्ञानविशेषत्वात्संकीर्णोक्तिः । एवं तर्हि मनां ब्रह्मेत्यादिः

श्रुतीनां कोऽर्थ इत्यत आह ॥ प्रतीकेति । व्यत्ययो बहुलं सप्तसु प्रथमा षट्सु द्वितीयेत्यादिस्मरणाद्विभक्तिव्यत्ययेनाधिकरणार्थतया श्रुतयो व्याख्येया इति भावः ॥ ४।१।३ ॥

टि०—ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ प्रतीकेनेत्यादुत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य न प्रतीक इति प्रतिज्ञाया अन्यथाव्याख्यानार्थत्वाच्च तदिति भावेन तद्व्याख्या शङ्कामुत्थापयितुं विषयं तावदाह ॥ मन इत्यादि ॥ इत्थं भूतेति । प्रतीकाविषयत्वस्य वर्तुवाद्ययोगेन कर्तृकरणयोस्तृतीयत्वेन तत्र तृतीयाया अप्राप्तत्वादिति भावः । प्रतीकमित्यस्य व्याख्यानमात्मकमिति । तस्यैव श्रुतिग्राहकतया प्रदर्शने मनः प्रमृतीति ॥ **पर्वणेति** ॥ **प्रतीकाविषयत्वेनेति** । प्रतिज्ञावाक्येनेत्यर्थः ॥ **नन्वि** । विवक्षितार्थासाधकात्वेन प्रकृतानुपयुक्त इत्यर्थः । प्रकृतानुपयोगमेवोपपादयति ॥ **प्रतीकस्येति** । कथमनेनासंगतिपरिहार इत्यतोऽपेक्षितं पूर्यन्संगतौ दर्शयति ॥ **न हीत्यादिना** ॥ **इममेवेति** । उक्तप्रतिज्ञायां स इत्यस्य परंपरया हेतुहेतुमद्भावलक्षणमेवेत्यर्थः । अन्यथासंतमित्यस्य मनआदिप्रतीकाद्यभिन्नं संतं । अन्यथा भिन्नत्वेन प्रतिपद्यत इति योजनायां वक्ष्यमाणस्यात्मापहारित्वस्यालभात्तदुपयोगितया तद् व्याचष्टे ॥ **प्रतीकाभिन्नत्वादिप्रकारं संनमित्यादि** । आत्मा चासावीशश्चेति कर्मधारयपक्षे आत्मत्वादुक्तेः प्रयोजनविशेषालभात् अन्यथासंतमिति विशेषणोक्तमित्यत्रोपपादकतया प्रकृतोपयुक्तत्वाभात् षष्ठीतत्पुरुषमेवाश्रित्यात्मेशमित्येतद् व्याचष्टे ॥ **जानानीति** । पद्यतेगर्ण्यत्वाद्गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादिति भावः । अन्यथोपासनस्याकर्तव्यतायाः प्रमाणारूढत्वाभायोपासनपरतयाऽपि व्याचष्टे ॥ **ध्यायति चेति** । ज्ञानध्यानयोः सम्योरप्यनर्थसाधनताया उत्तरत्रोक्तेस्तदनुरोधेनात्रोभयार्थतया व्याख्यानं कृतं । उत्तरत्रोभयोरनर्थसाधनत्वोक्तेः । प्रयोजनं व्याकर एव

स्पष्ट ॥ **विचरणमिति** । अनेन कथमन्यथोपासकस्य चोत्सवमित्यत आह ॥ आत्मापहारिणीतीति । इति योजनोक्ता भवति । भवेदन्य-
थोपासकस्य चोरत्वं यदात्मापहारित्वं तस्य स्यात् । तदेव कथमित्यतस्तदुपादयति ॥ अभेदे खल्विति । ततस्ततोऽपि किमिदमित्यतस्त-
दवशिष्टं किं प्रतीकमुत ब्रह्मेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **प्रतीकावशेष इति ॥ स्पुटमिति** । ब्रह्मस्वरूपोपमर्देन
प्रतीकावशेषस्य ध्यातव्यादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ **प्रतीकप्रविलय इति** । प्रतीकस्वरूपोपमर्देन ब्रह्मावशेषे ध्यातेऽपीत्यर्थः ॥ **ऐश्वर्येति** ।
प्रतीकसापेक्षस्य तदैश्वर्यस्य तदवशेषे संभवेऽपि तदुपमर्देऽसंभवादित्यर्थः । अनेनात्मरूपमध्यपहारित्वं आत्मस्वरूपतद्गोपहारित्वं चेत्यभ्य-
विधिमन्यात्मापहारित्वमिह विवक्षितमिति युक्तमस्य विवरणत्वमित्युक्तं भवति । बाधकानित्यतः परं अतोऽस्तु विष्णोः प्रतीकत्वेन ध्यानस्या-
कर्तव्यत्वमेति शंकावाक्यशेषः । बाधकमित्यतः परं अतस्तस्य कर्तव्यत्वं स्यादेवेति शेषः । यच्छब्दार्थस्य तमस उच्छित्तं प्रत्यनाधिकारणत्वाद्वात्रेति
सप्तम्यनुपपत्तिमाशङ्क्योच्छित्तिकर्तारं प्रत्याश्रयत्वात्तदुपपत्तिरिति भावेन तत्कर्तारं पूरयति ॥ **यत्र पतितस्येति** । अन्यथाध्यानस्य दोष इति
षष्ठितत्पुरुषे ध्यानजन्यो दोष इति मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणे वा दोषस्यैवानर्थहेतुत्वप्राप्त्याऽन्यथाध्यानस्य तदप्राप्तेः प्रक्रमविशेषः स्यादित्यत
आह ॥ **ध्यानमेवेति ॥ प्रथमार्थ एवेति** । विष्णोः प्रतीकता ध्यान एवेत्यर्थः । योग्यत्वादन्वयकारणत्वस्य तच्छब्देन तन्मात्रपरामर्शो
इत्याह ॥ **तेनानर्थप्रसंगेनेति** । ननु च इति श्रुतिपुराणोक्तिरित्येव वक्तव्ये किं बलत इत्यनेनैतत् इति श्रुतिपुराणोक्तं तत्तत् उपासन-
इत्यस्यान्यनर्थसाधनत्वसिद्धेरुक्तव्यतेयुक्तमस्मत् । राशि क्षत्रदृष्ट्याऽनर्थदर्शनात् । तन्त्यायेन ब्रह्मणि प्रतीकदृष्टेरन्वयसाधनत्वावश्यभावेन
श्रुत्यादिना तदकर्तव्यतासिद्धावपि क्षत्तारि राजदृष्टेः फलवत्त्वदृष्ट्या तन्त्यायेन प्रतीके ब्रह्मदृष्टेरपि फलवत्त्वसंभवेनोपपत्तिर्वरुद्धतयादाहृत-

श्रुत्यादिना प्रतीके ब्रह्मदृष्टेरनर्थसाधनवासिद्धेरित्यत उदाहृतश्रुत्यादिमात्रेण तदसिद्धावापे पुरतो नरदेवस्येत्यादिना वक्ष्यमाणां संहो देवदे-
 इत्यादाविव राजत्वोपचारेणोक्तिमात्रस्यैव क्षत्तरि सद्भावेऽपि राजदृष्टेरभावात्तत्सद्भावेऽपि वा तत्राप्यनर्थस्यैव सद्भावेन फलवत्त्वाभावाच्च प्रतीकेऽपि
 ब्रह्मदृष्टेस्तन्त्यायेन फलवत्त्वमपि त्वनर्थसाधनत्वमेवेत्यादिरूपा योपपत्तितत्सहितश्रुत्यादिनाऽनर्थसाधनवासिद्धिर्नैवेत्याशयेन बलत इत्युक्तमित्या-
 शयवानाह ॥ **वक्ष्यमाणेति** । वक्ष्यमाणोपपत्त्येत्यर्थः । तत्सहकारेणेति यावत् । उदाहृतश्रुत्यादिनेति शेषः । साध्यादनर्थसाधन-
 सिद्धेरिति यावत् । तातचरणारतु तत्त्वं वाऽहमस्मि भगवो देव ते अहं च त्वमसीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ब्रह्मणः प्रतीकत्वेन प्रतीकस्य न
 ब्रह्मत्वेन ध्यानस्य श्रौतत्वात् । अपिशब्दोक्ततन्निषेधस्यापि न किंचिदित्यादुदाहृतश्रुत्यादिसिद्धत्वेनोभयोरपि श्रौतत्वसाम्ये कथं निर्णय इत्यातोऽ-
 न्यथोपासनकर्तव्यताप्रापकस्य त्वं वा अहमसीत्यादेरागमस्य सावकाशत्वाभिषेधकस्य न किंचिदित्यादेशश्च निवारकाशत्वेन मानन्यादुक्तोऽनेन
 तस्य बाध इति दर्शयितुं बलत इत्युक्तमर्थ इत्याहुः । ननु मिथ्योपासनस्यानर्थसाधनत्वप्रतिपादनमुखेनाकर्तव्यतामुपदर्शयितुं योऽन्यथासेन-
 मित्यादिवाक्येष्वन्यथोपासनस्यैवानर्थसाधनत्वेन कथनीयत्वात् । अन्यथोपासनतया ज्ञानयोः संकरेणानर्थसाधनत्ववर्णनमनुक्तमित्यतः सर्वोपासनी-
 निमित्तमाह ॥ **ध्यानस्यापीति** । ननु मनो ब्रह्मेत्यादेर्विभक्तिव्यत्ययेनाधिकरणार्थतया व्याख्यानं भाष्यकारिणमनर्थकं । विभक्तिव्यत्यये-
 नियामकाभावात् । इत्यतस्तदाश्रयणे प्रसिद्धव्याकरणस्य नियामकं तावदाह ॥ **इयम्यस्य इति** । व्युपादितमेतदत्रैव प्राक्तं । महाव्याकरणव्याप-
 तनियामकमाह ॥ **सप्तस्त्विति** । सप्तसु प्रथमादिसप्तविभक्त्यर्थेषु प्रथमाविभक्तिः स्यादित्यादासूत्रार्थः । प्रथमानविभक्त्यर्थोतिरिक्तद्वितीयादि-
 षड्विभक्त्यर्थेषु द्वितीया विभक्तिः स्यादिति द्वितीयसूत्रार्थः । स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादौ द्वितीयाया अपि सप्तम्यर्थवसिद्धे द्वितीयमात्र-

सद्वर्णं कृतं । यद्यपि महाव्याकरणस्य त्रानुसारेण न विभक्तिव्यत्ययतयाऽपि प्रसिद्धव्याकरणानुरोधेन तत्सद्भावात् । टीकायामिह व्यत्यये-
नेत्युक्तं । अत एव टीकाकृता तस्य प्रथममुदाहरणं कृतमित्यवश्यं ॥ छ ॥ ४ । १ । ३ ॥ छ ॥

॥ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ॥ ब्रह्मेति च सदा ध्येयो भगवान्विष्णुरंजसा ॥ उत्कृष्टो ब्रह्मशब्दार्थः पूर्णत्वं ब्रह्मता यतः ॥ आधिद्याधिमिति तेन-
विशिशिस्तमसोऽपि तु ॥ ध्येयैव ब्रह्मता नित्यं विष्णोर्मक्त्या निरंतरं ॥ इति प्रकाशिकायां च वचनं विष्णुनिरंतरं ॥

सु०- ॥ ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ अत्र ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येत्युच्यते । कुत्रेत्याकांक्षायां सन्निधानात्मनीक इति
प्राप्नोति । तच्च योग्यताविरहाद्विराकृतं । अतः साक्षाक्षं प्रतिज्ञावाक्यं व्याख्याति ॥ ब्रह्मेति चेति । अत्र चशब्दं प्रयुजान-
नात्मत्वेनेन व्यवहितेनायस्य योग्यतयाऽवश्यः । आरशब्दश्च प्रथमांतः प्रकृतः सप्तम्यतेन चेहार्थः । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामः ।
अतः सप्तम्यतोऽब्रानुवर्तते इति सूचितं । भगवान्विष्णुब्रह्मेति ध्येय इति तात्पर्यकथनं नाक्षरार्थः । नन्वेतद्भूतः क्रतुवज्जायस्त्व-
मित्यनेनैव गतमित्यतः सदाऽङ्गसंसृक्तं । उत्कर्षादिति हेतुः । तत्र न ज्ञायते कस्योत्कर्ष इति । अतो व्याचष्टे ॥ उत्कृष्ट इति ।
यत इति वक्ष्यमाणमिहापि संबध्यते । उत्कर्षादुत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति सूत्रकृतोत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुक्तं ।
अनुव्याख्यानकृता तूत्कर्षवान् ब्रह्मशब्दाभिधेय इत्यभिहितं । फलतस्त्वेक एवार्थः । कथमुत्कर्षो ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह ॥
पूर्णत्वाभिनि । दृढयथावृहतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मानिन्मत्ययः दृशिग्रहणसामर्थ्याद्भोतोरभागमश्च । दृढिः पूर्णत्वमित्येक
एवार्थः । ब्रह्मता ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं । पूर्णत्वमेव चोत्कर्षः । हेतुहेतुमद्भावाश्च भाष्य एव समर्थितः । ब्रह्मत्वस्य सर्वथा

ध्येयत्वे किं प्रमाणमित्यत आह ॥ आधिष्ठयाधीति द्वंद्वकवद्भावः । तच्च तस्मिन् च तेन । कृत्यानां कर्तारि वेति षष्ठी । च शब्देन भाष्योदाहृतानि वचनानि समुच्चिनोति ॥ ४।१।४ ॥

टि०— ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ सन्निधानादित्युपलक्षणं । सप्तम्यतया कुत्रेत्याकांक्षापूरकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । अतु तर्हि प्राप्तयः तस्यैवात्रान्वयिबमित्यतः प्रतीकस्य ब्रह्मत्वाभावेन तत्र तद्दृष्टेर्मिथ्यादृष्टिवाददर्शनाधनेन कर्तव्यतान्वयायोग्यत्वाच्च तस्यान्वय इत्याह ॥ नन्वेवेति ॥ **निराकृतमिति** । पूर्वाधिकरण इति शेषः ॥ **योग्यतयेति** । आत्मना ब्रह्मत्वेन तत्र दृष्टेः सम्पदृष्टिवाददर्शनाधनेन कर्तव्यत्वाभावेन कर्तव्यत्वाभावः योग्यत्वात्तस्य येनार्थसंबंधो दूरस्थेनापि तेन सः अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यभकारणमित्युक्त्या संनिधानादोग्यताया एव बलवत्त्वात् । अत्राहिते नास्मैत्यनेनैवेत्यस्यान्वय इत्यर्थः ॥ **सप्तम्यतेनेति** । तस्यैव कुत्रेत्यधिकरणाकांक्षापूरकत्वेन प्रथमांतस्य तदभावादिति भावः । प्रथमांततया प्रकृतस्य कथं सप्तम्यंतत्वं येन सप्तम्यंतस्यात्रानुवृत्तिरित्यत उक्तं ॥ **अर्थवशादिति** । नियामकं तु अन्ययो बहुलमिति प्रागुक्तमेवावांतांत्यं इति सूचितमित्यस्य चशब्दं प्रयुजानेनेति पूर्वेण संबंधः । तर्हि ब्रह्मेति सदा ध्येयो भगवानिति भाष्यविशेषः । तदनुरोधेन प्रथमांतस्यैवाभ्याशब्दस्यात्रान्वयप्रतिभासादित्यत आह ॥ **भगवानिति** । एवं सूत्रभाष्ययोर्वैसंवादं परिहरति ॥ **उत्कर्षादिति** ॥ बृहत्तेरिति । यद्यपि ब्रह्मतेनेति बृहत्तेरिति नकारस्याकारे च सति ब्रह्मशब्दो व्युत्पादितः । तथाऽपि बृह ब्रूहि ब्रह्मावेति बृहत्तेरपि पाठात्तस्य चेदं रूपमित्यभिसंध्यायामकं । यद्यपि बृहते रूपाश्रयणेन दृशिग्रहणसामर्थ्याश्रयणीयं तथाऽपि बृहज्जातिर्मेवेति ध्यात्वन्तराद गेताद्रूपनिष्पत्तिरिति सूचनाश्वेवमुक्तमिति द्रष्टव्यं । उक्तरीत्या दृष्टेर्ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिसिद्धिर्भित्तत्वप्राप्तावपि पूर्णत्वस्य तदप्राप्तेः । पूर्णत्वस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिसिद्धिर्भित्तत्वपरभाष्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ **वृत्तिरिति** ॥

उत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं कथं भावशंकायां पूर्णत्वस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथनमेव संगतं न तु तस्य ब्रह्मत्वकथनमित्यतो ब्रह्मतत्वे-
तत्तत्प्राप्त्या व्याचष्टे ॥ ब्रह्मतेति । तावताऽपि सूत्रितस्य ब्रह्मोत्कर्षस्य तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तताया अलभ्यत्वात्पूर्वोक्तस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तत्वमिति शंकाया अनिरास इत्यत आह ॥ **पूर्णत्वमेव चेति** । नन्वत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं । तथाऽपि कथं तस्यागनि-
ब्रह्मदृष्टिः कार्यते प्रतिज्ञातार्थेन सह हेतुहेतुमद्भाव इत्यत आह ॥ **हेतुहेतुमद्भावश्चेति** । पूर्णत्वरूपोत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्ब्रह्मो-
पासनं नामोक्तव्योपासनमेव । ततस्तच्चान्योपासनेभ्योऽतिशयेन भगवन्प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा कार्यमिति परंपराया हेतुहेतुमद्भावश्च महत्त्वार्था-
शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि । सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा भवेदिति सृष्ट्युदाहरणेन भाष्ये समर्थित इत्यर्थः । आधिव्याख्यारेव मनोद्वेष-
निमित्तत्वात्तानिमित्तस्य विक्षेपनिमित्तत्वाभावेनाधिव्याख्यानिमित्तमिति षष्ठितत्पुरुषस्य बाधितत्वाद्विशेषणसमास एवात्र कर्तव्यः । न चासौ युज्यते ।
आधिव्याख्याभेदेन आधिश्रुतौ व्याधिक्षेति विशेषणसमानुपपत्त्या आधिश्रुतौ व्याधिश्रुतौ आधिव्याख्या इति द्विवचनात्तस्य आधिव्याख्या इति
द्वंद्वस्याप्येकवचनात्तेन निमित्तशब्देन विशेषणविशेष्यभावसंभवादित्यत उक्तं पदद्वंद्वस्याप्येकवचनात्तत्त्वानुपपत्तित्वात्तदुपपादयति ।
द्वंद्वैकवद्भाव इति । सर्वो द्वंद्वो विभाष्यैकवद्भवतीति भावः । ननु ध्यायतेः कर्मणि अचो यदिति याति आदेच उपदेशेऽर्थात्तत्त्व-
ईदृशतत्त्वाकारस्य ईवे निष्पन्नस्य कर्मणि निष्पन्नतया कर्मणस्तेनोक्तत्वेन कर्तुं नुक्तत्वात् । तिष्ठान्बनमिहिते कर्तारि कर्तृकरणयो-
स्तृतीयति प्राप्ततृतीयाबाधकतया नित्यं प्राप्तायाः कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्वागषष्ठ्याः कृत्यानां कर्तारि वेति सूत्रे कृद्वागे कर्तारि षष्ठ्या विकल्पि-
तत्वात् । यत्प्रत्ययस्य च कृत्याः प्राङ्प्लुल इति कृत्यप्रत्ययत्वात् । तद्वर्गे षष्ठीपक्षे विक्षिप्तमनस इत्यस्योपपत्तेरित्याशयेनाह ॥ **कृत्यानामिति** ।

वचनानीति । यद्यपि भाष्ये एतत्सूत्रव्याख्यानवसरे ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्य इति ब्रह्मतर्कवचनमेकमेवोदाहृतं । तथाऽपि उत्तराधिकरणो-
दाहृतस्याधिव्याधीत्यादिनारायणतंत्रवचनस्य भूम्नः ऋतुवज्ज्यायस्त्वमित्युपासनापादियाधिकरणोदाहृतस्य भूमेव देवः परमो ह्युपास्य इति वचनस्यापि
तदवश्यकर्तव्यतासाधकत्वात्तद्विवक्षया वचनानीति बहुवचनं । अत एवातीताधिकरणसहितैतदधिकरणार्थं स्मृते चोहेत्युत्तराधिकरणटीका
नन्वेतद्भूम्नः ऋतुवज्ज्यायस्त्वमित्येतदधिकरणयिपूर्वप्रथस्येति द्रष्टव्यं ॥ छ ॥ ४ । १ । ४ ॥ छ ॥

सु०-आत्मोति तूपागच्छति ग्राहयति च । न प्रतिके न हि सः । ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । इति त्रिभूत्रिमिकेऽन्यथा व्याचक्षते ।
तथाहि । परमात्मा किमहमिति ग्राहयति संशये नाहमिति ग्राह्य इति प्राप्तं । कुतः । अपहतपाप्मत्वादिगुणो
हि परमात्मा । तद्विपरीतगुणश्च शरीरः । अतः कथं तयोरेभदो भवेत् । ईश्वरस्य च संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावस्ततः शास्त्रानर्थक्यं ।
संसारिणोऽपीश्वरत्वेऽधिकार्यभावाच्छास्त्रानर्थक्यमेव । प्रत्यक्षादिविरोधश्चैवं प्राप्ते ब्रूमः । आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः ।
तथाहि । परमेश्वरप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैव नमुपागच्छति । त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते इति ।
तथाऽन्येऽप्यहं ब्रह्माऽस्मीत्येवमादय आत्मत्वोपागमा द्रष्टव्याः । ग्राहयति चात्मत्वेनैवेश्वरं देदवाक्यानि । एष त आत्मा सर्वो-
तरस्तत्त्वमसीत्यादीनि । अथ योऽन्यां देवतमुपास्त इत्यादिका श्रुतिरपवदति च भेददर्शनं । यत्तुक्तं विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वं
न संभवतीति तदसत् । विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वात् । न चेश्वराभावप्रसंगः । न हीश्वरस्य संसारित्वं प्रतिपाद्यते किं तर्हि
संसारित्वापोहेनेश्वरत्वं । न चाधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्च । प्राक् प्रबोधोत्संसारित्वाभ्युपगमात् । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षा-

दिव्यवहारस्य । प्रबोधे तु प्रत्यक्षाद्यभाव एव । तथा सत्यद्वैतश्रुतेरप्यभावप्रसंग इति चेत् । इष्टमेवैतत् । तस्मादात्मैतयवश्वर मनो
दधीतेति प्रथममन्वयार्थः ॥ ॥

टि०-॥ तद्विपरितगुणश्चेति । अनपहतपाप्मत्वादिलक्षणश्चेत्यर्थः ॥ ईश्वरस्य चेति । ईश्वरस्वरूपोपमर्देनेति शेषः ॥ तत्
इति । प्रतिपादयेश्वरस्याभावादित्यर्थः ॥ संसारिणोऽपीति । संसारिस्वरूपोपमर्देनेति शेषः ॥ प्रत्यक्षादीति । संसारिण ईश्वरमेतस्य
नाहं सर्वज्ञ इति प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेन तस्येश्वरत्वं प्रत्यक्षादिविरुद्धमित्यर्थः । परमेश्वरप्रक्रियायां तत्प्रकरणे इत्यादिकत्यादिपदेन अन्योऽ-
सावन्योऽहमस्मीति न स वेदेति वाक्यशेषस्य मूल्याः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति सर्वतः परादादोऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यादिश्रुत्यंतरस्य
च परिग्रहः ॥ मिथ्यात्वादिति । तस्याश्च भेदसाधकत्वात् । अन्यथैकस्मिन्नापि तादृशविरुद्धगुणताया वक्तुं शक्यत्वेन भेदप्रसंग इति भावः ॥
न चेति । ईश्वरस्वरूपोपमर्देन तस्य संसार्यात्मत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । ततश्च प्रतिपाद्याभावाच्छान्तिवर्थाभ्युपगमादिति भावः । ईश्वरस्य स्वरूपोपमर्देन
संसार्यात्मत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोष इति परिहरति ॥ न हीति । तर्हि नाहमिति ग्राह्य इति वदता पूर्वपक्षिणा जितमिति पृच्छति ॥ किं
नहीति । उत्तमाह ॥ संसारित्वेति । संसारिण इति शेषः ॥ अधिकार्यभाव इति । संसारिणापेक्षेन संसारिण ईश्वरात्मत्वाभ्यु-
पगमादिति भावः ॥ प्रबोधे त्विति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्त्वेन कं पश्येदित्यादिनेति शेषः ॥ इष्टमेवैतदिति । अत्र हि पिता-
पिता भवतयिपुत्रस्य वेदा अवेदा इति वचनानुरोधेन प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभाववच्छ्रुत्याभ्युपगमादिति भावः ॥ छ ॥

सु०-मनो ब्रह्मेत्युपासीतित्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किं तेष्वप्यात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति । किं तावत्प्राप्तं ।

तेष्वात्मग्रह एव युक्तः । कस्मात् । ब्रह्मण आत्मत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति ब्रूमः । न प्रतीकेश्वात्ममतिं बध्नीयात् । न हि स उपासकः प्रतीकानि यत्तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति तदसत् । प्रतीकाभावप्रसंगत् । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति । स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकस्वरूपत्वमात्मग्रहो वा । किंच यथा रुचकस्तिक्रयोनैतरेतरात्मत्वं । द्वयोरपि विकारत्वात् । तथा प्रतीकात्मनोरपि सुवर्णात्मनेव ब्रह्मात्मनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसंगमवोचाम । अतो न प्रतीकेश्वात्मदृष्टिः कर्तव्येति द्वितीयसूत्रार्थः ॥

टि०—प्रतीकानामपि ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति संबंधः । तेषां ब्रह्मत्वे हेतुमाह ॥ ब्रह्मोतीति । विकारस्य च विकार्यनन्यत्वादिति भावः । अस्त्वेवं तेषां ब्रह्मत्वमात्मत्वं तु कुत इत्यत आह ॥ ब्रह्मण इति । तथा श्रुतिप्रसिद्धेरिति भावः ॥ न हि स उपासक इति । अनुभवाद्वा प्रतीकानामात्मत्वकल्पनं श्रुतेर्वा न त्वेतदुभयमत्रास्तीत्यर्थः । प्रतीकाभावप्रसंगमेवोपपादयति ॥ विकारोति । अन्यथैक्यानुपपत्तेरिति भावः । ननु यथा तत्त्वमसीत्यादाववच्छिन्नस्याहंकारास्पदस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभावः । एवं प्रतीकानामपि भविष्यतीत्यत आह ॥ स्वरूपोपमर्दे च नामादीनामिति । न तत्त्वमसीत्यादावहंकारास्पदमुपास्यमवगम्यते किंतु सर्पत्वानुवादेन रज्जुत्वज्ञापन इवाहंकारास्पदस्यावच्छिन्नस्य प्रविलय एवावगम्यते । इह तु प्रतीकान्यहंकारास्पदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधिसितानि । अतो न प्रधानीभूतानां तेषामुच्छेदो युक्तः । तथा सति हि विधेयस्याप्याश्रयाभावेनानुपपत्तेरिति भावः ॥ तथा प्रतीकात्मनोरिति । यद्यप्यात्मनोऽजादित्वान्न विकारित्वं तथाऽप्यध्यस्तत्त्वमेव विकारत्वमत्राभिमतं । तच्चात्मनोऽप्यविद्यावच्छिन्नस्यानाद्यध्यासांगीकारादस्यैवेत्याभिप्रायेणैदमुक्तामिति ध्येयं । ननु रुचिकत्वास्ति-

कयोःस्त्वेनाभेदाभावेऽपि सुवर्णात्मना भेदव्यतीकाल्पनोर्ब्रह्मकारयोः प्रतीकत्वादिना भेदाभावेऽपि ब्रह्मात्मना भेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥

सुवर्णात्मनेवेति ।

सु०-तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः सन्नायः । किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मणि कार्याः किंवा ब्रह्मदृष्टिर्वादित्यादिष्विति । सामानाधिकरण्यस्योभयथोपपत्तेः । तत्रानियमनियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् । अथवाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्याः । एवं हि ब्रह्मोपासितं भवति । ब्रह्मोपासनं च फलवदिति प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मदृष्टिर्वादित्यादिषु स्यात् । यस्मादुक्तमिति । एवमुक्त्येवैषादित्यादयो दृष्टा भवति । तथा च लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति । क्षत्तरि खलु राजदृष्टिः क्रियते न तु राज्ञि क्षत्रदृष्टिर्विषयथे प्रत्यवायप्रसंगात् । यत्तु फलवच्चाय ब्रह्मोपासनं युक्तमिति तदयुक्तं । आदित्याद्युपासनस्यापि फलवत्त्वोपपत्तेः । अस्मैव च सर्वानध्यक्षत्वात्फलं दास्यति । इदमेव च ब्रह्मोपासनं यदादित्यादिषु तद्दृष्टिः प्रतिमादिष्विव विष्ण्वदीनामिति तृतीयमन्तर्यार्थ इति ॥

टि०-॥ तेष्वेवेति । मनो ब्रह्मोपासतित्यादिष्वेवेत्यर्थः । किमस्य संशयस्य बीजमित्यतः सामानाधिकरण्यमेव शेषेति प्रत्यक्षेण तस्य कोटि-
द्वयोपस्थापकतामुपपादयति ॥ सामानाधिकरण्यस्येति । आदित्यो ब्रह्मा प्राणो ब्रह्मैति ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः समानविभक्तित्वरूप-
सामानाधिकरण्यस्येत्यर्थः । नन्वेवं पूर्वपक्षस्य संदेहादविवेकप्रसंग इत्यरुचेराह ॥ अथेवेति ॥ एवं हीति । अहनिवेश्यकोपासनस्यैव
ब्रह्मोपासनत्वादिति भावः ॥ लौकिक इति । निष्कृष्टदृष्टिर्नाकृष्टे किं तूत्कृष्टदृष्टिरेव निष्कृष्ट इति लौकिको न्याय इत्यर्थः । तेनोपादर्शयति ॥
क्षत्तरीति । ननु ब्रह्मणः स्वात्म्याभाल्पत्वसंभवेन तदुपासनस्य फलवत्त्वसंभवेऽप्यन्वतंत्रतया आदित्यादीनां फलदत्त्वासंभवात् कथं तदुपास-

नस्य फलवत्त्वमित्यत आह ॥ ब्रह्मैव चेति । ननु सर्वोपक्षत्वेऽपि ब्रह्मणोऽनुपासितस्य कथं फलवत्त्वमित्यत आह ॥ इदमेव चेति । ब्रह्मत्वप्रकारकत्वमेव तदुपासनतार्या प्रयोजकं न तु तद्विशेष्यकत्वं । तच्चादित्याद्युपासनस्याप्यस्येवेति न फलवत्त्वानुपपत्तिरिति भावः । ब्रह्मत्वप्रकारकत्वमेव तदुपासनत्वे प्रयोजकं । अन्यथा प्रतिमादिषु विष्ण्वादितृष्टेर्ब्रह्मविशेष्यकत्वाभावेन ब्रह्मोपासनत्वाभावप्रसक्त्या फलवत्त्वाभावप्रसंगादित्याशयेन तत्र दृष्टान्तमाह ॥ प्रतिमादिष्वेवेति ॥ छ ॥

नात्मेतिसूत्रमीशस्य जीवत्वप्रतिपादकं ॥ आत्मशब्दं यतो हेतुं कृत्या जीवं न्यचारयत् ॥ स्वशब्दात्प्राणभृच्चैव नोक्त इत्येव धेदराट् ॥ यद्यात्मशब्दो जीवेऽपि कथं स विनिवारयेत् । आत्मशब्दोदितस्तस्माद्विष्णुरेव न चापरः ॥ आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तस्मृते विष्णुमव्ययं ॥ न वदंति यतो नामा क्वापि तैर्गुणपूर्णता ॥ नारायणाध्यात्मगतमिति यद्वैष्णवं वचः ॥ यदि जीवेशयोर्वेदपतिरैक्यं च मन्यते ॥ आत्मशब्दं कथं तस्मान्निवारयति युक्तिः ॥

सु०—तत्र तावत्पथमसूत्रस्यापव्याख्यानं दूषयति ॥ नेति । अत्र प्रतिपत्तिर्नाम प्रमितिरेव परस्याभिगता । प्रतीकदर्शनमित्याशंक्य निराकरणात् । अतो जीवत्वेन प्रतिपत्तव्यत्वस्य प्रतिपादकमिति जीवत्वस्य प्रतिपादकमिति चैक एवार्थः । कुतो नेत्यतः पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य प्रथमं पदार्थं निराकरोति ॥ आत्मशब्दमिति । स्वशब्दादेव प्राणभृच्च नोक्त इति वेदराडेवात्मशब्दं हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयद्यतस्तस्मादात्मशब्दोदितो विष्णुरेव न चापरो जीव इति योजना । एतदुक्तं भवति । भवेदयं सूत्रार्थो यद्यात्मशब्दो जीववाची भवेत् । न चैवं । सूत्रकारवचनसामर्थ्यादेव तस्य तद्वाचित्वाभावावगमात् । तथाहि । यस्यिन्द्र्यैरिति वाक्यमुदाहृत्य किमत्र शुभ्वाद्यायतनत्वेन प्रधानमुच्यते उत जीवः किंवा परमात्मेति संशये प्रधानादौ प्राप्ते सिद्धौ

तितं । द्युभवाद्यायतनं स्वशब्दादिति । स्वशब्दात्तमेवैकं जानथ आत्मानमिति द्युभवाद्यायतनं आत्मशब्दश्रवणात् द्युभवाद्यायतनं परमात्मैवेति । ततो नानुमानमतच्छब्दादिति प्रधानं निराकृत्य जीवनिराकरणार्थं सूत्रितं । प्राणपृच्छेति । तत्र चशब्दो नेत्यस्य स्वशब्दादिति हेतोश्चानुकर्षणार्थः । ततश्चात्मशब्दज्जिवोऽपि नेत्यर्थः । यदेवमात्मशब्दं हेतुं कृत्वा जीवं निवारितवान् सूत्रकाररस-
दन्यथानुपपन्न्या जानीमः सूत्रकारस्यात्मशब्दो न जीववाचीत्यभिप्रेतमिति । तथा च कथं स्वाचरितविरुद्धमिदानीमाचरेदिति । एतदेव विवक्षयति ॥ यदीति । जीवेऽपि वर्तते इति सूत्रकृतोऽभिप्रेतमिति शेषः । तर्हि कथं सूत्रकारो जीवमात्मशब्देन विनि-
वारयेत् । न हि गंधवत्त्वेन घटो निवारयितुं शक्यते । अथवा यद्यात्मशब्दो जीवेऽपि वर्तते तदा स आत्मशब्दः कथं जीवं निवा-
रयेत् । प्रत्युत प्रतिपादयेदिति योजना । आगमवाक्यमप्यत्र पठति ॥ आत्मेति । अन्यान्यं वदति कुतो यत आत्मादिशब्दाः
पूर्तिवाचिनस्तैरन्यगुणपूर्णता काव्यवस्थार्यां न प्राप्ता । यत्किंचित्पूर्णतार्थत्वे चासुख्यार्थतापात इति । आत्मशब्दोऽप्याङ्गपूर्वार्थो-
त्तमनिर्गम्यये दिष्टोपे च सति निष्पन्नः पूर्णतावचनः । यद्यस्मादेवं वचोऽस्ति तस्मादपीति पूर्वैणवान्वयः । इदानीं वाक्यार्थं
दूषयति ॥ यदीति । मन्यते (अत्र) तत्र सूत्रे तदा तस्माज्जीवादात्मशब्दं कथं निवारयति । कुत्र निवारितवानित्यत उक्तं ॥
युक्तिरिति । जीवनिराकरणयुक्तित्वेनोक्तत्वादिति यावत् । इदमुक्तं भवति । आत्मशब्दश्रवणात् द्युभवाद्यायतनं न जीव
इति आत्मशब्दं जीवनिवारणे हेतुं वदता सूत्रकारेणात्मशब्दो जीवाभिधारित इति गम्यते । नायं पुरुषो विषाणित्वादिति यथा ।
न हि तत्रस्थेन तन्निरासो युज्यते । नायं गौर्विषाणित्वादित्यपि प्रसंगात् । प्रथमसूत्रे च द्युभवाद्यायतनं परमेश्वरो न जीव आत्म-

भेदस्य व्यपदेशं च स्थितिं चादनमेव च ॥ भेददाल्ढ्यं हेतुमाह सतात्पदं जगत्पतिः ॥ व्यावहारिकभेदश्चात्मवासावल्यावहारिकः ॥
 व्यावहारिकमित्येव वचनं व्यावहारिकं ॥ उत नेति विकल्पे तु यदित्याह्यावहारिकं ॥ तस्यापि बाध्यता चेत्स्याद्भेदः स्यात्पारमार्थिकः ॥
 शब्दादित्यात्मशब्दस्य परमेश्वरे प्रवृत्तिरभ्युपगता । अन्यथा तेन तत्साधनानुपपत्तेः । तत्र यदि जीवेश्वरावेकमेव तत्त्वमिति सूत्र-
 कारस्य मतं स्यात् । तदा तेनात्मशब्दस्तत्रैव वर्तते न वर्तते चेत्युक्तं भवति । न च व्याहृतं सूत्रकारो भाषत इति युक्तं । तस्मान्न जीवे-
 श्वरैक्यं तस्य मतमिति गम्यत इति । उपलक्षणं चेत्तत् । दुःखाद्यायतनं परमेश्वरो न जीव इति प्रतिज्ञाद्वयं च व्याहृतमित्यपि द्रष्टव्यं ।
 सूत्रांतरविरोधं चाह ॥ भेदस्येति । यदि जगत्पतिः सूत्रकारो जीवेश्वरयोरैक्यं मन्यते तर्हि कथं स एव भेदव्यपदेशादिति भेदस्य
 व्यपदेशं च स्थित्यदनाभ्यां चेति स्थितं चादनं च सतात्पर्यं जीवेशभेदं दृढयितुं हेतुमाह । भेदस्य प्रागपि प्रतिपादितत्वादाढ्यं इत्युक्तं ।
 अत्राप्यनेकप्रमाणोपन्यासात्सतात्पर्यमिति । न कोऽप्ययं विरोधोऽस्ति । परमार्थतो जीवेशयोरैकत्वेऽपि हि व्यावहारिकभेदोऽस्ति तदपे-
 क्षया तानि सूत्राणि । इदं तु परमार्थोपक्षयेति व्यवस्थापनेरित्याशयनं गते ॥ व्यावहारिकेति । अत्र व्यावहारिकशब्देन भ्रातिसिद्धोऽ-
 भिप्रेयते । प्राक् प्रबोधादित्युक्तानुवादत्वात् । जीवेश्वरभेदो भ्रातिसिद्ध इति वदन्प्रष्टव्यः । किमयमेव भेदो भ्रातिसिद्धः किं वा भेद-
 मात्रमिति । नाद्यः । अपसिद्धान्तान् । द्वितीयं दोषमाह । केनि । भ्रान्तिभ्रान्तिमूलकत्वात् । जीवेश्वरभेदस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे कचित्सन्त्यो-
 भेदोऽभिकर्तव्यः । कस्मात् न कापि । कुत्रापि भेदस्य सन्त्यन्वान्तोकार जीवेशभेदादोषोऽपि न संभवतीति भावः । स्यादन्तन् । नास्त्येव
 कोऽपि भेदः सत्यः । नथापि जीवेशभेदभ्रान्तिरूपपद्यते । भ्रातिर्हि संस्कारमपेक्ष्यते । संस्कारश्च ज्ञानमात्रं । अतः पूर्वपूर्वभ्राम

अव्यावहारिकत्वं चेद्भेदो यः सत्यतां गतः ॥ एकस्यासत्यतायां हि द्वयोरेव विक्रययोः ॥ अन्यस्य सत्यतैव स्यादिति केन निवार्यते ॥ असत्यं नोक्तमित्युक्ते सत्यमुक्तमिति प्रजाः ॥ जानंयुक्तं तु नोसत्यमित्युक्तेऽसत्यतामपि ।

संस्कारादुत्तरोत्तरभ्रान्त्युत्पादः । अनादिश्चायं संसार इति । भैवं । भेदमात्रस्य मिथ्यात्वे प्रामितिं स्फुलु तद्वलादेषा कल्पनोपपद्यते । न चैवं सर्वोऽपि भेदो भ्रान्त इति हि प्रतिज्ञैव तावद्वाहता । दूरे प्रमाणोपन्यास इत्याशयवान्मोषपक्षिकं तावदृच्छति ॥ व्यावहारिकमिति । भेदमात्रमिति शेषः । तिष्ठतु तावदन्यदित्येवार्थः । इति विकल्पे तु पक्ष (द्वैते) (द्वये) द्वये संभवति कं पक्षपद-लंबस इति शेषः । अत्र सर्वत्र वचनशब्देन तदर्थो लक्ष्यते । सर्वोऽपि भेदो भ्रान्तिकल्पित इति वाक्यार्थो भ्रान्तिकल्पितोऽथ परमार्थ इति प्रश्नार्थः । आद्यं शङ्कते ॥ यदीति । एतद्वचनमिति । वर्तते । अत्रापि पृच्छामो व्याक्यार्थोऽर्थं वाध्यो न वेति । नेति पक्षे भ्रान्तिकल्पितोऽपि न भवेत् । कुत्रापि कदाऽपि केनाप्यबाध्यस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे ब्रह्मणोऽपि तथात्वापत्तेः । प्रशंशङ्कते ॥ तस्येति । तस्य वचनस्य न केवलं भ्रान्तिकल्पितत्वं किंतु बाध्यताऽपि स्याच्चेत्यर्थः । दूयति ॥ भेद इति । सर्वोऽपि भेदो भ्रान्त इति वाक्यार्थस्य भ्रान्तत्वे बाध्यत्वे च सकलो भेदः पारमार्थिकः स्यात् । द्वितीयमाशङ्कते ॥ अद्वयवद्वाहकत्वमिति । तस्य वचनस्येति वर्तते । निराकरोति ॥ भेद इति । तिष्ठतु तावदन्यः । वाक्यार्थस्य सत्यत्वे तस्य ब्रह्मणश्च यो भेदः यश्च पदार्थानामसत्यत्वे वाक्यार्थस्य सत्यत्वानुपपत्तेः । पदार्थानां परस्परं वाक्यार्थब्रह्मणश्च भेदः स तावत्सत्यतां गतः । उभयथाऽपि वाक्यार्थो व्याहृत इत्यर्थः । सर्वोऽपि भेदो भ्रान्त इति वाक्यार्थस्य भ्रान्तत्वे बाध्यत्वे च सर्वस्यापि भेदस्य सत्यता स्यादित्युक्तं ।

न स्वमेपि द्वयं मिथ्या तत्रैकं सत्यमेव हि ॥ भावाभावाबुभौ तत्र कथं मिथ्या भविष्यतः ॥ भावस्य हि निषेधे तु नाभावस्य निषेधनं ।
स्वचोसत्यता चेत्स्यात्तस्माद्भेदस्य सत्यता ॥ तस्माज्जीवेशयोर्भेद उक्तव्यायेन गम्यते ॥ २ ॥

तत्तुत इत्यतस्तदुपपादनाय व्याप्तिं तावदाह ॥ एकस्येति । यौ द्वावेव विरुद्धौ तयोर्मध्ये एकस्यासत्यतायां सत्यामन्यस्य सत्यता
स्यादेवेति व्याप्तिः केन निवार्यते । उपाधिव्यभिचारयोरभावाच्च केनापि । पुरोवर्तिनः पुरुषत्वेऽसति स्थाणुत्वमेव भवतीति नियमो
नास्ति । बल्मीकत्वस्यापि संभवात् । अतो द्वयोरेव विरुद्धयोरित्युक्तं । द्वयोरिति विशेषणस्यासमर्थतापरिहाराय विरुद्धग्रहणं ।
यः पदार्थो द्वयोरेव विरुद्धयोरेकस्यासत्यवानसावन्यस्य सत्यवानित्युक्तं भवति । निदर्शनमाह ॥ असत्यमिति । आप्तनोक्तं
मसत्यं नेत्युक्ते सत्युक्तं सत्यमिति प्रजा जानन्ति । तथा विमलं भकेनोक्तं सत्यं नो इत्युक्तं तु तस्यासत्यतामपि जानन्ति । सत्यत्वा-
सत्यत्वयोर्द्वयोरेव विरुद्धता । तत्राप्तोक्तेऽर्थेऽसत्यतायामसत्यां सत्यतायाः सत्वमनाप्तोक्ते च सत्यतायामसत्यामसत्यतायाः सत्यं च
प्रसिद्धमित्यर्थः । इत्युक्त इति प्रमितत्वोपलक्षणं । प्रजा जानन्तीत्यनेनाविपालाङ्गनमेषा व्याप्तिः सिद्धा न केवलं परीक्षकाणामिति
सूचयति । ननु स्वमेऽत्र घट इति दृष्ट्वा नात्र घट इत्यपि पश्यति । तत्र घटस्तद्भावश्च द्वयमपि मिथ्याऽतो व्याप्तिभंग इत्यत आह ॥
नेति । तर्हि द्वयमपि सत्यमित्यत आह ॥ तत्रेति । तत्र घटतद्भावयोर्मध्ये । यदाऽभावस्यासत्यता तदा घटः सत्य एव ।
यदा च घटस्यासत्यता तदाऽभावः सत्य एवेत्यर्थः । तस्मान्न व्याप्तिभंग इति हिशब्दार्थः । कुतो न द्वयमपि मिथ्येत्यत आह ॥
भावेति । यो यस्याभावो यश्च यस्याभावस्य प्रतियोगी तादुभावल्येकैकदैव न मिथ्येति व्याप्तिः । स्वमेऽपि घटतद्भावौ कथं

तथा भविष्यत इति भावः । व्याहृतं च भावाभावयोरुभयोरसत्त्वर्णनमित्याशयेनाह ॥ भावस्य हीति । हिशब्दो ह्येतौ । भावस्य निषेधे कृते तु अभावस्यैव विहितत्वात् । पुनर्नभावस्य निषेधनं कर्तुं शक्यते व्याघातात् । एवमभावस्य निषेधे कृतेऽभावभावाभाव एव तद्व्याप्तौ वेति भावस्य विहितत्वात् पुनर्न भावस्य निषेधनं युक्तं व्याहृतत्वादिति । अस्त्वेवं व्याप्तिस्ततः किमित्यत आह ॥ स्ववाच इति । स्वशब्देन प्रतिवाद्युच्यते । तद्वागर्थस्य सकलभेदमिथ्यात्वस्य । तस्माद्व्याप्तिसद्भावात् मिथ्यात्वं सत्यत्वं च द्वौ विरुद्धधर्मौ भेदे । तयोर्मिथ्यात्वेऽसति सत्यत्वं सत्स्यादेवोक्तव्याप्तिबलादित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । भेदमिथ्यात्वासंभवाज्जिविशयोः पारमार्थिकभेद एवोक्तन्यायेन द्युभवादिसूत्रैर्मन्यते । तथा च तद्विशेषाद्भेदमभेदं प्रतिपादयति सूत्रमिति सिद्धं । श्रुतयस्तु प्रागेव सम्याग्व्याख्याताः । विरुद्धगुणसत्यता चोपपादिता । प्रत्यक्षादीनामतत्त्वादेकत्वमपि नि(रस्तं) राकृतं । श्रुतिमिथ्यात्वस्यानिष्टत्वं च समर्थितमित्युक्त एव सूत्रार्थः ॥ ४।१।२ ॥

टि० नन्वस्य सूत्रस्य परेणास्य आत्मेति प्रतिपत्तव्यत्वप्रतिपादकतया व्याख्यातत्वात् । नामेति सूत्रमिशस्य जीवत्वेन प्रतिपत्तव्यत्वाप्रतिपादकमित्यनुवादोऽञ्जितः । तत्कथं जीवत्वप्रतिपादकमित्यन्यथाऽनुवाद इत्यत आह ॥ अत्रेति । प्रतिपत्तिशब्दस्यापासनामात्रपरत्वसंभवे किं प्रामितिपरत्वकल्पनेत्यत आह ॥ प्रतीकदर्शनमित्याशङ्कयेति । पूर्वपक्षिणाऽपहतपाप्मत्वा-
नपहतपाप्मत्वलक्षणविरुद्धधर्मत्वादेश्वरशरिरयोर्भेदत्वनिश्चयात् । नेश्वरस्याहमिति ग्राह्यत्वमिति स्वप्रतिज्ञातार्थं तर्हि तत्त्वमसीत्याद्यभेदोपदेशानु-
पपत्तिरिति बाधकमुद्भाव्य प्रतिमादिषु विष्णवादिदर्शनमिमान्यत्वेऽपि जीवेश्वरयोस्तादात्म्यदर्शनं कर्तव्यमित्येवंपरत्वात्तत्त्वमस्यादिवक्तव्यस्य न

विरोधित्वमित्याशङ्कितं पक्षं यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीति सिद्धातिः प्रबू तथा सति तत्त्वमसीत्यादिसामानाधिकरण्यास्य
 गौणत्वप्रसंगः । तत्प्रतिपाद्यमुख्याभेदस्याभावात्प्रतीकदर्शनविधायकवाक्ये वैरूप्यप्रसंगश्च । यत्र हि प्रतीकद्वष्टिरभिधीयते सद्देव तत्र वचनं
 भवति । यथा मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादि इह पुनस्त्वमहमस्म्यहं च त्वमसीत्याह । अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्याभेदप्रतिपत्तिः । अथ थोऽन्यां
 देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति भेददर्शनस्यापवादाच्चेति गौणत्वप्रसंगादिहेतुभित्तान्निराकरणादित्यर्थः । अतु प्रतिपत्तिशब्दस्य प्रामिति-
 परत्वविवक्षा परस्य किं तावताऽपीत्यत आह ॥ **अत इति** । प्रतिपत्तिशब्दस्य प्रामितिपरतया आत्मेति प्रतिपत्तजगत्वविधानस्य तथा प्रामिति-
 विधानपरत्वापरस्या तद्विधानस्य च तद्विषयसत्त्वाविधानेऽनुपपन्नतया तत्रैव पर्यवसन्नत्वेनेत्यस्य जीवत्व एव पर्यवसन्नत्वान्नानुकोपालभोऽयमिति
 भावः ॥ **स्वशब्दादेवेति** । प्राणभृच्चैवेत्यत्रत्यस्यैवशब्दस्य विरुद्धार्थतया यथाश्रुतसंवासांभवात्स्वशब्दादित्यनेन संबंध इति भावः । इत्येदेत्येव-
 शब्दो भिन्नक्रमत्वान्नानर्थक इति भावेनाह ॥ **वेदराडेवेति ॥ इति योजनेति** । यत इत्यादेर्यदीत्यादिना सन्निधानेऽप्ययोग्यत्वाद्योग्यतया
 व्यवहितेनाप्यात्मशब्दोदित इत्युत्तरप्रथेनैवान्वय इति भावः । ननु प्राणभृच्चेति सूत्रे स्वशब्दादिति हेतोर्नेति निषेधस्य चाश्रवणार्थवृत्ताप्रकृतत्वेन
 सौत्रचशब्दस्य तदनुषंगाभिप्रायकत्वस्याप्यसंभवात् । प्रकृतत्वेन तत्संभवेऽपि वा जीवस्याप्रसक्ततया तन्निषेधानर्थक्यात् । स्वशब्दात्प्राणभृच्च-
 नोक्त इति कथमेतत्सुत्रार्थानुवाद इत्यतो जीवस्य तत्प्रसक्तिहेतुनिषेधयोः प्रकृततां च दर्शयन् तावताऽपि को दोष उक्तो भवतीत्यतः फलितं
 दोषं चोपदर्शयन् आकाशक्रमेण भाष्याभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । ननु योग्यतया व्यवहितेनात्मशब्दोदित इत्यादिना आत्मशब्द-
 मित्यादिपूर्वग्रयस्य संबंधे तावतैव विवक्षितसिद्धेर्यदीत्यादिमध्यस्थवाक्यवैक्यमित्यत उक्तार्थविवरणरूपत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति भावेनोक्तार्थ-

विवरणपरतया तबोजयति ॥ एतदेवेति । यदीत्यादिवाक्यस्य कथमुक्तार्थविवरणरूपविवरितोऽपेक्षितं पर्यन्वाक्यं व्याचष्टे ॥ जीवेऽ-
पीत्यादिना । अत्र पक्षे वर्तत इत्यावनेकपदाध्याहारः समाश्रयणीयो भवतीत्यपरितोषापक्षान्तरमाह ॥ अथवेति । अत्र च वर्तते जीव-
मित्येतयोऽध्याहारेऽपि न पूर्वबद्धहोऽध्याहार इति भावः । नन्वात्मादिशब्दास्तमृते विष्णुं वदंतीति विष्णुवाचिवाभावप्रतिपादनाभावाभावात्
विवक्षितार्थसाधकत्वेनोपन्यासो युक्त इत्यतोऽत्र नोक्तरीत्याऽवयवः किं त्वन्यथैवेत्यभिप्रेत्य योग्यकर्माध्याहारेणान्वयमाह ॥ अन्यथा वदन्तीति ।
उक्तप्रतिज्ञायां यतो नाभेयादुक्तस्य हेतोरप्रयोजकत्वेनान्वययोगात्तदुपपादकहेतुराध्याहारं दर्शयत्तदुपपादकतया मौलं हेतुं योजयति ॥ यत्न
आत्मादिशब्दाः पूर्तिवाचिन इति । कथमेतेषां पूर्तिवाचिवमित्यतः प्रकृतिप्रत्ययविभागोपदर्शनेन तदुपपादयति ॥ आत्मशब्दोऽ-
पीति । आहपूर्ववर्तनोत्तरौणादिके इममप्रत्यये डिवाटिलोपे आत्मचित्ति प्रातिपदिकानिष्पत्तिः । मनिचित्ति पाठेऽपि अन्ययोऽपि दृश्यत इति
मनिनि दृशिग्रहणसामर्थ्याटिलोपे च सति तन्निष्पत्तिः । वितृतिः पूर्तिश्लोक एवार्थ इति भावः ॥ युक्तिस्त्वेनोक्तत्वादिति । अनन मले
युक्तिशब्दो युक्तिवेनोक्तिपर इत्युक्त भवति । ननु जीवनिवारणे आत्मशब्दस्य युक्तिवेन सूत्रकारस्य युक्तिरेवासिद्धेति न तथा आत्मशब्दस्य
जीवनिवारणसिद्धिः । जीवनिवारणे युक्तिवेन तदुक्तिसिद्धावपि जीवसाधारणस्यापि तस्य तन्निवारणे हेतुवेनोक्तिसंभवाच्च तस्य जीवनिवारण-
सिद्धिः । अस्तु वा तस्य तत्सिद्धिस्तथाऽपि न तेनैक्यानन्यपुणमः शक्य उपपादयितुमप्रयोजकात् । न चैक्याभ्युपगंतुः स्वव्याहृत्युपपादनाश्रयत्वेन
तत्साधकत्वाभावात्प्रयोजकत्वं जीवनिवारणसिद्धावपि परमेश्वरे ब्रह्मभ्युपगमे नियामकाभावेन तदसिद्ध्या स्वव्याहृत्यप्रसंगात् । तत्रसंगेऽपि वा
नानिष्टं पश्यामः । इत्येताः शंकाः क्रमेण परिहृत्वा तत्पर्यमाह ॥ इदमुक्तं भवतीति ॥ प्रथमेति । बुभ्वादायतनं स्वशब्दादिति

तदधिकारणप्रथमसूत्र इत्यर्थः । एवमात्मशब्दस्य जीवेऽद्वितीं परमेश्वरे दृष्टे चोपपादक्याभ्युपगमे सूत्रकारस्य ख्याहतिमुपपादयति ॥ तत्रेति ॥
प्रतिज्ञाद्वयं चेति । यदि जीवेश्वरैक्यं सूत्रकारस्य मतं स्यात्तदा परमेश्वरस्य बुद्धान्वादाश्रयत्वप्रतिज्ञाने तदभिन्नजीवस्यापि तत्प्रतिज्ञालाभात् जीवो
बुद्धान्वादायतनमिति प्रतिज्ञा ख्याहता स्यात् । एवं न जीवो बुद्धान्वादाश्रय इति प्रतिज्ञायैव तदभिनेश्वरस्य बुद्धान्वादाश्रयत्वाभावलाभात् पुनस्तस्य
तदाश्रयत्वप्रतिज्ञा सूत्रकारस्य ख्याहता स्यात् । इति प्रतिज्ञाद्वयं परस्परं व्याहृतमित्यर्थः ॥ **प्रागपीति ।** भेदव्यपदेशाच्चेत्यादिना प्रथमपादे
शारीरश्चोभयेऽपि हित्यादिना द्वितीयपादे चेत्यर्थः ॥ **अत्रापीति ।** बुद्धान्वाधिकरणेऽपीत्यर्थः ॥ **अनेकेति ।** जीवनिवारणे हेतुत्वेनाक्यन्यथाऽ-
नुपपत्त्यादिरूपानेकप्रमाणेष्वित्यर्थः । ननु व्यावहारिकेत्युत्तरवाक्यमनर्थकं । न चैतदुद्वाहद्वतमेदसूत्राणां विषयकथनेन भिन्नविषयत्वोपपादकतया
तत्सूत्रविरोधपरिहारार्थवान्न तदिति वाच्यं । भेदसूत्रविषयोपदर्शनेऽप्यात्मोति त्वित्यभेदसूत्रविषयानुपदर्शनेन भिन्नविषयत्वासिद्ध्याऽस्योदाहृतसूत्र-
विरोधपरिहारायापयार्थत्वादित्यतोऽत्र भेदव्यावहारिकत्वकथनेनाभेदपारमार्थिकत्वस्य सूचितत्वेन भेदाभेदसूत्रयोर्भिन्नविषयत्वसिद्धिसंभवाद्युक्तमस्य
तद्विरोधपरिहारकत्वमित्याभिप्रेत्य शंकाग्रंथतात्पर्यमाह ॥ **न कोऽपीति ।** विरोधितयोदाहृतसूत्रेषु न केनापि विरोध इत्यर्थः । व्यावहारिकशब्दस्य
भ्रातिसिद्धपत्वे उपप्लंभकमाह ॥ **प्राक् प्रबोधादित्युक्तानुवादत्वमिति ।** व्यावहारिकभेदश्चेदित्यस्याः शंकाया इति शेषः । तत्र
प्रबोधात्प्राक्पदस्य भ्रातिदशापरत्वेन भेदस्य भ्रातिसिद्धत्वावभासादिति भावः । ननु जीवेश्वरभेदस्य भ्रातिसिद्धत्वेऽपि भेदमात्रस्य तदनभ्युपगमाद्-
भ्रातिपूर्वकभेदोपसंभवात्तदसंभवपरत्वासावित्युत्तरग्रंथासंगतिरित्यतो नेदं जीवेश्वरभेदमात्रस्य भ्रातिसिद्धत्वे दूषणं किंतु भेदमात्रस्य तथात्व एवेत्यतो
नानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य तत्पक्षदूषणपरतयोत्तरग्रंथं योजयितुं संभावितविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकमाद्यं पक्षं बहिरेव दूषयति ॥ **जीवेश्वरभेद इत्यादि ॥**

अपसिद्धांतादिति । भेदमात्रस्य भ्रातिसिद्धतायास्तात्सिद्धांतत्वेन जीवेश्वरभेदस्यैव तत्सिद्धत्ववर्णनस्य सिद्धांतविरुद्धत्वादिति भावः ॥
अभ्रांतीति । आरोप्यसदृशप्रधानमिति पूर्वकवादित्यर्थः ॥ अंगीकर्तव्येति । तस्य भ्रातिहेतुभूतप्रधानमभिमित्युपादकत्वादिति भावः ॥
न कवापीति । भेदमात्रस्य भ्रातिसिद्धत्वाभ्युपगमादिति भावः । किमनेनेकं भवतीत्यततात्पर्यमाह ॥ कुत्रापीति ॥ नास्त्येवेति ।
ततश्च नामसिद्धांत इति भावः । नन्वेवं भेदमात्रस्य कल्पितत्वप्राप्त्याऽऽरोप्यसदृशसत्यप्रधानाभावेन न तत्सापेक्षजीवेश्वरभेदोपः स्यादित्यत आह ॥
तथाऽपीति । तत्कथमिह तो न तावदप्रधानं स्वरूपेणोपयुज्यते । तथा सत्यज्ञातज्ञतस्यापि रजतारोपप्रसंगात् । नापि ज्ञानेन ज्ञानस्य
विरागिणस्य कारणत्वानुपपत्तेः किंतु संस्कारेण । तथा च मिथ्यार्थस्याभ्युपपदत् एव प्राधान्यमित्याशयेनाह ॥ भ्रांतिहेतु-
भूतसंस्कारार्थस्यैव प्रधानसत्तापेक्षाऽस्त्वित्यतस्तस्य ज्ञानमात्रजन्यतया तत्क्रमेण तदभ्रमणाभ्युपादानं प्रधानसत्तापेक्षत्वमित्याशयेनाह ॥ संस्कार-
श्चेति । न च संस्कारस्य ज्ञानमात्रजन्यत्वेऽपि प्रमाजन्यसंस्कारस्यैव भ्रांतिहेतुत्वमिति संस्कारजनकप्रमोपयोगितया प्रधानसत्तापेक्षित्वेति वाच्यं ।
सत्यपि संस्कारे प्रमाजन्यत्वाभावापराधेन भ्रमाभावादशनेन प्रमाभ्रमासाधारणज्ञानमात्रस्यैव तद्धेतुत्वात् । न च तार्किकस्येवरोप्यमेव देशांतरादौ
सादित्यावयोर्मतामित्याशयात् । नन्वेवमपि पूर्वभेदभ्रमानुपपत्तिः । प्रधानभावादिति चेत् । न । तत्पूर्वभ्रातिसिद्धभेदस्यैव तत्र प्रधानत्वाभ्युपगमेन
तदप्रसंगादित्याशयेनाह ॥ अत इति । भ्रमसंस्कारात् भ्रमजन्यसंस्कारादित्यर्थः । नन्वेवमपि कल्यादाभेदभ्रमानुपपत्तिः । तत्पूर्वं भेदभ्रमाभावेन
तज्जन्यसंस्काराभावादित्यतस्तत्कल्यायभ्रमजन्यसंस्काराभावेऽपि पूर्वकल्यायभ्रमजन्यसंस्कारसद्भावात् तदनुपपत्तिरपित्याशयेनाह ॥ अनादिश्चेति ॥
सोपपत्तिकामिति । पक्षद्वयस्यैव विकल्पनीयत्वप्रयोजकीभूतसंभावनारूपायाः पक्षांतरविकल्पनिमित्तभूतसंभावनारूपायाश्चोपपत्तेर्मू-

विकल्प इत्यनेन सूचितवादिति भावः । भेदः स्यात्परमार्थिक इत्युत्तरग्रन्थानुरोधेनापेक्षितं पूरयति ॥ **भेदमात्रमिति** । ननु प्रतिज्ञाया इव
 तत्प्रमाणस्याप्युक्तुरित्या विकल्प्य दूषयितुं शक्यत्वादेवकारवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तात्कालिकतद्दूषणानास्थासूचकत्वात्तस्य नानुपपत्तिरित्याशयेन
 तदर्थमाह ॥ **तिष्ठतु तावदिति ॥ इति शेष इति ॥ अन्यथा विकल्प इति** । सप्तम्या अनन्वयापातादिति भावः ॥ **अत्र**
सर्वत्रोति ॥ वचनेति । यत्र श्रूयते यत्रानुवर्तते तत्र सर्वत्रेत्यर्थः । वचनशब्देन तदर्थलक्षणया सिद्धविकल्पार्थमाह ॥ **सर्वोऽपीति** ।
 आद्यपक्षस्य मूलारूढतामुपदर्शयितुमपेक्षितं पूरयति ॥ **एतद्वचनमिति** । भेदमात्रं व्यावहारिकमित्येतद्वचनमित्यर्थः । ततश्च सर्वोऽपि भेदो
 भ्रांतिकल्पित इति वाक्यार्थो व्यावहारिको यदीति मूलार्थोऽवधेयः । ननक्तवाक्यार्थस्य भ्रांतिसिद्धत्वेऽप्यबाध्यत्वाभ्युपगमात् । तद्बाध्यतोपजीवनेन
 भेदपरमार्थिकत्वापादनपरोत्तरग्रन्थानुपपत्तिरित्यतोऽस्य बाध्यत्वपक्ष एव दूषणत्वेन तत्पक्षदूषणत्वाभावात्तानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र संभावितपक्षद्वयं
 विकल्प्य द्वितीयपक्षं बहिरेव प्रदूष्याद्यपक्षशंकासमाधानपरतयोत्तरग्रन्थं संगमयति ॥ **अत्रापि** ॥ **वाक्यार्थोऽयमिति** । सर्वोऽपि भेदो
 भ्रांतिकल्पित इत्येतद्वाक्यार्थ इत्यर्थः । तद्बाध्यत्वाबाध्यत्वाविचारस्यैव तदभ्रांतिसिद्धत्वाभ्रांतिसिद्धत्वोपादकत्वादिति भावः ॥ **तस्यापीति** । मूले
 तच्छब्दपरामर्शविषयो न प्रतीयते । अपिशब्दस्यापि यथाश्रुतसंबन्धे वैयर्थ्यं चेत्यतस्तस्यैतत्परामर्शविषयप्रदर्शनपूर्वकमापिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वेन
 समुच्चयप्रदर्शनेन च सार्थक्यं दर्शयन्नेव शंकाभाष्यं व्याचष्टे ॥ **तस्येत्यादि** । सर्वोऽपि भेदो भ्रांतिसिद्ध इत्येतद्वचनार्थस्येत्यर्थः । प्रथमपक्ष-
 दूषणतां भाष्यस्य मूलारूढां कर्तुमपेक्षितमापादकं पूरयन्योजयति ॥ **सर्वोऽपीति** । सर्वोऽपि भेदो भ्रांतिसिद्ध इति वाक्यार्थः परमार्थ इति
 द्वितीयमित्यर्थः । द्वितीयपक्षशंकाया भाष्यारूढतामुपदर्शयितुमपेक्षितमनुवृत्त्या पूरयति ॥ **तस्येति** । वर्तते इति तत्परामृष्टदर्शनं वचनस्येति

सर्वोऽपि भेदो भ्रातिसिद्ध इत्येतद्वचनार्थस्येत्यर्थः । अयमितिदमव्यावर्त्यतया सूचितं प्रदर्शयन्नेव तत्संग्राह्यं विशेषणमुपदर्शयति ॥ तिष्ठतु तावदिति ॥
वाक्यार्थस्य चेति । सर्वोऽपि भेदो भ्रातिकल्पित इति वाक्यस्य योऽर्थस्तस्य परमार्थव इत्यर्थः ॥ उभयथाऽपीति । सर्वोऽपि भेदो भ्रातिकल्पित इति वाक्यार्थस्य भ्रातृत्वे चेत्युभयथाऽप्येत्यर्थः ॥ **वाक्यार्थस्येति ।** सर्वस्य भेदस्य भ्रमासिद्धत्वरूप इत्यर्थः । एकस्यादुत्तरग्रन्थस्य पूर्वोक्तार्थानुपपादकत्वादसंगतिमाशङ्क्याव्यवहितार्थोपपादकत्वाभावादसंगतावपि व्यवहितार्थोपपादकत्वेन तद्ग्रन्थसंगतिसम्भवान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तथा संगतिमाह ॥ **सर्वोऽपीति ॥ उक्तमिति ।** भेदः स्यात्परमार्थिक इत्यादिनेति शेषः ॥ **तदुपपादनायेति ।** वाचोऽसत्यता चेत्स्यादित्यादिनेति शेषः । एकपदस्य कृत्यमाह ॥ **पुरोवर्तिन इति ॥ विशेषणस्यासमर्थेति ।** द्वावेव यौ धर्मावित्यनुपपन्नं । धर्माणां बहुत्वेन धर्मयोर्द्वित्वानुपपत्तेः । विरुद्धौ द्वावेवेत्यत्र नानुपपत्तिः । नित्यत्वानित्यत्वयोर्द्वयोरेव विरुद्धतया तद्विरोधिनस्तृतीयस्याभावादित्यर्थः । यौ द्वावेव विरुद्धौ तयोर्मध्ये एकस्यासत्यतायां सत्यामन्यस्य सत्यतैव स्यादित्यनुपपन्नं । असत्यतासत्यतयोर्भिन्नाभिन्ननिष्ठतया अधिकरणत्वादित्यत आह ॥ **य इति ।** यः पदार्थो द्वयोरेक्यभिमतव्याप्तेरात्राप्रदर्शनात्कथमस्य निदर्शनत्वमित्यतो विरुद्धधर्मद्वयोपदर्शनेनोपपादयति ॥ **सत्यत्वेति ।** नन्वाप्तेनोक्तमसत्यं नेति प्रत्यक्षादिनाऽपि प्रामिते सत्यकं सत्यामिति प्रतिजानंत्येव तत्किमुक्तवचनग्रहणेनयत आह ॥ **इत्युक्त इतीति ।** ततश्च मूले प्रकृताभिप्रायेणैव वचनग्रहणं । वस्तुतस्तु प्रमितमित्येव वक्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ **आविपालांगनमिति ।** अविपालांगना अभिव्याज्येत्यर्थः । ततश्च आबालं हरिभक्तिरित्यादाविव आङ् मर्यादावचन इति वचनग्रहणादभिव्यर्थकस्याङ्कमप्रवचनतया तद्वगेन पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचम्यां जातायां कर्मप्रवचनीयस्याङ्कः पंचम्यतेनाविपालांगनाशब्देन वा अविपालांगनाभ्य इति आङ् मर्यादाभिर्विध्योरित्यव्ययीभावसमाप्ते निभाषेति

महाविभाषाधिकारेणास्य समासस्य वैकल्पितत्वेन समासाभावपक्षे आविपालंगनाभ्य इति पंचमीश्रवणसंभवेऽपि समासपक्षे सुपो धातुप्रातिपदिक्योरित्यवयवसुब्लोपादिके सत्याविपालंगनमित्यस्योपपत्तिरिति ध्येयं ॥ **यो यस्याभाव इत्यादि** । यद्यपि सिद्धांते प्रामाणिकत्वनिषेधप्रतियोगित्वाभावान्न भावाभावयोः परस्परनिषेधप्रतियोगिभावोऽस्ति तथाऽपि तदभ्युपगंततार्किकरीत्याऽयं ग्रंथ इत्यादिरोधः । यद्वा प्रतियोगित्वमत्र न निषेध्यत्वं विवक्षितं किंतु निषेधप्रभितिजनकारोपप्रधानत्वरूपमन्यदेव यत्किंचित्यारिभाषिकं । ततश्च प्रामाणिकस्य निषेध्यत्वरूपप्रतियोगित्वाभावेऽपि निरुक्तिप्रतियोगित्वं नानुपपन्नमेव । यस्याभाव इत्येतदपि यत्प्रधानकारोपविषयस्याभाव इति व्याख्येयं । यस्य भावस्य प्रतियोगित्येतदपि यदभावप्रभितिजनकारोपप्रधान इत्येव व्याख्येयं । आरोप्यत्वप्रधानस्यापि तत्प्रतिषेधविरोधित्वेनानुभयमानत्वात् । तत्प्रतिषेधप्रतियोगित्वमप्युपपन्नं । अत एव प्रतियोगित्वस्याभावविरोधित्वकथनमपि सैद्धांतिकं समंजसं । अनेनैवाभिप्रायेणाग्नेतनव्याहृत्युपपादनमपि व्याख्येयमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ **अभावस्यैवेति** । तस्यैव भावनिषेधत्वादिति भावः ॥ **एवमिति** । निषेधविशिष्टाभावनिषेधस्य विशेषणीभूतनिषेधविषयकत्वस्य सविशेषणे हीति लाघवमलकन्यायासिद्धत्वाच्चिषेधनिषेधरूपातिशयलाभाय च नञ्द्वयसार्थक्यसंभवाच्चिषेधनिषेधो भावविधिरेव सिध्यतीत्यर्थः । एतच्चाभावप्रतियोगिकातिरिक्ताभावांगिकारोऽनवस्थानात् स नास्तीति मतमवलंब्योक्तं । अभावप्रतियोगिकातिरिक्ताभाववादिमतमाश्रयाप्याह ॥ **तद्व्याप्तौ चेति** । एतन्मते तृतीयाभावस्य प्रथमाभावत्वावानवस्थेति हृदयं । नन्वस्तु विरुद्धयोरर्थेयार्थैकस्यासत्त्वं तत्र परस्य सत्वमिति नियमोऽप्यत्र यथातथा । तावताऽपि प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ **मिथ्यात्वमिति** । भेदधर्माणि तयोः सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्भेदो मिथ्यात्वे सतीत्यर्थः । उक्तन्यायेनेत्यस्य व्याख्यानं शुभ्वादिसूत्रैरिति ॥ **इदमिति** । आत्मेति तूपगच्छतीति सूत्रमित्यर्थः । इदं सूत्रमिति संबंधः । श्रुतयः

तत्त्वमसीत्याद्याः ॥ प्रागेवेति । पृथगाधिकरण इत्यर्थः । व्याख्याताः सादृश्याच्च प्रधानत्वादित्यादिना सादृश्यादर्थतया व्याख्याता इत्यर्थः ।
जैवैधर्योरपहतपाप्मत्वापनपहतपाप्मत्वादि विरुद्धमवत्वाच्च नैक्यामिति भावेनात्र यदुक्तं विरुद्धाणताया मिथ्यात्वादिति तदपाकरोति ॥ विरुद्धेति ।
सत्यत्वात्तेन दुःखादेरित्यादिनोति शेषः । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्येत्यादिनोक्तप्रत्यक्षादेरतत्वावेदकत्वं निराकरोति ॥ प्रत्यक्षादीना-
मिति । प्रमाधिकारणादौ तत्र तत्र प्रपञ्चसत्यतासमर्थनेति शेषः ॥ अनिष्टत्वं चेति । मिथ्यायाः साधकत्वे चेत्यादिनेति शेषः ॥ १॥ २॥ छ ॥

एतस्मादात्मशब्दोऽयं परमात्माभिधा भवेत् ॥ प्रतीकविषयत्वेन विष्णुद्वैधेन तद्भवेत् ॥ प्रतीके विष्णुरित्येव तस्मात्कार्या ह्युपासना ॥
न च विष्णुः प्रतीकं यत्तस्माद् ॥ ३ ॥

सु०— एवं प्रथमसूत्रस्याप्यव्याख्यां द्वितीयस्यापि प्रत्याख्याति ॥ एतस्मादित्युक्तन्यायादात्मोति
सूत्रगतोऽयमात्मशब्दः परमात्माभिधा परमात्मन एवाभिधायकस्तावद्भवेत् । ततः किमित्यत आह ॥ प्रतीकेति । तत्तस्मा-
त्पूर्वसूत्रगतस्यात्मशब्दस्य परमात्मवाचित्वाच्च प्रतीक इति प्रतिज्ञावाक्यस्य प्रतीकविषयत्वेन विष्णुद्वैधः कर्तव्यः न भवेदित्येवार्थः ।
इदमुक्तं भवति । न प्रतीक इत्यत्र तावदात्मोतीत्यनुवर्तनीयं पूर्वसूत्रात् । अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यस्यापरिपूर्णत्वात् । पूर्वसूत्रे चात्मशब्दो
विष्णुविषय इति समर्थितं । तथा च प्रतीकविषयाया विष्णुद्वैधेवार्थं प्रतिषेधो व्याख्येयः । न प्रतीकेषु जीवमिति वक्ष्यादिति
तु प्रतिज्ञाव्याख्याने प्रकृतपरित्यागोऽप्रकृतस्वीकारश्च प्रसज्येयातामिति । मनो ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यर्थत्वेन यत्प्रतीकसंस्थितत्वेनेत्युक्तं ।
तदपि नोत्सू (न । किं) त्रितं किंतु प्रतीक इति सप्तम्यंतं पदमावर्तते । तत्राद्यं विषयसप्तम्यंतं नेत्यनेन संबध्यते । द्वितीयमधि-

करणसप्तम्यंतं श्रुतिव्याख्यानं । उभयत्रात्मैतीति पदद्वयं पूर्वसूत्रादनुवर्तत इत्याशयवान्प्रसंगाद् द्वितीयं व्याख्याति ॥ प्रतीक इति । यस्मात्प्रतीकाविषयत्वेन विष्णुदृष्टिः कर्तव्या न भवेत्तस्मादिति श्रुत्यर्थे इति शेषः । हि शब्देन प्रथमादिविभक्तेः सप्तम्यर्थवाचित्वं शाब्दिकानां प्रसिद्धमिति द्योतयति । इतश्च नायं प्रतिज्ञार्थ इत्याह ॥ न चेति । यस्माद्विष्णुः प्रतीकं चशब्दाल्जीविश्च न भवति तस्मात्प्रतीकैष्यात्म्येति जीव इत्युपासना न प्रसज्येति शेषः । अयमर्थः । प्राप्तौ सत्यां हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न च प्रतीकेषूपपासकस्यात्मदृष्टिः प्रसक्ता प्रसंजकमुक्तं ब्रह्मण आत्मत्वं प्रतीकानां च ब्रह्मविकारत्वं तदुभयमग्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं च । न ह्यत्यन्ताभासेन प्रसक्तिर्भवति । अतिप्रसंगात् । ततः प्रसक्त्यभावात्प्रतिषेधोऽनर्थक इति । न हि स इति हेतुव्याख्यानं दूषयति ॥ न च विष्णुः प्रतीकं यत्तस्मादिति । तच्छब्दो हि प्रकृतपरामर्शे वर्तते प्रकृतश्चात्मा । आत्मशब्दश्च विष्णुवाच्येवेति समर्थितं । तथा च हि यस्मात्स विष्णुः प्रतीकं नैव तस्मादित्येवार्थः संपद्यते । न हि स उपासकः प्रतीकानीति व्याख्याने तु प्रकृतपरित्यागेनाप्रकृतपरामर्शः प्रसज्यत इति ॥ ४।१।३ ॥

टि०-॥ प्रत्याख्यातीति । प्रत्याख्यातुं तदुपयुक्तया पूर्वोक्तमनुवदतीत्यर्थः । अत एव ततः किमितीति शंकाश्रय उक्तस्य प्रमेयस्य प्रत्याख्यानोपयुक्ततासूचकत्वावच्छेदस्येति ध्येयं । शक्त्या प्रतिपादकत्वरूपया अभिधायाः शब्दधर्मत्वेन शब्दमात्रत्वानुपपत्तेराह ॥ परमात्मन एवाभिधायक इति । ततश्च मूलेऽभिधाशब्दोऽभिधावत्पर इति भावः । तदिति मौल्यपदस्य व्याख्यानं तस्मादिति । तस्यैव विवरणं पूर्वसूत्रेत्यादि । अपव्याख्याननिरासस्य भाष्यारूढतासिद्ध्यर्थं प्रतिज्ञावाक्यस्येत्याद्योपेक्षिताध्याहारप्रदर्शनपूर्वकं भाष्यं व्याचष्टे ॥ न प्रतीक इतीति ।

ननु न पूर्वसूत्रस्यात्मशब्दस्य विष्णुविषयत्वमात्रेणात्रोक्तरीत्या प्रतिज्ञार्थसिद्धिः । निमित्तनैमित्तिकभावाप्रतिभासनात् । न च तत्सूत्रस्याभिशब्दानु-
वृत्तिबलत्तिसिद्धिरित्यभिप्रायः । तदनुवृत्तेर्निर्मलत्वादित्यतस्तदनुवृत्तौ निमित्तकथनेन हेतुहेतुमद्भावं दर्शयन्नेव ततोऽपि किमप्यव्याख्यानस्य
दूषणमुक्तं भवतीत्यतः फलितं दोषं दर्शयन्नेवाभिप्रायमाह ॥ इदमुक्तं भवतीति ॥ प्रकृतेति । आत्मशब्दार्थतया पूर्वसूत्रे प्रकृतस्य विष्णोः
परित्यागात्तदर्थतया प्रकृतजीवपरत्वांगीकाराच्चेति भावः । ननु प्रतीकाविषयत्वेनेति पूर्ववाक्येनैवाप्यव्याख्याननिर्गमसिद्धिरतो भाष्यखंडवैयर्थ्यं ।
न च मनो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिव्याख्यानार्थत्वादस्य न तदिति वाच्यं । तासां पूर्वमेव व्याख्यातत्वेनास्य तदर्थ्यायोगादित्यतः पूर्वमुक्तस्य श्रुत्यर्थस्य
सूत्रारूढत्वोपदर्शनेनोत्सृजितत्वशंकापरिहारार्थत्वाच्च तदानर्थक्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरार्थं संगमयितुमाह ॥ मनो ब्रह्मेत्यादीति ।
नन्वप्यव्याख्याननिरासेन न प्रतीक इत्यस्य चरितार्थत्वाच्च प्रतीके विष्णुरित्यस्य श्रुत्यर्थतया सूत्रालाभ इत्याशयेन पृच्छति ॥ किंत्वेति ।
उत्तरमाह ॥ प्रतीक इतीति ॥ द्वितीयमिति । अधिकरणसप्तम्यंतपदोपेतवाक्यमित्यर्थः ॥ उभयत्वेति । विषयसप्तम्यन्तेऽधिकरणसप्तम्यन्ते
च प्रतीकपदमित्यर्थः । अप्यव्याख्याननिराकरणावसरे स्वाभिमतश्रुत्यर्थस्य सूत्रारूढताकथनस्यासंगततामाशङ्क्याह ॥ प्रसंगादिति । तस्मादित्यस्य
यस्मादित्येतत्सापेक्षत्वात्प्रतीकाविषयत्वेनेति पूर्ववाक्योक्तमर्थमेव हेतुतया योजयति ॥ यस्मादिति । अस्य भाष्यस्य श्रुत्यर्थतायाः मूलारूढता-
सिध्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ इति श्रुत्यर्थ इति शेष इति । प्रथमादित्यादिपदेन द्वितीयापरिश्रहः ॥ शाब्दिकानामिति । व्यययो
बहुलमिति सप्तसु प्रथमा द्वितीयेत्यादिलक्षणशास्त्रादहस्यज्ञानिनामित्यर्थः ॥ अयमिति । न प्रतीकेषु जीवमिति बध्नीयादित्यमित्यर्थः । उक्तस्य
प्रतिज्ञार्थत्वाभावे हेत्वन्तरतया विवक्षितस्याप्रसक्तत्वस्य मूलारूढतासिध्यर्थमपेक्षितं शेषमाह ॥ प्रसक्तेति शेष इति । ननु चोक्तप्रतिज्ञाहेतुतया

प्रतिकर्ता जीवत्वाभावस्यैव भाष्यकारेण वक्तव्यत्वाद्द्विषणोर्जीवत्वप्रतीकत्वाभावप्रतिपादनपरस्य न च विष्णुः प्रतीकं यादति भाष्यखण्डस्यानर्थक्य-
मित्यतोऽस्य प्रतीकैष्वात्मदृष्टिप्रसंजकतया पराभिप्रेतयुक्तिखंडनार्थत्वाच्चानर्थक्यमित्याशयेन प्रसंजकाक्षेपोत्थानपूर्वकं पराभिप्रेतां युक्तिमुपन्यस्य
तन्निरासकतया तमंशं योजयन्नेव भाष्याभिप्रायमाह ॥ अयमर्थ इति । प्रतिज्ञार्थस्यैव हेत्वर्थस्याप्यनभिमततयाऽवश्यदूषणीयत्वात्तददूषणप्रयुक्तो
भाष्ये न्यूनतां परिहर्तुं न चेत्यादिभाष्यमेव हेत्वप्यव्याख्याननिरासपरतयाऽपि योजयति ॥ न हीत्यादि प्रकृतपरित्यागेनेति । आत्मशब्दार्थस्य
विष्णोरेव सर्वनामतया प्रकृतपरामर्शकतच्छब्दार्थतया प्रकृतत्वाज्जीवस्य चाप्रकृतत्वादुक्तरीत्या हेतुव्याख्याने प्रकृतपरित्यागागप्रकृतस्वीकारप्रसंग इति
भावः ॥ छ ॥ ४ ॥ १ ॥ ३ ॥ छ ॥

नात्मेत्युपासना ॥ इति पक्षो यदा ब्रह्मदृष्टिश्चात्र विरुध्यते ॥ स नेति युक्तिस्तत्रापि समेत्युक्तविरुद्धता ॥ यद्यप्युत्कर्षमात्रेण ह्यतद्भावे-
ष्युपासना ॥ उत्कर्ष आत्मनोपि स्याच्चेतनत्वादचेतनात् ॥ तस्मादतत्त्वं नोपास्यमिति वेदविदां मतं ॥ उत्कर्षाद्ब्रह्मताध्याने यदि स्यात्फल-
मञ्जसा ॥ ब्रह्मणो नीचताज्ञानादनर्थः किं न जायते ॥ अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्याने तुष्टिर्न हि ब्रवचित् ॥ नीचस्य स्वात्मताज्ञानात्कुप्यति ब्रह्म
लोकावत् ॥ चंडालो नृप इत्युक्ते नृपश्चण्डाल इत्यपि ॥ को विशेषः परिज्ञाते नृपेण स्यात्कथंचन ॥ पुरतो नरदेवस्य चंडालो यदि पूज्यते ॥
राजवार्त्तिके न कोपः स्याद्राज्ञो लोकोऽभिपश्यति ॥ राज्ञस्तु पुरतः प्रोक्ते चण्डालो नृप इत्यपि ॥ आत्मानं स इति प्रोक्तमिति वक्ष्येव
कुप्यति ॥ अमेदैतैतयोर्ध्याने को विशेषो वक्षस्यपि ॥

सु०— इदानीं ब्रह्मदृष्टिरिति सूत्रस्यापव्याख्यामपाकरोति ॥ नात्मेति । नात्मेत्युपासनेत्येकदेशोक्तकीर्तनेन प्रतीक्रेन हि

पासनो राजा नानर्थं करोतीति दूषणं परिज्ञात इत्युक्तं । तथा च प्रतीकं ब्रह्मेत्युपासने ब्रह्म प्रतीकमित्युपासने च सम एवानर्थ इति
प्राप्त्यशेषः । ननु क्षत्तरि राजदृष्टिः फलवती राज्ञि क्षत्तृदृष्टिरनर्थहेतुदृष्टा । तत्कथमुभयस्य साम्यमुच्यत इति चेन्न । तत्र दृष्टेरभावात् ।
उक्तिमात्रं तूपचारेण । सिंहो देवदत्त इति यथा । दृष्टौ तु तत्राप्यनर्थसाम्यमेवेत्याशयेनाह ॥ पुरत इति । राजा यथा पूज्यते तथा ।
तदा राज्ञः कोपो न स्यात्किं । लोकेऽभिपश्यति सतीति कोपातिशयप्रदर्शनार्थं । पूजया दर्शनमुद्बुध्यत इत्यतः पूज्यत इत्युक्तं ।
न केवलं दृष्टेरव्यायिकायां पूजायामेव राजकोपः किंतु तादृश्यामुक्तावपीत्याह ॥ राज्ञस्त्विति । नाज्ञाता प्रीतिः कोपजननी-
त्यतो राज्ञस्तु पुरत इत्युक्तं । चंडाले नृप इति प्रोक्तेऽपि प्रकर्षेण न मयोपचारणोच्यते अपि तु वस्तुत एवेत्युक्तेऽपि राजा कुप्यत्येव
हि । आत्मानं मति हि स चंडाल इति प्रोक्तं प्रकर्षेणोक्तमिति वदित्यत्र यथा तथैवेत्यर्थः । पूजैव कोपकारणं न दर्शनमित्या-
शङ्कानिरासाय विवेकार्थमयं श्लोकः । एवमुद्देशविधानोक्त्या द्वैत्यमंगीकृत्य फलतः साम्यमुक्तं । इदानीं तदपि नास्तीत्याह ॥
अभेदेनेति । एतयोर्ब्रह्मप्रतीकयोरभेदेन ध्यानं जीकृते न केवलमनर्थसाम्यं किंतु वचस्यपि को विशेषः । वचनद्वयार्थोऽयमिति शि-
एवेत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह ॥ अयमिति । व्यक्त्यभेदेन दूषणपरिहारः स्यादित्यतोऽयमित्युक्तं । दूषणं नीचत्वलक्षणं । दूषो-
रभेदेन ध्याने दूषणं संभवत्येव । न चैवं प्रतीकस्य हि ब्रह्मत्वं भाव्यते । न तु ब्रह्मणः प्रतीकत्वमित्यत आह ॥ ध्यात इति ।
तत्तयोर्ब्रह्मप्रतीकयोरैकस्य प्रतीकस्य तद्भावे ब्रह्मभावे ध्याते सत्यन्यस्य ब्रह्मणस्तद्भावाः प्रतीकभावः ध्यातो न किं । एतदुक्तं भवति ।
भवेदयं परिहारो यदि प्रतीक (स्य) स्वरूपोपमदेन तस्य ब्रह्मत्वमुपास्यमिति पक्षः स्यात् । न चैवं । प्रतीकाभावप्रसंगस्य परेणैवो

अयं राजा त्वमित्युक्ते चंडालेऽथ नृपेऽपि च ॥ चंडाल इति तु प्रोक्ते सममेव हि दूषणम् ॥ ध्यातेऽयैकस्य तद्भावे तद्भावोऽन्यस्य किं न तद् ॥ न चैव तदविज्ञातं सर्वज्ञब्रह्मणा क्वचिद् ॥ तस्मादपेशलं सर्वमन्यस्य ब्रह्मतावचः ॥ तस्माद्यथोक्तमार्गेण ब्रह्मोपास्यं मुमुक्षुभिः ॥४॥

क्तत्वात् । भेदाभेदाभिप्रायेणायं परिहार इत्यपि नास्ति । न हि घटो मृदुभिर्बो मृद्वद्वद्विभेति भेदाभेदौ किन्नाम परस्परं तस्मादनुपमर्दितस्वरूपस्य प्रतीकस्य ब्रह्मत्वे ध्याते ब्रह्मणोऽपि प्रतीकत्वं ध्यातमेवेति युक्तमुक्तमिति । नन्वस्मिन्नुपासने ब्रह्मणा ज्ञातेऽनर्थः स्यान्न त्वज्ञाते । अतस्तथोपासनं करिष्यत इत्यत आह ॥ न चैवेति । तदुपासनं । ब्रह्मणो ज्ञाने सर्वाध्यक्षं ब्रह्मैव फलं दास्यतीत्यपि रिक्तं वचः स्यात् । ननु श्रुतिविहितमाचरता कथं ब्रह्मकोपेनानर्थमभिमिरित्याशंकां परिहरन्नप्यव्याख्याननिराकरणमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । सर्वमिति श्रुतिस्मृन्नव्याख्यानरूपं । एतेन सालग्रामादौ विष्णवादिप्रतिपत्तिरपि परास्ता वेदितव्या । स्मृन्नव्याख्यानमुपक्रम्यापव्याख्यानदूषणमसंगतमित्यतः स्वोक्तदाढ्यार्थमिति भावेनाह ॥ तस्मादिति । परकीयव्याख्यानस्य दूषितत्वात् । यथोक्तमार्गेणास्मदुक्तं सूत्रार्थमनतिक्रम्य वर्तमानेन मार्गेण ॥ ४।१।४ ॥

टि०—कोऽसौ समग्रसूत्रार्थोपपादनानुवादकतैकदेशोक्तीर्त्तनेन नात्मेयुपासनेति भाष्यस्योच्यत इत्यतस्तं दर्शयन्नेवैकवाक्यतया योजयति ॥

प्रतीक्रोष्विति । इति पक्षो यदेत्येतदनुब विवृणोति ॥ इतीति । ब्रह्मदष्टिश्च विरुध्यत इत्येतावता पूर्वेदष्टिश्चेति चशब्दस्यानर्थक्यमित्याशंक्य न केवलं पूर्वसूत्रापव्याख्यानमनुपपन्नं किं त्वेतत्सूत्रव्याख्यानमपीति पूर्वोत्तरसूत्रापव्याख्याननिराससमुच्चयार्थत्वाच्चानर्थक्यमित्याशयेनाह ॥ चशब्द इति । उक्तस्यैव पुनर्वचनात्सेदेत्युत्तरमाध्यवैयर्थ्याशंक्य परिहरति ॥ एताद्विवृणोतीति । ननु युक्तिविरुद्धत्वकथनमात्रेणैव परकीयसूत्रव्याख्या-

नस्याव्याख्यानत्वेतिर्भाष्ये युक्तेः समत्वकथनमनर्थकमित्यतः प्रामाण्यासिद्धिरिहारव्युत्पादनार्थवान्न तदिति भावेन युक्तिविरुद्धवोक्तिफलकथन-
पूर्वकं विरोधियुक्तस्वरूपोपदर्शनपूर्वकं च वाक्यतात्पर्यमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । विशेषव्याप्तौ दृष्टांताभावेन व्याख्यासिद्धिमाशंक्य
तदभावेऽपि सामान्यव्याप्तिसत्त्वान्न तदिति भावेन तामुपदर्शयति ॥ यद्यन्नेति ॥ अनैकांत्येनेति ॥ अत्र ब्रह्मरूपस्यापि प्रतीकस्य ब्रह्मत्वो-
पास्यत्वेन प्रतीकैकैकांत्यप्रसंगेनेत्यर्थः ॥ तत्रापीति । प्रतीकानामात्मत्वेनोपासनस्याकृतव्यत्यायामपीत्यर्थः ॥ अभेद इति । ततश्चाब्रह्मत्व-
हेतुरसिद्ध इति भावः । न तथाऽप्यनैकांतिकपरिहार इत्यत आह ॥ प्रतीकानामिति । प्रतीकेषु विशेषणाभावाद्द्विशिष्टहत्वभावप्राप्त्या
हेत्वगमनान्नानैकांतिकमिति भावः ॥ अत इति । हेत्वसिद्धेरित्यर्थः ॥ अतिप्रसंगेति । न केवलं विशिष्टहेतौ व्याख्यायमाने पूर्वसूत्रे-
सिद्धिर्लोत्कर्ष आत्मनोऽपि स्यादित्यनेनैवोच्यते किंतु प्रतीकेषु ब्रह्मोपासनवदाल्मोपासनमपि प्रसज्येत्यतिप्रसंगोऽपीत्यातिप्रसंगसमुच्चयार्थः । ननु
तस्मादतत्त्वादित्येव हेतुर्न तु विशिष्ट इति हेतोर्नैर्विशेषणत्वमेव वक्तव्यं । व्याप्तेर्नैर्विशेषणत्ववचनं तु असंगतमित्यत आह ॥ अत्रेति ।
हेत्वपव्याख्याननिरासस्य मूलरुद्धतासिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयन् भाष्यं योजयति ॥ प्रतीकानामिति । ध्यानस्य वास्तवोत्कर्षानपादकत्वादाह ॥
उत्कर्षस्य दृष्टत्वादिति । प्रतीकानां ब्रह्मत्वेन ध्यानापेक्षया ब्रह्मणः प्रतीकत्वेन ध्यानस्य भिन्नत्वे तस्यानर्थसाधनत्वेऽपि प्रतीके ब्रह्मता-
ध्यानस्यनर्थसाधनत्वाप्राप्तेस्तस्यैव ब्रह्मणो नीचताध्यानत्वमाह ॥ तदेवेति । अस्वेकमेकस्यैवार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वं च । ततोऽपि किमित्य-
तस्तत्फलं तस्यापि च फलं दर्शयति ॥ समव्ययफलत्वादकार्यमेवेति । असत्यानि दुरंतानि समव्ययफलानि च । अशक्यानि च
वस्तूनि नारमेत विचक्षण इत्यभिपुक्तोक्तोरिति भावः । प्रतीकानां ब्रह्मत्वोपासनस्य समव्ययफलत्वप्रतिपादनेन फलवत्त्वसमर्थनत्तदभावप्रतिपादन-

परोत्तरग्रंथस्य तद्विरोधमाशंक्य परिहरति ॥ **अभ्युपगम्येदमिति** । मूले प्रतीकानां ब्रह्मत्वध्यानस्य तुष्टयसाधनत्वमात्राप्तावपि पुरुषार्थ-
 साधनत्वालाभात्साध्यमाह ॥ **तुष्ट्यभावाच्चेति** । अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्याने तुष्टिर्नैवेतावता पूर्तः किं क्वचिदित्यनेनेत्यतो चेतनत्वस्य तुष्ट्य-
 साधकत्वोपयोगिव्याप्यपदशंक्तात् तस्यानर्थक्यमित्याह ॥ **क्वचिदितीति** ॥ **तत्रेति** । उभयविधव्याप्तावित्यर्थः ॥ **ब्रह्म कुपितामिति** ।
 यद्यपि नीचस्य स्वात्मताभ्यानं न कोपजनकमपि तु स्वात्मनो नीचताध्यानमेव तथाऽपि नीचस्य स्वात्मताध्यानस्यैव स्वात्मनो नीचताध्यानताया
 उक्तरीत्या सिद्धत्वात्तदभिप्रायेण ब्रह्म कुप्यतीत्युक्तमत एवात्र यथा राजा चंडालत्वेन ध्यातः कुप्यतीति वक्ष्यमाणो दृष्टान्तोऽपि संगच्छत इति
 ध्येयं । अनेनेत्युक्तं हेतुमेव दर्शयति ॥ **तस्येति** । गुढाभिसंधियथाश्रुते शंक्ते ॥ **न वयमिति** । ततः पुरुषार्थप्राप्तिरिति कोपकारणस्यो-
 पासनस्याभावेन ब्रह्मैव सर्वव्यक्षात्फलं दास्यतीति भावः । उक्तसाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र तद्विवक्षायां पौनरुक्त्यमित्यत्राह ॥ **अत्रोक्तशब्द-**
नेति । मूले दार्ष्टान्तिकमनुकृत्वा दृष्टान्तमात्रोक्तिर्युक्तेत्यतस्तत्परयति ॥ **तथेति** । पूर्वपक्ष्याभिसंध्युद्धाटनपूर्वकं तत्परिहारतयोत्तरवाक्यमवतारयति ॥
ननु क्षत्तरीति ॥ उक्तिमात्रं त्विति । दृष्ट्यनुनायकोक्तिरित्यर्थः ॥ **राजा यथेति** । अनेन मूले राजवदिति प्रथमांताद्वतितत्र
 तस्येति लक्षणस्य प्रायिकत्वेनाभियुक्तैर्व्याख्याततया नियमत्वाभावादित्युक्तं भवति । नन्वत्र राज्ञश्चंडालदर्शनस्यानर्थसाधनत्वाभिप्राये पूज्यत इति
 पूजाग्रहणानर्थक्यापत्त्या तदनुरोधेन राजवच्चंडालपूजाया एवानर्थसाधनतयाऽकर्तव्यता लभ्यते । तत्कथमनेन दर्शनस्य तात्सिद्धिरित्यतो नात्र पूज्यत
 इत्युक्त्यनुरोधेन तथा पूजाया अनर्थसाधनत्वं शंक्नियं । राजवच्चंडालदर्शनस्यानर्थसाधनत्वेऽभिहिते परबुद्धेः परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वात्कथं परसंबन्धिनो
 राजवच्चंडालदर्शनस्य परं प्रति सिद्धिरिति । येनानर्थसाधनत्वं तस्येततः प्रत्यक्षेण तदसिद्धावपि पूजाया दर्शनकार्यतया तदविनाभूतत्वाच्च

तदनुमापकत्वेनानुमानादेव तत्सिद्धिसंभवाच्च दर्शनस्यानर्थसाधनवानुपपत्तिरित्यनर्थसाधनदर्शनानुमापकतया पूज्यत इति पूजाग्रहणस्याथवत्संभवे-
नान्यथासिद्धतया न तदनुरोधेन तस्यास्तसाधनत्वलाभ इत्याशयेनाह ॥ पूजयेति ॥ तादृश्यामिति । दृष्टेन्नायिक्यामित्यर्थः । प्रोक्ति-
रियत्रोक्त इत्येतावता पूर्तः किं प्रशब्देनेत्यत उक्तौ प्रकर्षसूचकत्वाच्च तदानर्थक्यमित्याभिप्रेत्य कोऽसावुक्तेः प्रकाशं यत्सूचकत्वं प्रशब्दस्य
स्यादित्यतस्तदर्थक्यनपर्वकं तत्सूचितमुक्तौ विशेषापि दर्शयति ॥ प्रकर्षेणेत्यादि । इतिवादित्यस्य विवरणमित्यत्र यथेति । ननु पूजाया
अनर्थसाधनत्वाभिप्रायमेव पूजाग्रहणमस्तु किं तत्साधनदर्शनानुमापकतया तद्ग्रहणमित्यन्यथासिद्धकल्पनेत्यतस्तादृशपूजाया एवानर्थसाधनत्वं यत्र
तादृशोक्त्यनुव्रतिदृष्ट्याऽनर्थस्तत्र तत्साधनपूजाया अभावेनानर्थभावापत्त्या पूजयोक्त्या बोधितदृष्टैवानुगताया अनर्थसाधनत्वसंभवे उचिता तादृशी
पूजा क्वचिच्च तादृश्युक्तिरेवानुसंधानमित्यनुगतयोतादृशपूजोक्त्योत्तसाधनत्वकल्पनाया असंभवेनोचिता दृष्टैव साधनं न पूजते युक्तमन्यथा-
सिद्धत्वकल्पनं पूजाग्रहणस्येत्याशयानाह ॥ पूजयेति । पूर्वोत्तरविरोधपरिहारायाह ॥ एवमिति । द्वैतस्य विद्यात्वं । सत्त्वं शब्दस्या-
शब्दसंज्ञात्वादाविव रूपशब्दस्याभिधेयपरत्वादिति भावः ॥ तदिति । द्वैतस्यमित्यर्थः ॥ व्यक्तित्वमेवेत्यर्थः । ननु
प्रतीकस्य स्वस्वरूपानुपमर्देन ब्रह्मभावध्यानाभ्युपगमे भवेद् ब्रह्मणोऽपि प्रतीकभावस्य ध्यानत्वप्राप्तिः । न चैवमभ्युपगन्नामः । किं नाम प्रतीक-
स्वरूपोपमर्देन तस्य ब्रह्मभावध्यानं । तत्कथं ब्रह्मणः प्रतीकभावस्य ध्यातत्वप्राप्तिः स्यात् । यद्वा कार्यं कारणाभिन्नं कारणं च कार्याद्विभ्रामति
कार्यकारणयोर्व्यवस्थितमेवेदांगकारात्प्रतीकस्य ब्रह्मकार्यतया तदभेदेऽपि कारणस्य ब्रह्मणः प्रतीकाद्विभ्रमेन प्रतीकस्य ब्रह्मत्वध्यानेऽपि न
ब्रह्मणः प्रतीकतया ध्यातत्वप्राप्तिरित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । यदेवंरूपौ न भेदाभेदौ तर्हि किंरूपौ ताविति पृच्छति

किं नामेति । परिहरति ॥ परस्परमिति । भेदाभेदौ द्वावपि कार्यकारणयोः परस्परप्रतियोगिकावेव वर्तन्ते भेदसाधकस्य खंडितत्वादेरभेदसाधकस्य सामानाधिकरण्यस्य चोभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः ॥ तस्मादिति । कार्यकारणयोः परस्परभेदस्य सत्वादित्यर्थः ॥ श्रुतिविहितमिति । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिश्रुतिविहितामित्यर्थः ॥ एतेनेति । तथा ध्यानस्यानर्थफलकत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाध्यायोरश्लेषविनाशौ तदव्यपदेशात् ॐ ॥ तथोपास्यांजसा दृष्टं ब्रह्म पापं च भस्मसात् ॥ करोति निखिलं पूर्वं पाश्चात्यस्यायसंगतां ॥ कर्तेति ॥ छ ॥

सु०—॥ ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाध्यायोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ ॥ निवृत्ता साधनचिन्ता । प्रतिबंधकानां पूर्वोत्तराणामनंतकर्मणां भावान्न ज्ञानिनो मोक्षः संभवतीत्याशङ्कानिरासाय कर्मनाशाख्यं ज्ञानफलमिदानीं निरूप्यते । तत्र ज्ञानसामर्थ्येनैव कर्मक्षयो भवतीति प्रतीतिं निराकर्तुं सूत्रतात्पर्यमाह ॥ तथेति । तथोक्तप्रकारेण अंजसा आदर्शैरतर्क्याभ्यां उपास्यदृष्टं ज्ञानात्पूर्वं निखिलं पापं चशब्दादनिष्टं पुण्यं च पाश्चात्यस्य पापस्यानिष्टपुण्यस्य च । अनेनानांत्यदपीत्येकेषामुभयोरिति सूत्रतात्पर्यमुक्तं भवति ॥ ॥

टि०—॥ ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाध्यायोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ ॥ साधनचिन्तेति । मोक्षांतरगतयावश्यं भाविसाधनचिन्तेत्यर्थः ॥ पूर्वोत्तराणामिति । द्वंद्वे सर्वनामसंज्ञाया द्वंद्वे चेति प्रतिषेधादामि सर्वनामः सुडिति न सुडिति ज्ञेयं । न च द्वंद्वे चेति समुदायस्य संज्ञानिषेधेऽव्यवयवानामनिषेधात्तदंतविधिना सर्वनामः परस्यामः सुट् स्यादेवेति वाच्यं । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्य-

प्रयोगात्सर्वनाम्नो विहितस्याम एव सूट् विधानस्थित्याऽत्र च समासादेव तस्योत्पन्नत्वेनावयवादेविहिततया तदप्रसंगात् । पापं भ्रमसात्कारोतिव्यतावता-
पूर्तेः पापं चेति चशब्दानर्थक्यमाशंक्य ज्ञानिकृतज्ञानात्पूर्वभाव्यनिष्ठपुण्यसमञ्चार्थत्वात् तदिति भावेन चशब्दं तदर्थतया व्याचष्टे ॥ च-
शब्दादिति । सूत्रेऽधमात्रस्य श्रवणादसूत्रितानिष्ठपुण्यसमञ्चार्थत्वे उत्सृज्यत्वादभाष्यत्वमित्याशंक्यात्र सूत्रे तस्याश्रुतत्वेऽपि सूत्रांतरे श्रुतत्वात्-
दर्थतयाऽस्य नाभाष्यत्वप्रसंग इत्याभिप्रेत्येतद्भाष्येयसूत्रोदाहरणपूर्वकं तद्भाष्यानतां भाष्यस्योपदर्शयति ॥ अनेनेति । अनिष्ठपुण्यसमञ्चार्थक-
शब्देनेत्यर्थः ॥ ध ॥

॥ ॐ इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु ॐ ॥ तद्विषयैवं पुण्यनाशोऽयसंगता ॥ यदेव विद्येत्यत्र पूर्वोक्ताद्धि विशिष्यते ॥ पूर्वं स्वर्गादिलब्धार्थं
वीर्यवत्त्वेन चोदितं ॥ कर्म विद्यायुतं पश्चात्माश्लेषे वीर्यप्रदं त्विति ॥ छ ॥

सु०— ॥ ॐ इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु ॐ ॥ इदं सूत्रं केचिद्ब्रह्मविद एवाद्यस्येव पुण्यस्याप्यशेषो विनाशो
भवति । शरीरपाते प्रत्यासन्ने सतीति व्याचक्षते तदसत् । अतोऽन्यदपीत्यस्य पुनरुक्तताप्रसंगात् । व्याख्यानव्याख्येयभावस्य
चानन्यगतित्वात् । पूर्वसूत्र एवाद्यपदस्थाने कर्मपदप्रक्षेपोपपत्तौ सूत्रांतरारंभेयश्चात् । अस्माकं त्वग्निहोत्रादित्यादिसूत्राणि
पुण्येऽपि विभागसूचनार्थानि । ज्ञानोत्तरं पुण्यार्जनस्याभावादश्लेषशब्दो विनाशार्थो व्याख्यातव्यः । तथा च प्रकृतपरित्यागोऽ-
प्रकृतस्वीकारश्चेत्याशयवानन्यथा सूत्रतात्पर्यमाह ॥ तद्विषयश्च ॥ तद्विषयश्च । एवं ज्ञानिवत् । द्वेषपरिपूतः पूर्वस्य पुण्यस्य
नाशो भवत्युत्तरस्यासंगताऽपि । अत्र सूत्रं यदेव विद्ययेति हीति । तत्पुनरुक्तं । एतदर्थस्य तच्छ्रुतेरिति सूत्रेण प्रागुक्तत्वादित्यत

आह ॥ यदेवेति । अत्रोक्तं प्रमेयमिति शेषः । अतो न पुनरुक्तिदोष इति हरर्थः । वक्ष्यमाणोऽर्थविभागः प्रकरणवशात्प्रसिद्ध इति वा । कथं विशिष्यत इत्यतः पूर्वसूत्रतात्पर्यं तावदाह ॥ पूर्वमिति । स्वर्गादिति मोक्षेतरपुरुषार्थग्रहणं । उत्तरसूत्रतात्पर्यमाह ॥ पश्चादिति । पश्चात्त्विति संबंधः । विद्यायुतं कर्ममिति वर्तते । वीर्यप्रदं आनंदातिशयप्रदं । इति चोदितामिति संबंधः । सकल-कर्मक्षये तदैव मुक्तिः स्यात् । न चैवं । जीवन्मुक्तानामुपलब्धादित्याशंकापरिहारायोक्तं सूत्रकारेण । अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेरिति ॥ ॥

टि०—॥ पुनरुक्तमेवेति । अत्र सूत्रे ज्ञानिकृतपुण्यनाशस्यैव त्वया प्रतिपादवाङ्गीकारात्तस्य चेतस्याव्यभिचयैव प्रतिपादनादिति भावः । व्याख्यानव्याख्येयभावाभ्युपगमात्सूत्रद्वयस्य न तत्प्रसंग इत्यत आह ॥ व्याख्यानेति । अत्र चास्मदुक्तरीत्या गत्यंतरस्यैव सत्त्वात् तदाश्रयणं युक्तमिति भावः । नन्वेवं भवत्यक्षेऽप्यादासूत्र एवादापदस्थाने कर्मपदप्रक्षेपणवोपपत्तौ सूत्रांतरारंभवैयर्थ्यमविशिष्टमित्यतोऽस्मन्मते इतरस्येत्यस्य ज्ञानिकृतपुण्यविषयत्वाभावस्याग्रे स्फुटत्वात् तद्वैयर्थ्यं । नाप्यग्निहोत्रादीत्यादिसूत्राणां तेषां ज्ञानिपुण्यविषयतायामपि तदियपुण्ये विभाग-पूर्वकं विनियोगप्रतिपादकत्वात् । तथाहि । अग्निहोत्रादीत्यत्र यज्ज्ञानिसंबन्ध्याग्निहोत्रादिपुण्यमकाम्यं तस्य ज्ञानात्पूर्वकालिनस्य ज्ञानार्थतायास्तदुत्तरस्य च मुक्तावानंदातिशयानुभवार्थताया अतोऽन्यदपीत्यत्राकाम्यपुण्यादन्यस्य ज्ञानात्पूर्वकालिनस्याप्राब्धानभिष्टभेदभिन्नस्य काम्यस्याग्रावदेव विनाशितायाः प्राग्बन्धस्य चेष्टस्यानशिताया उत्तरकालिनस्यापीष्टानिष्टरूपस्य संक्षेपारब्धयोर्देवत्यत्र ज्ञानिकृताकाम्यकर्मणो महानंदफलतया मोक्षानुपवेशस्य समर्थतत्वेन पुण्ये विभागस्य सद्भावादादासूत्र एवादापदस्थाने कर्मपदप्रक्षेपेण ज्ञानात्पूर्वोत्तरयोर्प्राग्बन्धानभिष्टकाम्यपुण्ययोर्ग्रहितुमशक्यत्वात्तत्तरसूत्र-

वैयर्थ्यप्रसंग इति भवेनाह ॥ अस्माकं त्विति ॥ किंचेतरस्यापीति । सूत्रस्य त्वदुक्तार्थत्वेऽक्षप्रशब्दस्य पूर्वसंगताह्यप्रशब्दार्थतया प्रकृतसंबंधाभावरूपार्थपरित्यागस्तत्राप्रकृतोविनाशार्थतया विकल्पनं च प्रसज्यत इत्याह ॥ ज्ञानोत्तरमिति । नन्वत्राप्यक्षप्रशब्दस्य संबंधाभावार्थतया विनाशार्थत्वाभावात् प्रकृतत्यागादीत्यत उक्तं ज्ञानोत्तरमिति ॥ प्रागिति । तृतीयस्य चतुर्थ इति शेषः ॥ हेरथ इति । अवयवानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥ वक्ष्यमाण इति । पूर्व स्वार्थादित्यादिनेति शेषः ॥ इति चेति । हेरथ इति संबंधः । स्वार्थादित्यादिपदसंग्रहात्तावच्छेदकमाह ॥ मोक्षेतेरेति ॥ ७ ॥

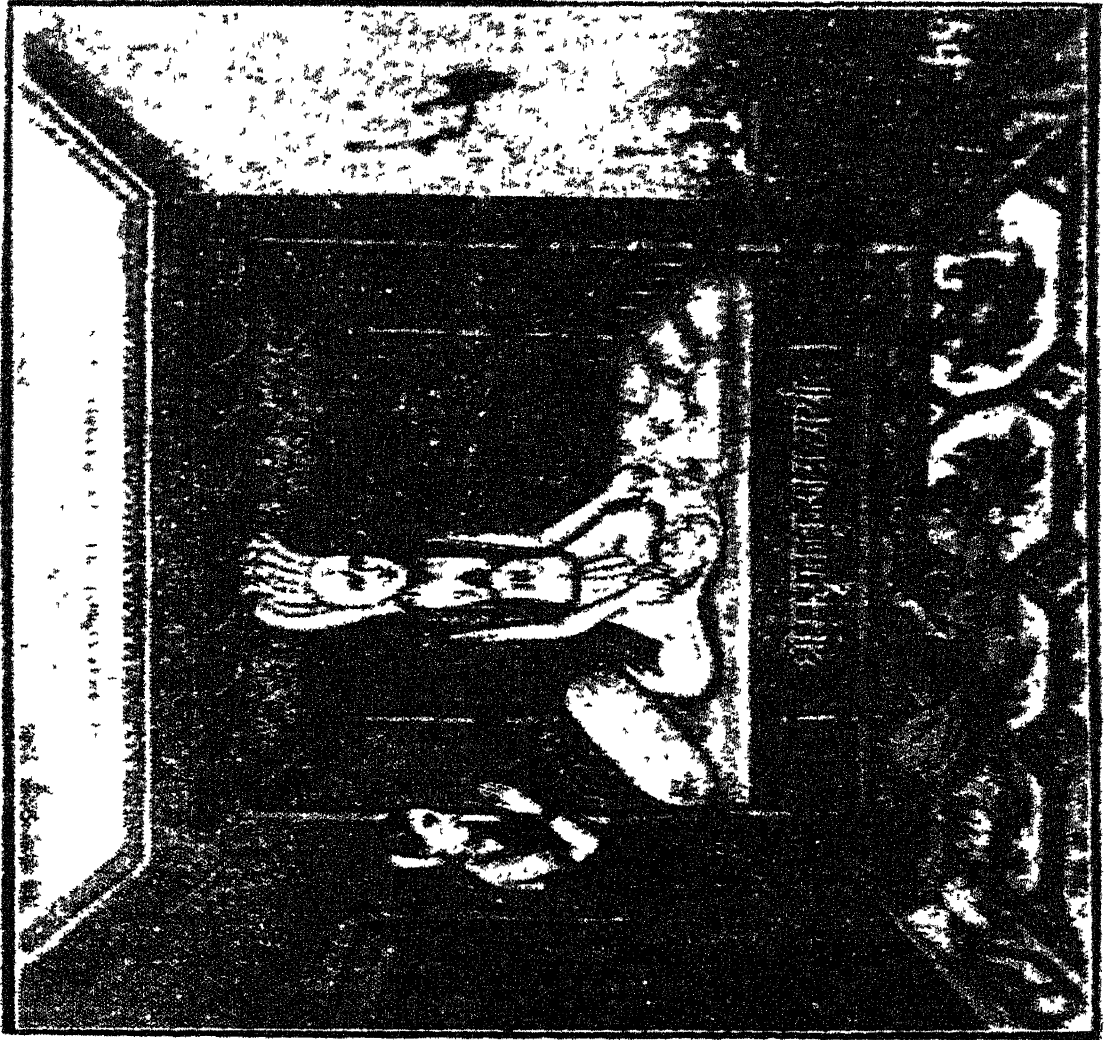
॥ ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वेतरस्तथा ॥ ब्रह्मद्विद् ब्रह्मदर्शी च तमोमोक्षार्थदातुतः ॥ ब्रह्मणां शतकालानु पूर्वमारब्धसंक्षयः ॥ ब्रह्मणस्सर्वेव तावत्वं पंचाशद्ब्रह्मणस्तथा ॥ रुद्रस्य विशदेवस्यादिद्रव्यार्थादिके दश ॥ अन्येषां ब्रह्ममात्रस्य त्वं त आरब्धसंक्षयः ॥ ब्रह्मणैव सहातश्च परं नारायणं ब्रजेत् ॥ इति सत्तत्त्ववचनं स्वयं भगवतोदितं ॥ इति श्रीमदाजंर्हतीशभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥४॥१॥ छ ॥

सु०—तर्हि प्रारब्धकर्मभावात्कथं मोक्ष इत्याशंक्य पुनः सूत्रितं ॥ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपत्स्यत इति । एतदपि न ब्रह्मविन्मात्रविषयमित्याशयवान् व्याचष्टे ॥ तत इति । अप्रारब्धक्षयानंतरं । इतरत्यापं । प्रारब्धकर्मणामनंतत्वं भोगेन शयो न शक्य (ते) इत्याशंकाभागमवाक्येन परिहरति ॥ ब्रह्मणां शतमिति षष्ठ्या अलुक् । तस्य कालो ब्रह्मणां शतकालः तस्मात्तत्समाप्तेः पूर्वमेव सर्वेषां ज्ञानिनामारब्धसंक्षयो भवति । अस्यैव विवरणं ब्रह्मणस्तु तावत्त्वमेव ब्रह्म-

कल्पानां शतैर्नैव कर्मक्षयवत्त्वं । ब्रह्मण इति जातावेकवचनं । पंचाशतां ब्रह्मणां कालात्पूर्वं रुद्रस्याब्धसंक्षयः । तथाशब्दः समुच्चये । विंशतिपर्यायो विंशच्छब्दः । ब्रह्मणां विंशतिरेव तदवच्छिन्न एवैन्द्रस्य प्रारब्धकर्मसंक्षयकालः । अकार्दिकेऽर्कादीनां दश ब्रह्मणस्तदवच्छिन्नः कर्मक्षयकालः । ब्रह्ममात्रस्यैकस्यैव ब्रह्मणः । अतः परं प्रारब्धं कर्मसंक्षयानंतरमपि ब्रह्मणा सहैव नारायणं व्रजेत् ॥ ४।१।८ ॥ ॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादमुकुतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थीख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ चतुर्थेऽध्यायेऽस्मिन्प्रथमचरणः पर्यवसितः ॥ इति श्रीमन्न्यायसुधारां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४।१॥

टि०-॥ ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथसंपत्स्यते ॐ ॥ ब्रह्मणामित्येतस्य भिन्नपदत्वेन तत्सापेक्षशतशब्दस्यासमर्थत्वात् कालशब्देन समासः संभवति । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादाविव नित्यसापेक्षत्वात् समासकल्पनं तु अगतिका गतिरित्यतो ब्रह्मणां शतकालादित्येतावत् एकपदतामाश्रित्य समासं समर्थयते ॥ ब्रह्मणां शतमितीति । तर्हि सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति मुलोपप्रसक्त्या ब्रह्मशतकालादिति भवितव्यं । ब्रह्मणां शतकालादिति तु कथमित्यत आह ॥ षष्ठ्या अलुगिति । षष्ठ्या आक्रोश इति स्मरणादिति भावः । सर्वज्ञानिभारब्धकर्मभोगस्य ब्रह्मशतकालाभिव्याप्तिप्रतीतिं परिहरति ॥ तस्मादिति । अनेन मूले कालशब्दस्तत्समाप्तिपर इत्युक्तं भवति । पौनरेक्यमाशंक्य परिहरति ॥ अस्यैवेति । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भत्वयोग्यजीवस्येत्यर्थः ॥ ब्रह्मकल्पानां शतैर्नैवेति । ब्रह्मशतकालस्यादौ कियतः कालस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानसाधनार्थं गतत्वात् । अपरोक्षज्ञानकालमारभ्य किंचित्पुनर्ब्रह्मकल्पशतैर्नैवेत्यर्थः । व्यक्त्यैक्यस्य बाधितत्वेन तन्निबन्धनैकवचनानुपपत्तेर्जातिरूपार्थैक्यविवक्षानिबन्धनं पंचाशद्ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मण इत्येकवचनमित्याह ॥ ब्रह्मण इतीति । बुद्ध्या विविक्षस्य कालादित्यस्य पूर्वमित्यस्यारब्धसंक्षय इत्यस्य चानुवृत्तिमभिप्रेत्य पंचाशद्ब्रह्मणस्तथा रुद्रस्येत्येतद्वाचष्टे ॥ पंचाशतामिति । यदापि रुद्र-

पदयोग्यस्य जीवस्य किञ्चिन्मृत्युपञ्चाशद्ब्रह्मकालमनुवर्तते इति सामान्यमेव सन्न्यायारत्नावल्यामुक्तं तथाऽपि तथैव चत्वारिंशद्विः पदं शतं च
जन्मभिरिति भागवततात्पर्यश्रवणानुरोधेन किञ्चिन्मृत्युशब्दस्तदर्थो व्याख्येयः । ततश्चैकचत्वारिंशद्ब्रह्मकल्पसमाप्तोः पूर्वमिदमर्थः । मृत्यु-
शेषानन्तरमेव मुक्तेः कष्टमत्वादिनिमित्तं ध्येयं । ननु पञ्चविंशतिविंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पञ्चषष्टिसप्तत्यशोत्तिनवतिशतमिति सूत्रे द्वयोर्दशतोर्विशतिरित्या-
निपातनात् विंशतिरित्येव वक्तव्यं विंशदिति तु कथमिति तः प्रमाणबलाद्विशतेशब्दपर्यायविंशच्छब्दस्यापि सिद्धत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥
विंशतीति । ब्रह्मणां विंशतेर्ब्रह्मधर्मत्वेन न कालत्वमित्यत आह ॥ **तदवच्छिन्न इति ।** किञ्चिन्मृत्युने तद्विशतीत्यवच्छिन्नं प्रत्येक्यः ।
इन्द्रादिपदयोग्यानामप्येवं कालतो न्हासक्रमो भवतीति सन्न्यायारत्नावल्यामुक्तत्वादिति ध्येयं । ब्रह्मण इत्यादि षष्ठी प्रायः पठितत्वाद्योग्यत्वान्नाह-
दिक इति सप्तमी षष्ठ्यर्थे एकवचनं तु जात्यभिप्रायमित्यभिप्रेत्य व्याख्याति ॥ **अर्कादीनामिति ।** अनुवृत्तस्य षष्ठ्येकवचनानाम्ग द्वय-
शब्दस्य दशेति प्रथमाबहुवचनेन सामानाधिकरण्यानपपत्तेस्तन्निर्वाहाय विभक्तिविपरिणामं जात्येकवचनतां चाभिप्रेत्य विशेषणमाह ॥ **शब्दब्रह्मण-
इति ।** दशब्रह्मणामेवाव्यसंक्षयकालत्वानुपपत्तेराह ॥ **तदवच्छिन्न इति ।** दशब्रह्मण इति क्वचिन्पाठः । तत्र दशशब्दो दशकारः ।
ब्रह्मण इत्यनुवर्तते । तच्च जात्यभिप्रायं । ततश्च ब्रह्मणां दशकमर्कादीनामाव्यसंक्षय इति योजना । तदवच्छिन्नस्यादि पूर्ववदेव योन्यभिरा-
गतव्यं ॥ **एकस्यैव ब्रह्मण इति ।** एकब्रह्मावच्छिन्नः काल इत्यर्थः । ब्रह्मणैवेत्येवकारस्य वैयर्थ्यादिप्रसंगेन यथाश्रुतसंबंधानुपपत्तायैव
क्रमतया तं योजयति ॥ **सहैवेति ॥** ७ ॥ ४ । १ । ८ ॥ ७ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रवर्तुडभगवता-
श्रीमद्विद्याधिशार्थिपूज्यचरणानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृत्तौ शेषवाक्यार्थ-
चंद्रिकायां चतुर्थध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥ ४-१ ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचंद्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

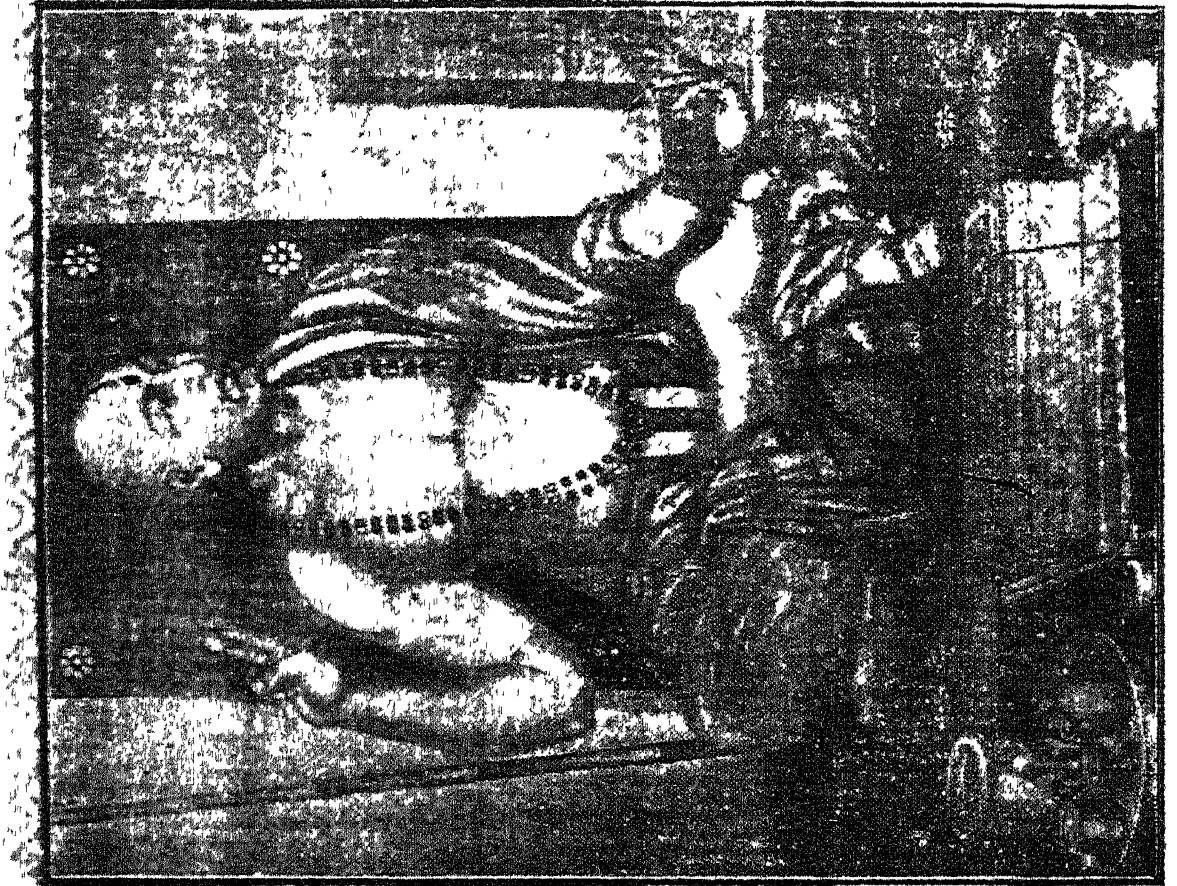

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचंद्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ चतुर्थार्ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(:||:||:||:||:||:)

। :||:||:||:||:||:||:||:||: ||

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अनु०-देवानां च मनुष्याणांमेतावत्सममेव हि ॥ उत्क्रांतिमार्गो देवानां न प्रायेण भविष्यतः ।
कर्मक्षयस्तयोत्क्रांतिमार्गो भोगश्चतुष्टयं ॥ फलं मोक्ष इति प्रोक्तं क्रमात्पादेषु चोदितं ॥

सु०-—द्वितीयपादप्रतिपाद्यप्रदर्शनपरं भाष्यं देवानां मोक्ष उत्क्रांतिश्चास्मिन्पाद उच्यत इति । तत्र देवानामित्येतद्यदि
मोक्षोत्क्रांतिभ्यां संबध्यते तदा देवेभ्योऽन्येषां सशरीराणामेवावस्थानमिति प्राप्नोति । अन्यत्र वा तच्छरीरपरित्यागप्रकारश्चितनयिः ।
अर्चितने वा कारणं वाच्यं । यदि च मोक्षेणैव संबध्यते तदा देवानां मोक्ष इतरेषामुत्क्रांतिश्चेत्युक्तं भवति । मोक्षश्च प्रकरणवशा-
देहादिति गम्यते । तथा च प्रथमपादे कर्मनाशाख्यं फलमस्मिन्पादे उच्यत इति यथा सामान्येनोक्तं तथाऽत्राप्युत्क्रांतिरस्मिन्पाद
उच्यत इति वक्तव्यं । किमनेन विभागे (नेत्य) न कृतं स्यादित्यत आह ॥ देवानां चेति । यदतीतपादे चितितं कर्मनाशाख्यं
फलमेतावदेवानां मनुष्याणां च सममेव । कर्मनाशाभावे तत्फलानुवृत्तेरावश्यकत्वात् । मनुष्यशब्दो देवव्यतिरिक्तान् लक्षयति ।
तस्मात्सामान्येन पूर्वपादप्रतिपाद्यमुक्तं । एतत्पादप्रतिपाद्या देहादुत्क्रांतिस्तृतीयपादप्रतिपाद्याऽर्चिरादिमार्गश्च देवानां न प्रायेण
भविष्यतीत्यां विभागिनोक्तिर्युक्तिः । अनेन मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यत इत्येतद्भाष्यमपि देवव्यतिरिक्तानां मार्गः सर्वेषां
गम्यं चेति व्याख्येयमिति सूचितं भवति । स्फुटं चैतद्वह्यति । उत्क्रांतिमार्गश्च विमुक्तगम्यमिति ।

हि०-॥ यदिवाधीशमुरोः शुश्रूषान्या न रोचते यस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तिपुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ ननु देवानां च मनुष्याणामिति
भाष्यमनर्थकं । न च देवानां मोक्ष उत्क्रांतिश्चास्मिन्पादउच्यत इति विभागेन पादप्रतिपाद्योक्तिसमर्थनार्थत्वात्तानर्थक्यमिति वाच्यं । तथा

पादप्रतिपादोक्तिं विना तदलाभेन तत्समर्थनार्थं वा योगात्कथं चिह्नभागेऽपि विभागोक्तौ बाधकाप्रतिभासेन तत्समर्थनार्थं कयाच्येत्युक्तान्तावर्षाभाष्ये तयोक्त्या तल्लभात् तत्रानुपपत्तिस्तद्वाच्यं न तत्समर्थनपरोक्षभाष्यवैध्यमित्याशयेन पादप्रतिपादप्रदर्शनपरभाष्योदाहरणपूर्वकं तत्रानुपपत्तिं शङ्कामत्थापयति ॥ द्वितीयपाद इति ॥ अन्यत्रेति । पादांतर इत्यर्थः । अन्यथा नियमाधिकरणविरोधादिति भावः ॥ कारणं वाच्यमिति । शालांतरसिद्धत्वात्समावनादिराहित्यरूपमित्यर्थः । अन्यथाऽवश्यवक्तव्यानुक्तिप्रसंगादिति भावः ॥ प्रकरणवशादिति । कर्ममोक्षानंतरमावित्या वक्ष्यमाणमार्गादिरूपत्वात्प्रातिपूर्वभावितया देहमोक्षस्यैवावशिष्टतया प्रकरणप्राप्तत्वादित्यर्थः । किमत आह ॥ तथा चेति ॥ उत्क्रांतिरस्मिन्पाद उच्यत इति वक्तव्यमिति । चरमेदेहनाशोऽत्र प्रतिपादत इत्येव वक्तव्यं । उत्क्रांतिर्मोक्ष इति विभागोक्तौ व्यर्थेति भावः ॥ मनुष्यशब्द इति । यद्यपि देवशब्दस्येव लक्षकत्वमाश्रयितुं शक्यं । प्रथमपठितदेवपदस्यांगन चरमश्रुतमनुशब्दे तत्स्वीकारायोगात् । तथाऽपि एकप्रकरणपठितत्वादुत्तरवाक्यगतदेवशब्दस्यापि तथा सति तदलक्षकत्वप्रसंगेन तन्निरासार्थं मनुष्यपदस्यैव लक्षणाश्रयणमिति भावः । ननु देवानां च मनुष्याणामेतावत्सममेव हि उत्क्रांतिर्देवानां न प्रायेण भविष्यतीत्येतायतं भाष्यमिदं देवानामन्यादिविभागेन पादप्रतिपादोक्तिसमर्थनसिद्धिरितरांशवैध्यमित्याशयेन तत्पादप्रतिपादाद्यविभागोक्तिप्रभाष्यसमर्थनसिद्धावपि तृतीयपादप्रतिपादाद्यविभागोक्तिप्रभाष्यसमर्थनसिद्धेस्तत्समर्थनार्थवान्न तदंशस्यापि वैष्यम्यमिति भावेन तदुदाहरणपूर्वकमनेन सूचितं तद्व्याख्यानप्रकारं दर्शयति ॥ अनेनेति । इत्यादंशांतरेणेत्यर्थः ॥

सु०— भवत्विदं प्रतिपाद्यं एत (त्यादप्रति) त्प्रतिपादनं का संगतिरित्यतः प्रसंगात्पादचतुष्टयस्यापि संगतिमाह ॥ कर्ममिति ।

तथाशब्दः समुच्चये । उत्क्रांतिशब्देन देवतदितरसाधारणश्रमदेहनाशो लक्ष्यते मार्गशब्देन ब्रह्मप्राप्तिश्च । इतिशब्दो भोग इत्यतः प (रो यो) रं योज्यः । कचित्पाठः प्रोक्तमित्युदितमिति च तत्र यथास्थान एवेतिशब्दः । आद्यं मोक्षानुवादेन फलचतुष्टयात्मकत्वं विधेयं । द्वितीये तु विपर्ययेण क्रमादित्येतदावर्तनीयं । ततश्चायमर्थः । फलं खल्वत्राध्याये निरूपणीयं । फलं च मोक्षः । स च कर्मक्षयादिचतुष्टयात्मकः । आत्यंतिकानिष्ठनिवृत्तिप्रप्त्योरत्रैवातर्भावात् । कर्मक्षयाद्यश्च क्रमाद्भवति । ज्ञानोदयानन्तरमेव हि कर्मक्षयः क्षीणकर्मण्योत्क्रांतिः उत्क्रांतस्य च स्वयंगम्यमार्गेण गतस्य ब्रह्मप्राप्तिः ततो भोग इति । तस्मादेतेषु पादेषु क्रमादेवोद्दिता इत्यंतर्भावलक्षणा चानंतर्यलक्षणा च संगतिरिति ।

टि०-॥ पादचतुष्टयस्यापीति । एकीकृत्य पादचतुष्टयस्यापि संगतिप्रतिपादने निर्मितं तु लाघवायेति पूर्वपादोक्तमवधेयं । ननत्क्रांतिविद्वितीयपादप्रतिपादतयाऽभिमतस्य देवानां मोक्षस्यावश्यवक्तव्यस्यापरिश्रहान्यनन्वं तत्परिग्रहे चार्थद्वयप्रतिपादकतयाऽर्थकत्वाभावाच्चैकपादत्वं । एवं मार्गद्वयस्यापि तृतीयपादप्रतिपादतया तदनुक्तेर्यनन्वं तस्याप्यत्र परिग्रहे चार्थैक्यभावाच्चैकपादत्वमिष्यत आह ॥ उत्क्रांतिशब्देनेति ॥ देवतदितरसाधारण इति । नाशो लक्ष्यत इत्यनुवर्तते । इतिशब्दस्य यथाश्रुतसंबंधे फलचतुष्टयानुवादेन मोक्षत्वविधानापत्त्या फलचतुष्टयं मोक्ष इति प्रोक्तमिति नृपुंसकस्य वक्तव्यतया प्रोक्त इति पुष्टिगानुपपत्तेर्नैलं वचनव्यक्तिः । किंतु मोक्षः फलचतुष्टयं प्रोक्त इति मोक्षानुवादेन फलचतुष्टयत्वविधानमवेति न पुष्टिगानुपपत्तिरित्याशयेनेतिशब्दस्य भिन्नक्रमतयाऽन्वयमाह ॥ इतिशब्द इति ॥ यथास्थान एवेति । यद्यप्यत्र भाग इत्यतः परं इतिशब्दस्यावश्यकत्वात् यथाश्रुतस्थान एवेतिशब्दो गोनयितुं शक्यत इति तत्रोक्तिरिति १*

युक्ता तथापि यथा पूर्वत्र यथाश्रुतसंबंधपरित्यागेन भिन्नक्रमतयैव तत्संबंधो न तथाऽत्र किंतु यथाश्रुतसंबंधाऽप्यस्तीत्यभिप्रायेणैवमुक्तं । तदर्थं च यत्रैतिशब्दः श्रूयते तत्रास्त्येवेति योज्यं । इतिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वं यथाश्रुतान्वयाश्रयणेन सूचितं । पाठभेदमुद्दिश्य निधानभेदमुपदर्शयति ॥
आद्य इति । पुंलिङ्गपाठ इत्यर्थः ॥ **द्वितीय इति ।** नृपुंसकपाठ इत्यर्थः ॥ **विपर्ययेणेति ।** फलचतुष्टयानुवादेन मोक्षात्मन्येव विपर्ययमिति विपर्ययेत्यर्थः ॥ **आवर्तनीयमिति ।** अन्यथा कर्मक्षयादीनां क्रमात्पादेषूदितत्वप्रयोजकीभूतायाः कर्मक्षयादीनां क्रममाविताया अत्राभेन क्रमात्पादेषूदितत्वानुपपत्तिप्रसंगादिति भावः । ननु च भाष्यकारिणं फलस्य मोक्षत्वकथनमनर्थकं । न च तस्मैतदध्ययप्रतिपाद्यत्वासिद्धयर्थं तदिति वाच्यं । फलस्यैतदध्यायार्थत्वासिद्धया तदानर्थक्यात् । तत्सिद्धावपि फलस्यान्यादृशस्यापि संभवाच्च तस्य मोक्षतायां नियामकमस्ति । अस्तु वा फलस्य मोक्षत्वमपि । तथाऽपि न तच्चातुर्विध्यं भाष्यद्वन्द्वमुक्तं युक्तं । आत्यंतिकानिष्टनिवृत्ताष्टप्राप्त्योरापि पृथक् सत्त्वात् । अस्तु वा तच्चातुर्विध्यमपि । तथाऽपि न भाष्यद्वन्द्वमुक्तस्तत्क्रमो युज्यते । उक्तक्रमे नियामकाभावात् । भावेऽपि क्रमादुदितत्वे न नियामकं परगामः । अस्तु वा क्रमेणोदितत्वमपि । तथाऽपि संगत्यनुक्तिस्तदवस्थैवेत्येताः शंकाः क्रमेण परिहरति ॥ **ततश्चेति ॥ फलमिति ।** जिज्ञास्यतया प्रथमसूत्रप्रतिज्ञातेष्वर्थेषु फलस्यैवावशिष्टत्वादिति भावः ॥ **फलं चेति ।** धर्मार्थकामानामनित्यतया फलत्वानुपपत्तेर्मोक्षस्य च नित्यतया तदुपपत्तिरिति भावः ॥ **अंतर्भावादिति ।** ततश्च नोक्तचातुर्विध्यानुपपत्तिरिति भावः । क्रममेवोपदर्शयति ॥ **ज्ञानोदयानंतरमेवेत्यादिना ॥ स्वयोरप्यमार्गेणेति ।** मनुष्याणामर्चारादिरूपेण देवानां स्वस्वप्रवेशार्थं तदभिसर्पणरूपेणेत्यर्थः ॥ **अंतर्भावलक्षणोति ।** कर्मनाशादिफलचतुष्टयस्योक्त्या तत्प्रतिपादकानां चतुर्णां पादानां फलाध्यायैस्तर्भावलक्षणा संगतिरुक्त्यर्थः । पूर्वपूर्वपादस्योत्तरोत्तरपादानां

प्रत्युपजीव्यत्वादुत्तरोत्तरपादानां पूर्वपूर्वपादेन सहानंतर्यलक्षणा संगतिरपि क्रमादुदितत्वोक्त्या भवतीत्याह ॥ आनंतयेति ।

स्रष्टृष्वेव च सृज्यानां प्रवेशो ब्रह्मणो लये ॥ देवानां मार्गो उद्दिष्टो नार्चिरादिर्न चोत्क्रमः ॥ रुद्रस्तु प्रासभूतस्य देहस्तत्र लयं घजेत् ॥ यतः सृज्यस्य देवस्य नैवोत्क्रांतिस्ततो भवेत् ॥ लयाच्चैवान्चिरादीनां लोकानामपि सर्वशः ॥ कथं मार्गो भवंसेषां विशतामुत्तरं स्वतः ॥ जातानां मातृषु लोके देवानां तु कदाचन ॥ उक्तांतिमार्गो भवतो न तदा मुक्तिरिष्यते ॥ अन्येषामपि साक्षात् मुक्तिः प्राप्यापि तं हरिं ॥ सहैव ब्रह्मणा भूयादिति शास्त्रस्य निर्णयः ॥

सु०— देवानां मार्गो नास्तीत्युक्तं । तत्किं यत्र स्थितास्तत्रैव मुक्ता भवंतीत्यत आह ॥ स्रष्टृष्वेवेति । कचिदस्रष्टृष्वपीति चशब्दः । तथा च न्यायविवरणे ब्रह्मणो लये प्रत्यासन्ने प्रतिप्रवेशार्थं तदभिसर्पणमेव मार्गमनमित्यर्थः । तर्हि देवानां मार्गो नास्तीत्युक्तस्य को विषय इत्यत आह ॥ नेति । देवानां देहादुत्क्रामो नास्तीत्युक्तं । तत्कृतः संदेहानामेवावस्थानप्रसक्तं रित्यत आह ॥ न चेति । अत एवेत्युपस्कृतव्यं । चशब्देन संदेहानामवस्थानं समुच्चिनोति । एतदेव विवृणोति ॥ स्रष्टृस्त्विति । देहभेतनाधिष्ठित एव । तत्र स्रष्टरि उक्तांतिः शरीरात् चेतननिष्क्रमणात्मागेव सृज्यानां देहः स्रष्टृषु विलीयत यत इत्यर्थः । स्रष्टृषु लये निमित्तं स्रष्टृप्रासभूतस्येति । देहस्त्विति संबंधः । देवानामर्चिरादिमार्गो नास्तीत्युक्तं तत्कृत इत्यन्तां यत्पुरा मार्गांतरमुक्तं तत एवेतत्सिद्धमित्याशयवांस्तदनुवादेन युक्त्यंतरमाह ॥ लयाच्चेति । देवतामुक्तः मार्गवेत्यर्थः । अर्चिरादीनां लोकानामिति व्याधिकरणे षष्ठ्यौ । सर्वेषामपि भवेदर्चिरादिरिति शेषः । स्वत उत्तरं विशतामित्युक्तानुवादः । ननु प्रायेणेत्युक्तत्वात्तदाविहेवाना-

मुक्तातिमार्गवर्गकार्यौ । तत्रोक्तयुक्तिविरोध इत्यत आह ॥ जातानामिति । यद्यपि भवतस्तथाऽपि न तदा युक्तिरित्यते किं ब्रह्मणा सहैव । अतो नोक्तयुक्तिविरोधः । एतदुक्तं भवति । उक्तातिमार्गसामान्यमपेक्ष्यैव प्रायेणेत्युक्तं । न तु युक्तिकालीना युक्तातिमार्गौ । तस्य च व्यावर्त्यवमोक्षकालीनौ युक्तिस्तु युक्तिविषयेति न विरोध इति । किं देवानामेव ब्रह्मणा सह युक्तिः । अन्येषामपीति ब्रूमः । तर्हि भजे स्वर्गध्वजपादमूलमित्यादिविरोध इत्यत आह ॥ अन्येषामपीति । साक्षान्मुक्तिर्लिङ्गशरीर-
भंगलक्षणा । माप्यावस्थितानामपीति योज्यं । तमिति वैकुण्ठादिस्थं । छंदस्युभयथेति अनशीर्विषयस्यापि लिङ्ग आर्धधातुकत्वा-
द्भूयादिति साधु । इतिश्वराशीरिति वा । आसिन्पक्षे साध्यमादौ पृथग्वाच्यं तस्य निमित्तं ज्ञापकं चानेनोच्यत इति ।

टि०-॥ मार्गो नास्तीत्युक्तमिति । मार्गभावे च तत्र गमनमपि नास्त्युक्तप्रायमिति भावः । ननु तत्सृज्यानां तत्तत्सृज्यैव प्रवेश इति तु नियमो न युक्तः । तथा सत्यश्विप्रभृतीनां वरुणादौ लयाभावप्रसंगादित्यतोऽत्र चशब्देनास्तृष्ट्वपि लयप्रतिपादनेनोक्तनिगमा सिद्धेर्नानुपपत्तिरित्याशयेन चशब्दार्थमाह ॥ क्वचिदिति । तथा सति नियमकामावादातिप्रसंग इत्याशंक्याह ॥ तथा चात । तत्समानान् च विशेषवचनाभावे स्वसमानलप्यस्थान एव लयोपपत्तेरिति । अस्तृष्ट्वपि लयोऽभिहित इत्यर्थः । न्यायविवरणे वरुणाद्युक्तावादिदेवतासमानानां वरुणाद्यनुत्पन्नानामश्विप्रभृतीनां स्वसमानादिदेवताल्यस्थाने वरणे युक्त्या लयसमर्थनान्नातिप्रसंग इति भावः । ननु ब्रह्मणो लयात्यवमेव देवता नामपि लयावश्यभावात्कथं प्रवेशोक्तिस्तदेत्यत आह ॥ प्रत्यासन्न इति । ननु मूले मार्गगमनस्यानुक्तत्वात्कथमेनेवैकशंकापरिहार इत्यतोऽ-
प्रवेशशब्दस्य लक्षणया तदर्थमितिपणपरत्वेन प्रवेशमात्रपरत्वाभावात् तस्यैव च मार्गगमनत्वसंभवादुक्तशंकापरिहारकत्वमपेक्ष्याह ॥ प्रवेशार्थ-

मिति ॥ तर्हीति । तदभिसर्पणस्य मार्गमन्त्र इत्यर्थः । असाति मार्गे तद्गमनानुपपत्त्या तत् एव मार्गस्य सिद्धिरिति भावः ॥ अन
एवेति । सृज्यदेहानां स्रष्टृप्रवेशेन लयादेवेत्यर्थः ॥ चशब्देनेति । अनेनात एवोक्तमः चशब्दात्सदेहानामवस्थानं च नेति चशब्दो
भिनक्रमतया योजितो भवति ॥ एतदेवेति । अत एवेत्युक्तमेवेत्यर्थः । मूले स्रष्टृत्विति तुशब्दो विशेषार्थ इति भावेन तं दर्शयति ॥
चेतनाधिष्ठित एवेति । अन्यथा तत्रत्यचेतनस्योक्तातिप्रसंगेन तन्निषेधानुपपत्तेरिति भावः । अनेनात एवेत्येतत्कथं विवृतं भवतीत्यतस्त्वं
प्रकारमाह ॥ चेतनेति । मूले स्रष्टुस्तु प्रासभूतस्येत्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य सृज्यदेहस्य स्रष्टृषु लये किं निमित्तमिथाशङ्कानिरासाय तत्राभिप्रा
पदर्शनार्थत्वात् तदिति भावेन तत्परतया तदोजयति ॥ स्रष्टृष्विति । अनेन तत्र आसत्त्वं तत्र लये निमित्तं । यो यद्ग्रासः स तत्र लयश्च ईति
व्याप्तेरित्युक्तं भवति ॥ मार्गान्तरमिति । स्रष्टृप्रवेशरूपमित्यर्थः । अचिरादयो ये लोकार्तेषामिति समानाधिकरणा पश्चानि अनिरासायाह ॥
अचिरादीनामिति । लोकानामपीत्यपिशब्दस्य वैष्यर्थादिप्रसंगेन यथाश्रुतसंबंधानुपपत्तेर्भेदक्रमतया तं योजयति ॥ सर्वेषामपीति ।
स्रष्टृप्रवेशरूपमार्गसद्भावात्कथमित्याक्षेपानुपपत्तिमाशङ्क्य न तदत्राक्षेपोऽभिमतः किनामाचिरादिरूप्यगैवेति नानुपपत्तिरिति भवित्वापत्तिर्न शङ्क्याह ॥
अचिरादिरितिशेष इति । ननु मुक्तिकालीनावुत्क्रांतिमार्गो कदाचिद्देवानां विद्यते न वा । आद्ये उक्तमुक्तिनिरोधः । द्वितीये
प्रायेणेत्यस्य वैष्यर्थमित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति । ननु समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति समानकर्तृकत्वं एव कदाप्रत्ययाभिप्रायात् ।
प्रकृते च हरिप्राप्तिं प्रति पुरुषाणां भवनक्रियां प्रति च मुक्तेः कर्तृत्वाक्रियाद्वयस्य समानकर्तृकत्वभावेन कदाप्रत्ययस्याप्रसक्त्या कार्य
तदादेशः प्राप्येति ल्यप् स्यादित्यतोऽत्रस्थितिरूपक्रियातराभ्याहारस्यात्राभिप्रेतत्वेन प्राप्यावस्थितिरूपक्रियाद्वयस्यैव कर्तृत्वेन कदाप्रत्ययप्रसक्त्या

न तद्वादेशस्य व्यपेक्षुऽनुपपत्तिरित्याशयेन क्रियांतरमध्याहरति ॥ **प्राप्यावस्थितानामपीति** । ननु भवतोर्लङि तस्य लिङाशिर्भाषाशोभेन एष लिङ् आर्धधातुकसंज्ञाविधानेन प्रकृते च नार्शर्विष्यतया आर्धधातुकसंज्ञाया अप्रसंगेन तिङ् शित् सार्वधातुत्वमिति सार्वधातुत्वसंज्ञायां कर्तरि शबिति कर्त्रर्थकसार्वधातुकानिमित्तकशपि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे अवादेशे च सति यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिचेति लिङ् निमित्तयासुटि सुट्तिथोरिति तकारानिमित्ते सुटि च सार्वधातुकलिङः लिङः सलोपोऽन्यस्येति सकारद्वयस्यापि लोपे इतश्चात्र निप इकारलोपेन तकारमात्रावशेषे अतो येय इति या इत्यस्य ईयादेशे लोपो व्योर्वलीति यलोपे आहुण इति गुणे च सति भवेदिति भवितव्ये भयादिति कथमित्यतः छंदस्युभयथेयनार्शर्विष्यस्यापि लिङ् आर्धधातुकसंज्ञाविधानेन तिप आर्धधातुकसंज्ञोपपत्त्या सार्वधातुकसंज्ञाया अप्रसंगेन तन्निमित्तकशपोऽप्राप्त्या यासुट् परस्मैपदेष्विति यासुटि लिङो ङिवे च तस्मिन्परत किङ्कति चेति निषेधेन सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणाप्राप्त्या स्कोः संयोगादोरिति सलोपे इकारलोपे च सति भयादित्यस्याप्युपपन्नत्वात् न दोष इत्याशयेनाह ॥ **छंदस्युभयर्थानि** । यद्यपि छंदसि विषये सार्वधातुकासार्वधातुकं चेत्युभयथापि भवतिल्येतावत्सूत्रालभ्यते नलनार्शर्विष्यस्यापि आर्धधातुत्वमिति नैतद्वलेन तासिद्धिः । तथाऽयेतत्सूत्रव्याख्यानवसरे सर्वमपि प्रकरणमपेक्ष्यैव तदुच्यते व्यस्यो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपंच इति वृत्तिकृतोक्तत्वात् । एतत्सिद्धयभिप्रायेणास्यात्रोपन्यास इत्यवधेयं । अस्मिन्पक्षे छंदसत्वमाश्रयणीयं भवतिल्यपरितोषात्पक्षांतरमाह ॥ **इतीश्वराशीरिति वेति** । नन्वेवं साध्यानुक्तिप्रसंगेन तत्किमित्याकांक्षाऽनुपपत्तेरिति साक्षाद्व्याख्याभासत्वं स्यादित्यत आह ॥ **अस्मिन्पक्ष इति** । ईश्वराशीरिति पक्ष इत्यर्थः । सर्वेषामपि ब्रह्मणा सहैव मुक्तिर्भवतीति साध्यं पृथगेव लोकाद्वाहिरैव वाच्यमित्यर्थः ॥ तस्येति । तस्य साध्यस्य किं कारणमिति जिज्ञासा-

यामीश्वराशीर्लक्षणं तद्भूयादित्यनेन किं ज्ञापकमित्याकांक्षायां शास्त्रलक्षणं ज्ञापकं च शास्त्रस्य निर्णय इत्यनेनौच्यत इत्यर्थः ।

क्षमांभोनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थभूतादिभिः परितुतः प्रतिसंजिदृष्टुः ॥ अद्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं परं स्वमनुभूय परः स्वयंभूः ॥ एवं परेत्य भगवंतमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ॥ तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपधांत्यगताभिमानाः ॥ भगवंतमनुप्राप्ता अपि तु ब्रह्मणा सह ॥ परमं मोक्षमायाति लिङ्गभगेन योगिनः ॥ प्राप्ता अपि परं देवं सहैव ब्रह्मणा पुनः ॥ आनंदव्याक्तिमायाति पूर्णा लिङ्गस्य भंगतः ॥ इति श्रुतिपुराणोक्तिबलाद्विज्ञायते च तत् ॥ भोगस्तु सर्वदेवानां नरादीनां च विद्यते ॥ तत्र प्रवेशो देवानामुत्तरोत्तरतः क्रमात् ॥ उच्यते देहगानां च वृत्तीनामेवमेव तु ॥ तत्र मोक्षस्वरूपं तु वाचिनः प्रतिभाश्रयात् ॥ नाना वदन्ति पुंसां हि मतयो गुणभेदतः ॥

सु०—इति शास्त्रस्य निर्णय इत्युक्तमेव विवृणोति ॥ क्षमेति । भूतानामादिभूतादिः क्षमादिपदैः पंचानां महाभूतानां मनसो दशानामिन्द्रियाणां पंचानां विषयाणां भूतादिपदोपलक्षितस्य त्रिविधस्याप्यहंकारस्याभिमानीनां देवा उच्यन्ते । अद्याकृतं परमेश्वरं । यर्हि यदा गुणत्रयस्यात्माभिमानी परं परसंख्योपेतं परः क्षमादिभ्यः । एवं तदा भगवंतमिति तदीयं लोकं । अगताभिमाना अगतजीवभावाः । परमं मोक्षमित्यस्यैव विवरणं लिङ्गभगेनेति । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । यद्वा । लिङ्गभगेन निमित्तन परमं मोक्षमानंदविर्भावमायातीति व्याख्येयं । तत्रेति चशब्देन स्रष्टृष्वेवेत्युक्तं समुच्चिनोति । श्रुत्यादिकं भाष्योदाहृतं ग्राह्यं । ननु यथा द्वितीयतृतीयपदप्रतिपाद्यमुक्तमादिकमसाधारणं तथा चतुर्थपादोदितो भोगः किमसाधारणः । किंवा प्रथम पादोदितकर्मक्षय

इव साधारण इत्यपेक्षायामाह ॥ भोगस्त्विति । असाधारण्ये प्रमाणाभावादिति भावः । अस्मिन्प्रथमभाष्ये देवानां भाष्य इति प्रथमनिर्देशः कृतस्तस्य तात्पर्यमाह ॥ तत्रेति । तत्र द्वितीयपादे प्रथममिति शेषः । उत्तरोत्तरतः उत्तरोत्तरेषु । अतः प्रथममर्सा निर्दिष्ट इति । नन्वयुक्तमेतत् । बाह्यमनसीत्यादिसूत्रेषु देवानामश्रवणात् । अथ बागादिशब्दास्तादृशभिन्नानुपलक्षका इति मतं । तदा सति वाचके लाक्षणिकप्रयोगस्य प्रयोजनं वाच्यं । यद्वा वाचका एवेति पक्षस्तथाऽपि प्रसिद्धमन्त्रपरित्यागेनाप्रसिद्धपदप्रयोगे प्रयोजनं वक्तव्यमेवेत्यत आह ॥ देहेति । बाह्यतत्त्वव्यावृत्त्यर्थं देहगानामित्युक्तं । वर्तते देह एताभिहितिवृत्तयो जडा बागाद्याः । यथा मृच्यमानानां देवानामेव देहगानां तदधिमतानां बागादीनामुत्तरोत्तरेषु मरणकाले लभ्यो भवतीत्येतदपि प्रसंगाज्ज्ञापयितुं बागादिपदप्रयोग इति भावः । बागादिशब्दा देवानां वाचका एवेति तु शब्देन सूचयति । भवेदेवं पादार्थः संगतिश्च । यदि भगवज्ज्ञानभोगाभ्यां निवृत्तसमस्तानिष्टकर्मणः स्वोत्तमप्रवेशेन ब्रह्मनाड्योत्क्रमणेन वा परित्यक्तदेहाः स्वोचितानिन्नादिना वा पथा वैकुण्ठलोकवासिनं भगवंतं हिरण्यगर्भेण सह माता भिक्षालिंगशरीराः विध्वस्तप्रकृतयोऽन्यतनिवृत्तानिष्टाः सम्यगाविर्भूतानंदादिगुणा भगवत्समीप एव तमुपासीनाः स्वरूपेण वा लीलागृहीतविग्रहैर्वा संकल्पमात्रसाध्यान्दिव्यभोगांस्तारतम्येन भुजानां न कदाचित्पुनरावर्तत इत्येतन्मोक्षस्वरूपं कर्मक्षयस्थोक्तातिरित्यादिनोक्तं निश्चितं स्यात् । न चैवं । तैस्तर्वादिभिरन्यथा मोक्षस्वरूपस्य वर्णितत्वात् । विप्रतिपत्तौ च संशयस्य ध्रुवत्वादित्यत आह ॥ तत्रेति । तत्र तथा सति सूत्रकारेणोक्तलक्षणं मोक्षं श्रुत्यादिप्रमाणैरुपपादिते सति । बादिनस्तु प्रतिभाश्रयात्स्वोत्तममात्रेण नाना वदन्ति । अतः प्रमाणमूलत्वादस्याप्रमाणमूल्या-

नाधुत्प्रेक्षामात्रयोनीनां वादानां च साम्याभावाच्च संशयावकाशः । ननु यदि तथा तथा प्रमाणानि संति तर्हि तत्तद्वादिनां तादृशानि
 ज्ञानानि कुतो न जायते । प्रमाणाभासैर्विमोहितास्त इति चेत् । तत्त्वज्ञाभिमतता अपि कुतस्तेन विमूढाः । दोषदर्शनादिति चेत् ।
 इतरेऽपि कुतो न दोषान्तरयति प्रमाणैस्तत्त्वज्ञानोदयोऽपि समान इत्यतो मूलकारणमाह ॥ पुंसां हीति । गुणभेदो गुणविशेषः ।
 हिशब्देन ज्ञानं कर्म च कर्तेत्यादिप्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । एतद्विशदयति ॥ तमसैवेति । मिश्रज्ञानेऽन्यथात्वं सम्यक्त्वं
 चास्तीत्यतोऽन्यथैवेत्युक्तं । यथेति भिन्नं पदं सम्यग्वाची । तमोगुणः प्रमाणेषु चेत्प्रवृत्तिं मतिबध्नाभासानां दोषानाच्छाद्य
 विपरीतज्ञान (मुत्पा) मप्युत्पादयतीत्यादि द्रष्टव्यं । सम्यग्ज्ञानं सत्त्वगुणेन भवतीत्युक्तं तस्य हुक्तेषु तावदपवादमाह ॥ गुणेति ।
 यद्यपि विमुक्तानां मतिः सम्यगेव अथापि गुणातीता सत्त्वजन्या न भवति । कुतः शुद्धचितिः नित्या च यतः । जडं हि हुत-
 श्विजायते न चेतनं । तथाऽनित्यत्वमेव न नित्यं । दैत्यानां स्वरूपज्ञानेष्वविद्यमानं सम्यक्त्वं । तर्हि कथमित्यतः शुद्धेत्युक्तं ।
 स्वाभाविकदोषरहितेत्यर्थः । स्वरूपोपाधिगतदोषनिबन्धनं हि दैत्यानां ज्ञानानामसम्यक्त्वं । करणनिमित्तो ज्ञानानां विषयनियमो
 वैशद्यभेदश्च । तत्र यदि मुक्तानां ज्ञानं नित्यं तर्हि निर्विषयं वा स्यात्सर्वविषयं वा । एवं वैशद्येऽपीति । तत्राह ॥ तत्सदिति ।
 तेषां तेषां माहात्म्यं योग्यतारूपं तदेव योगो निमित्तं ततस्तदनुसारेण (बहुल) बहुलार्थविषयिण्यतिविशदा च श्रीदिव्यामयुक्त-
 स्यापवादमाह ॥ स्पष्टा चेति । श्रियो मतिश्च सम्यक्त्वेऽपि गुणातीतेति संबंधः । महाशुद्धचितित्वेनेति पूर्ववदेव तत्र हेतुः ।
 माहच्छब्देन कदाऽपि (वाच) दोषसंबन्धो नास्तीत्युच्यते । स्पष्टैवेति मुक्तमतेरप्यतिशयेन विशदेत्यर्थः । एतदपि पूर्ववद्वाक्येयं ।

पृथक् पृथक् प्रजायते तमसैवान्मया मतिः ॥ रजसा मिश्रबुद्धित्वं सत्त्वेनैव यथामतिः ॥ गुणातीता विमुक्तानां मतिः शुद्धचित्तयतः ॥
सम्यगोवाय नित्या च तत्तन्माहात्म्ययोगतः ॥ बहुला चातिविशदा रपष्टा चैव श्रियो मतिः ॥ महाशुद्धचित्तिवेन ततोऽयतिमहाचितिः ॥
अशेषोक्तविशेषाणामतिसिद्धतया दृशिः ॥ नित्यमेकप्रकारा च नारायणमतिः परा ॥ सूर्यप्रभावादाखिलं ॥

भगवद्ज्ञानेऽव्यपवादमाह ॥ ततोऽपीति । नारायणमतिश्च सम्यक्त्वेऽपि परा गुणेभ्य इति शेषः । तत्र पूर्ववदेव हेतुः । ततः
श्रियोऽव्यतिशयेन महाशुद्धचितिः । विशिष्यत इति विशेषः पदार्थाः । अशेषाणामुल्लेखमनन्तानां विशेषाणां दृशिर्विषयीकारिणी
अतिस्मष्टतयाऽशेषपदार्थविषयेत्येतदपि बहुला चातिविशदेतिवद्व्याख्येयं । दृशिः साक्षात्कार इति वा । नित्यमेकप्रकारं त्युत्पत्ति-
विनाशरहितेत्ययमपि गुणातीतत्वे हेतुः । केचिदेकमेव भवज्ञानमित्यास्थिताः । अपरे त्वनेकानीति । तद्विवेकार्थमुक्तं निरंतरा
निर्भेदेति । तर्हि किं तेषु पदार्थेषु ज्ञातेषु विक्रियते नेत्याह ॥ नित्यमविकारण्येवेति । कथं तर्हि तत्तद्विषयीकरणमित्यत
उक्तं ॥ सूर्येति । यथा सूर्यमभा स्वयं निर्विकाराऽपि तांस्तान्माप्तान्विषयान्प्रकाशयति तथेमपीत्यर्थः । अत्र च विशेष एव
निर्वाहकः । अत एवैकैक्यनुक्त्वा निरंतरेत्युक्तं । निलेपा वीतदोषा चेति शुद्धत्वव्याख्यानं । लेपः कर्मसंबंधः । महच्छब्दव्याख्यानं
पूर्ववत् । यद्वा नित्यमवेति तदर्थमत्रापि योज्यं । परा स्वतंत्रेत्यतिशब्दस्य व्याख्यानत्वेनापि व्याख्येयं । अत एव तत्तत्रत्वाच्चेति
वक्ष्यति । एतानि विशेषणानि लक्ष्मीज्ञानेऽव्यतिदिशति ॥ विशेषानिति । तद्गतान्भगवद्गतानि लक्षणानि यस्याः सा
तथोक्ता । श्रियो मतिः प्रतिपत्त्येति शेषः । भगवद्गतशेषविशेषविषयीकारित्वं विहायान्यथर्मवती ज्ञातव्येत्यर्थः । प्राय इत्युक्तस्य

भासयंती निरंतरा ॥ निर्लेपा धीतदोषा च नित्यमेवाविकारिणी ॥ विशेषांस्तद्वर्तास्यकृत्वा प्रायस्तल्लक्षणा भ्रियः ॥ तथैव स्पष्टताभावा-
त्तत्तत्रत्वात्तु केवलं ॥ न तादृशी ब्रह्मणस्तु प्रायेणैवं श्रियो यथा ॥ मुक्तानां तु तदन्येषां समुद्रतरलोपमा ॥ अग्निज्वालावदेव स्यात्सृतिमानां
दृशी भवः ॥

तात्पर्यमाह ॥ तथैवेति । यथा भगवन्मतेनिरतिशयस्पष्टत्वं तथैव केवलं तत्तत्रत्वाद्भगवन्मात्राधीनत्वात् । अत्र केवलमिति स्वरूप
कथनं । पराधीनत्वादित्येव हेतुः । तादृशी भगवन्मतिसदृशी । अतः प्राय इत्युक्तमिति भावः । लक्ष्मीमतिविशेषणानि युक्त-
ब्रह्ममतावतिदिशति ॥ ब्रह्मणस्तु मतिः श्रियो यथैवं प्रायः तथा वैशद्याद्यभावात्प्राय इत्युक्तं । केवलमित्यु-
क्त्यभावाच्च । अत एव तत्र तदुक्तं । ब्रह्मण इति विशिष्याभिधाने को हेतुरित्यत आह ॥ मुक्तानां त्विति । विशेषबलेन वृद्धि-
हासवतीत्यर्थः । यथोक्तं अवृद्धिहासरूपत्वमित्यादि । मुक्तग्रहणस्य तात्पर्यमाह ॥ अस्मीति । अग्निज्वालायां अग्नौरेव संसारिणां
दृशोऽतःकरणाद्भव उत्पत्तिरेव स्यान्न तु व्यक्तिमात्रं ॥

टि०—भूतादिपदस्य भूतद्रियादिपरत्वे क्षमाभोनेत्यदिपूर्वेण पौनरुक्त्यप्रसंगादन्यथा व्याचष्टे ॥ भूतानामादिरिति । क्षमादिपदानां
जडपरताया वक्ष्यमाणमुक्त्यसंभवप्रसंगाद्देवतापरतामाह ॥ क्षमादिपदैरिति । भूतादिपदस्य क्षवाच्यमात्रपरतायां तामसाहंकारादेव तथात्वेन भूता-
दिपदेन तदभिमानिमात्रलोभेन त्रिविधाहंकाराभिमानिनामलाभप्रसंगात्तद्व्याप्य लक्षणया त्रिविधाहंकारपरतया भूतादिपदं व्याचष्टे ॥ भूतादिप-
दोपलक्षितस्येति । क्षमादिपदानां तत्तद्देवतापरत्वे लक्षणाप्रसंग इत्यतोऽभिमान्यमानवाचकशब्दानामभिमानिषु मुख्यताया अभिमान्यधिकरणसिद्ध-
त्वात् तत्प्रसंग इत्याशयेनोक्तमभिमानिन इति । अमृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमित्युत्तरात्र श्रवणादाह ॥ अव्याकृतं परमेश्वरमिति । सदैव

ब्रह्मणा भूयदिति पूर्वोक्ताया अन्येषां लिंगभंगस्य ब्रह्मलिंगभंगेन समानकालतायाः क्षेत्यादिप्रमाणारूढत्वस्यात्र प्रमाणे ब्रह्मलिंगभंगस्य कालविशेषस्य तत्कालेऽन्येषां लिंगभंगस्य चानुकावसंभवात्तदुपपत्तये यद्वैवशब्दौ यदा तदेत्यर्थतया व्याचष्टे ॥ यर्हि यदा एवं तदेति । गुणत्रयमात्मा ययेति न स्वरूपार्थकस्यात्मशब्दस्य बहुव्रीहियुक्तः गुणत्रयस्यैतत्स्वरूपताया बाधितत्वादित्यभिप्रेत्य समासप्राबल्यात् षष्ठीतत्पुरुष इत्याह ॥ गुणत्रयस्यात्मेति । तथाऽपि हिरण्यगर्भस्य गुणत्रयस्वरूपताया बाधितत्वात्कथं षष्ठीतत्पुरुषोऽप्येतो वाऽऽत्मशब्दस्याभिमानिपरत्वेन स्वरूपार्थत्वाभावाद् गुणत्रयाभिमानितायाश्च बाधितत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ अभिमानिनीति । वैयर्थ्येनान्यत्वाद्यर्थकत्वासंभवात्परशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह ॥ परमिति । ब्रह्मवर्णशतरूपमित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्य परत्वोक्तमूलं वैयर्थ्यमाशङ्क्य कुतस्तस्य परिवृतत्वमित्यतस्तत्र तदुत्तमत्वरूपहेतुक्रयनपरत्वात् तदानर्थक्यमिति भवेन पाशब्दं तदुत्तमत्वार्थतया व्याचष्टे ॥ परः क्षमादिभ्य इति । भगवन्तमिति भगवच्छब्दस्यैवपरत्वे तमनुप्रविष्टानां तेनैव साकमित्यादिनोच्यमानं ब्रह्मप्राप्त्युक्तिविराधात्तद्वैवशब्दोक्तप्राप्तया भगवत्पदं व्याचष्टे ॥ भगवंतमिति । नन्वगताभिमानिनां दोषित्वेन भगवत्प्राप्तेरयोगात्तथाोक्तिरुक्त्येतोऽत्रागताभिमानपदस्य जीवभावाद्यागपरत्वेन दोषात्यागपरत्वाभावादानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ अगतेति ॥ विवरणमिति । विशेषक्यनतया लिंगभगेनेत्यस्य परमं मोक्षमिति सामान्योक्तिविवरणत्वमिति भावः । लिंगभंगस्य कर्तृत्वकारणत्वयोयोगेन तत्र तृतीयाया अयोगात्तदनुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ इत्थंभूतलक्षणा इति । किञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्यंभतस्तस्य लक्षणं चिन्हं तत्र तृतीयेत्यर्थः तथा च परमत्वरूपं प्रकारं प्राप्तस्य मोक्षस्य लिंगभंग एव चिन्हं । अनेनैव मोक्षस्य परमत्वादिति भावः । आनन्दव्यक्तिमायांति पूर्णा लिंगस्य भंगत इत्युदाहरण्यमाणप्रमाणानुसारेण

लिंगभंगस्य पूर्णमानंदव्यक्तिं प्रति निमित्तत्वस्थित्या लिंगभंगस्य कर्तृत्वाभावेऽपि निमित्तत्वाच्चैवेयं तृतीयेति पक्षांतरमाह ॥ यद्वेति । भग-
वंतमनुप्राप्ता इत्यादिश्रुत्यपेक्षया क्षमां इत्यादिपुराणस्य प्रथममुक्तत्वेऽपि श्रुतेरव्यवधानेन प्रकृतत्वादभ्यर्थितत्वाच्च मूले श्रुतिपुराणादिति श्रुत्या-
दिवैवेन निर्देश इति श्रेयं । चशब्दस्य मूले यथाश्रुतान्वये वैयर्थ्यप्रसंगात्तद्वृत्त्येवेत्युक्तस्यार्थस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात्प्रसंगाच्च तत्सिद्ध्यर्थं भिन्नप्र-
तया तदन्वयप्रदर्शनपूर्वकं तत्प्रयोजनमाह ॥ तच्चेति ॥ अशब्देनेति । ननु ब्रह्मणा सर्वत्र संवेपां लिंगभंगमित्यात्रैव पुनं श्रुतिपुराणयोर्दोषाह-
तत्वात्तद्वृत्त्येव सृज्यानां लय इत्यत्रार्थे तयोरेतदाहृतत्वात्कथं तस्य श्रुत्यादिप्रमाणकत्ववचनं संगच्छेत्येतोऽत्र भाष्ये श्रुत्यादिशब्दस्य भाष्योक्तश्रु-
त्यादिपरत्वस्याप्यभिप्रेतत्वेनात्रोक्तश्रुत्यादिमात्रपरत्वाभावादत्रोदाहृतश्रुत्यादिना तदसिद्धावपि पृथिव्यामभवो विलीयन्ते वरुणेऽधिना वक्रावप्यो
वार्याविद्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्त इति मुक्ताः संतोऽभिमाविश्य देवाः सर्वेऽपि भुञ्जते । अभिरिद्रस्तयैवेत्ये-
त्यादिभाष्योदाहृतश्रुत्यादिभिस्तत्सिद्धिसंभवात् तस्याप्यर्थस्य श्रुत्याद्यप्रामाणिकत्वप्रसंग इत्याशयेनाह ॥ श्रुत्यादिकमिति । ननु भोगित्वेन
तरत्राक्ष्ये भोगस्य सर्वसाधारण्यमुच्यते । तदनर्थकं । न च तस्य साधारण्यासाधारण्यजिज्ञासापरिपत्यर्थं तदिति वाच्यं । तस्मा-
धारण्यासाधारण्यकोटिद्वयप्रापकभावेन तन्मूलकजिज्ञासाया एवायोगेन तत्प्राप्तत्वावपुत्तोरित्यतो द्विविधफलदर्शनस्यैव तत्प्रापकत्वसंभवेन
तन्मूलकजिज्ञासोदयसंभवदित्यभिप्रेत्य तन्मूलोपदर्शनेन जिज्ञासायाः संभावितत्वं दर्शयेत् तत्परिपूर्वकतयोत्तराश्रयं योजयति ॥ ननु
यथेति । ननु चोक्तातिवत्साधारण्यमेव तस्य किं न स्यादित्यत आह ॥ असाधारण्य इति ॥ अस्मिन्प्रथमभाष्ये
इति । देवानां मोक्ष उक्तातिश्चास्मिन्पाद उच्यत इत्येतत्पादीयप्रथमभाष्ये देवानां मोक्ष इति प्रथमं देवमोदास्य निर्देशः कृत इत्यर्थः

॥

॥ तस्य तात्पर्यमाहेति । किं तस्य प्रथमनिर्देशो कारणमिति जिज्ञासायां तदाहेत्यर्थः । यत्र क्वचिद्वानामुक्तोत्तराः प्र-
चित्तस्य द्वितीयपादे देवानां मोक्षस्य भाष्ये प्रथमनिर्देशो कारणत्वायोगात्तत्रैवेति द्वितीयपादपरतया योजयति ॥ तत्रेति । द्वितीयपादे तत्र-
वेशनिरूपणस्य देवानां मोक्षे द्वितीयपादार्थत्वमात्रमावकत्वेऽपि प्रथमनिर्देशो कारणत्वं कथमित्यतः प्रथमं तन्निरूपणस्यैव तत्प्रयोजकतयाऽभिमत-
त्वाननुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यापोक्षितं पूरयति ॥ प्रथममिति शेष इति ॥ उत्तरोत्तरेष्विति । अननोत्तरोत्तरत इत्याद्यादित्वात्साधारण्ये
तत्तिरित्युक्तं भवति । अतः प्रथममिति सूत्रकारेण बाङ्गमसि दर्शनादित्यादिना ग्रंथेन प्रथमं देवानां मोक्षार्थेन प्रतिपादितत्वात्तदनुसारेण भाष्य-
कृताऽपि भाष्ये देवानां मोक्ष एव प्रथमं निर्दिष्ट इति न भाष्यकारिणः प्रथमं निर्देशो निर्निधनः सूत्रकृता चित्तरापोक्षया देवानां प्राधान्यात्ते-
हल्य एव प्रथमं चित्तित इति न तं प्रत्यपि पर्यनुयोगवकाश इति भावः ॥ बाह्यतरेष्विति । ब्रह्मांडवाहानां वागादीद्रियरूपतत्त्वानां
तैजसाहंकारादुत्पन्नत्वात्तत्र मनस्तत्त्वस्य च वैकारिकाहंकारकार्थत्वात्तत्रैव विलयादशोच्यमानो वागादीनां मनआदौ ल्यो न बाह्यतत्त्वविषय-
इत्यर्थः । एवमेवेत्युक्तं विवृण्वेव किमेतन् वागादिपदप्रयोजनमुक्तमित्याशंकापरिहारकतया वाक्यं योजयति । ॥ अथेति । एतज्ज्ञानस्य न
प्रकृते कश्चिदुपयोगो दृश्यत इत्यत उक्तं ॥ प्रसंगमिति । ननु वागादिशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनोक्त्या तैर्वानां लक्षणया मुख्यवृत्त्या वा श्रवण-
सिद्ध्या तदश्रवणप्रत्युक्तनन्वित्युक्तदोषाद्वारसिद्धेर्न भाष्ये तुशब्देन किंचित्प्रयोजनमित्यत आह ॥ वागार्तिशब्दा इति । अनेन भाष्ये तुशब्दो
विशेषार्थो विशेषश्च वाचकत्वमित्युक्तं भवति ॥ स्वोचितेनेति । शेषणरुडमार्गोऽन्यतरेण स्वयोग्यमार्गेणेत्यर्थः ॥ वैकुण्ठरूपकवास्तवमिति ।
इदं चार्चिदिमार्गगतानपेक्ष्योक्तं न तु गरुडशेषमार्गगतान् । तेषां भावप्राप्तेर्ब्रह्मांडलयात्तराभावित्वेन ब्रह्मांडांतरस्यैकं कुलकगतमवत्प्राप्तेरपेक्ष-
याः

गात् । ततश्च ये पूर्वमर्चरादिना पथा वैकुण्ठगतभगवंतं प्राप्ता ये च ब्रह्मांडलये स्रोत्तमप्रवेशेन त्यक्तदेहाः स्रोचितेन शेषगहडमार्गोपरान्तरेण
 पथा पुनरामकं हिरण्यगर्भं प्राप्तास्ते सर्वेऽपि पुनरामकेन हिरण्यगर्भेण सह भिन्नलिङ्गशरीरा विष्वस्तस्रगुणाच्छादकप्रकृतयोऽत एवात्य-
 तनिष्ठानिष्ठा इत्यतः परं महाप्रलये भगवदुदरे स्थित्वा पुनः सृष्टौ भगवद्दोकाविभवे सति श्वेतद्वीपगतभगवद्दर्शनेनापगतभगव-
 दिच्छावरका इत्येतावत्परणीयं । ततः सम्यगाविर्भूतानंदादिगुणा इति योजना । एवं च प्रधानावरणव्योम्नोऽन्तरे विरजानदी ।
 विधेर्देहापगमने लिङ्गमात्रशरीरगाः । पूर्णसाधनसंपन्ना अपरोक्षदृशश्च ये । निर्गत्य चोर्ध्वं वैकुण्ठादतर्त्यावरणानि च । विजायां कृतस्नाना
 ब्रह्मणा सह सर्वेशः । त्यक्तलिङ्गारततः सर्वे स्वरूपेण व्यवस्थिता इत्यादिप्रमाणानुरोधेन । आरिमेव कल्पे लिङ्गशरीरभंगो न तु
 योगी तावन्न मुक्तः स्यादिति वचनबलादुत्तरकल्पे स मंतव्यः । योगी तावदिच्छावरकान्न मुक्तः स्यादित्यर्थकत्वेन तस्य सावकान-
 शत्वात् । अन्यथोदाहृतानिखकाशप्रमाणविरोधादिति गुरुसांप्रदायः ॥ तन्नेति । भाष्यपदानुवादेन तथा सतीति व्याख्यानं सागदव्या-
 ख्यानं सूत्रकारेणोक्तलक्षणे मोक्षे प्रमाणैरुपपादिते सतीति मोक्षस्वरूपं त्विति तु शब्दो भिन्नक्रम इत्याशयेनाह ॥ वादिनस्त्विति । यथेतावता-
 प्युक्तशंकापरिहार इत्यतस्तत्रेति सूत्रद्वन्द्वस्य मोक्षस्य प्रामाणिकत्वोक्त्या वादतरोक्तमोक्षस्योत्प्रेक्षामूलत्वोक्त्या च लभ्यं परिहाराह ॥ अत
 इति ॥ नन्विनि । यद्यप्युत्प्रेक्षामात्रयोनीनामिति वादानुत्प्रेक्षामात्रमूलत्वाभिधानालेयं शंका युक्ता । तथाऽपि तदेव व्यवस्थापयितुमश्रेयसायमपि
 मूलकारणं वक्तुं चेय शंकोति ध्येयं ॥ न विमूढा इति । अविशेषादिति भावः । दोषदर्शनभावाभावाभ्यां विशेषादविशेषोऽसिद्ध इति शङ्कते
 ॥ दोषेति । अविशेषादेव दोषदर्शनभावाभावरूपविशेषस्याप्यनुपपत्तिरेवेत्यविशेषतादवस्थमिति परिहरति ॥ इनरेऽपीति । प्रमाणजन्यत्वज्ञा-

नोत्पत्तिरनुलक्षण्यादुक्तो दोषदर्शनमात्राभावरूपो विशेष इत्याशङ्क्याविशेषादेव तत्त्वज्ञानोपचयनुरूपवैलक्षण्यप्राप्त्यनुपपत्तिरेवत्यविशेष-
प्रतदवस्थमित्याह ॥ प्रमाणैरिति । इत्यादिप्रमाणेत्यादिपदेन तथैव गुणभेदत इति वाक्यशेषपरिग्रहः । तमसैवान्यथामतिः सत्त्वेनैव यथाम-
तिरित्यत्र तमसा सत्त्वेनेत्येतावता पूर्वैरेवशब्दयोर्निष्प्रयोजनत्वात्तमसैव रजसाप्यन्यथामतेः सत्त्वेनैव रजसापि यथामतेश्च दृष्टत्वेन विरुद्धार्थवाच्य-
नैवशब्दयोर्मूले यथाश्रुतसंबन्धः किंतु भिन्नक्रमतयेति भावेन तत्पक्षे तयोर्द्वयार्थं तद्व्याख्यापदर्शनेन परिहरति ॥ मिश्रज्ञान इति ॥ द्वा-
स्त्युक्तमिति । एतच्च वक्ष्यमाणभिन्नपदवैसिद्धवत्कारणैकोक्तमित्यवधेयं । योग्यताद्वयैक्यशब्दस्य भेदशब्देनाव्ययीभावसमासे योग्यतादेव
सत्त्वगुणजन्यत्वप्राप्त्या सम्यङ्भूतस्तदलाभादव्ययीभावश्चेति तस्याव्ययंज्ञायामव्ययादासुप इति सुब्लोपप्रसंगेन विभक्तिश्रवणानुपपत्तेश्च समासपक्षं
परित्यज्य भिन्नापदतामिश्रय तत्रापि सादृश्यार्थताया नाधितत्वात् मतेः सम्यक्त्वसमर्पकपदाभावेन सम्यङ्भूतेः सत्त्वगुणजन्यत्वासिद्धेश्च तत्सिद्धयर्थं
यथापदं सम्यगर्थतया व्याचष्टे ॥ यथेत्यादि । निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथेत्यादौ तद्दर्शनादिति भावः ॥ इत्यादि द्रष्टव्य-
मिति । रजोगुण एकत्रैव धर्माणि विरुद्धकारणग्राहिणोः स्वीकृत्य प्रवृत्तिं प्रतिबध्य तयोर्गुणान्दोषाश्चाच्छाद्य मिश्रज्ञानमुत्पादयति । सत्त्वगुण-
स्वाभासानां दोषान्प्रकाशय तत्र चेतःप्रवृत्तिं प्रतिबध्य प्रमाणैर्यथार्थमेव ज्ञानमुत्पादयतीत्यस्यार्थयादिपदेन परिग्रहः । भगवदवतारसूत्रकृद्ज्ञान-
एवोक्तस्यापवादो वक्तव्ये तदधीनमुक्तादिज्ञानेष्वपवादकथनं कैमुत्यार्थमित्याशयेनाह ॥ तस्य मुक्तेषु तावदिति । स्पष्टा चेत्यादिना श्रीदेव्या-
दिमतावयुत्तरापावादकथनात्तावच्छब्दः ॥ शुद्धचित्तिरित्यादि । अनेन शुद्धचित्तत्वं नित्यत्वं चेति हेतुद्वयमुक्तं भवति । तत्राद्यहेतुमुपादा-
यति ॥ जडमिवेति । द्वितीयमुपपादयति ॥ तथेति । कुतश्चिज्जायत इति प्रतिज्ञाद्वये शेषः । ननु जडं हि कुतश्चिज्जायते न चेतनमित्युक्तराया

चितित्वमात्रेणैव मुक्तमतेः सत्त्वगुणजन्यत्वाभावसिद्धयोक्तपवादसिद्धेः किमिति शुद्धत्वेन चित्तविक्षोभं । न च तस्या याथार्थ्योपपादनत्वान्नान-
र्थकमिदमिति वाच्यं । चितित्वमात्रेणैव तत्सिद्धिसंभवेनास्य तादर्थ्यायोगादित्यतश्चितित्वमात्रस्य तदसाधकत्वात्तेन तदसिद्ध्या याथार्थ्योपपादनाय
शुद्धत्वविशेषणस्यार्थवत्त्वादिति भावेन चेतनमात्रस्य तदसाधकत्वव्युत्पपादनपूर्वकं तत्साधकतया शुद्धत्वं व्यापारयति ॥ **दैत्यानामिति** ॥
तर्हि कथं सम्यक्त्वमिति । सत्त्वगुणजन्यत्वे मुक्तमतेः सम्यक्त्वं कथमित्यर्थः । ननु चेतनत्वमात्रेण तदस्त्वित्यत उक्तं दैत्यादीनां स्वरू-
पज्ञानेष्वपि विद्यमानमिति । यदि मुक्तमतेश्चेतनत्वमात्रेण सत्त्वगुणजन्यत्वाभावेऽपि याथार्थ्यं तद्विविशेषणदैत्यादीनां स्वरूपज्ञानस्यापि चेतनत्वाद्वा-
थार्थ्यं स्यात् । न चैतदस्ति । अतो न चेतनत्वेन मुक्तमतेर्याथार्थ्यसिद्धिरिति भावः । ननु मुक्तमतेः कथं शुद्धत्वोक्त्याऽपि याथार्थ्यसिद्धिरित्यत
स्तद्व्याचष्टे ॥ **स्वाभाविकेति** । दैत्यानां स्वरूपज्ञाने बाह्यदोषराहित्यस्य सत्त्वात्तस्यापि स्वाभाविकेत्युक्तं । तथाच शुद्धत्वेन
स्वतस्त्वोपपादकदोषराहितत्वलाभात्तदप्रामाण्यशंकायां निरस्तायां सत एव तदाथार्थ्यसिद्धिरिति भावः । स्वाभाविकदोषराहित्यस्याप्रयोजकत्वाद्
सम्यक्तासाधकत्वमाशंक्य व्यतिरेकव्याप्यपदर्शनेन तत्परिहरति ॥ **स्वरूपेति** । शंकरे ॥ **करणनिमित्त इति** । यस्य विकृष्टकरणेन यज्ञान-
मुत्पद्यते स तस्य विषय इति व्यवस्थाश्रयणादिति भावः ॥ **वैशद्यभेद इति** । रेखोपरेखादशेषविविशेषविषयत्वमित्यर्थः ॥ **एवं वैशेष्यभेद-
पीति** । यदि मुक्तानां ज्ञानं नित्यं स्यात्तद्विविशदं वा स्यादिति विशदमेव वा स्यादित्यतिप्रसंग इत्यर्थः । ॥ **उक्तस्येति** । सम्प्रज्ञातं गन्त-
गुणेन भवतीत्युक्तस्येत्यर्थः । चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थतयैकत्र संबंधासंभवात् स्पष्टा चैवेत्यत्र यथाकथमेव शब्दसंबन्धमभ्युपगम्य चशब्दं भिन्नमित्यत
योजयति ॥ **अियो मानेच्छेति** ॥ **पूर्ववदेवेति** । मुक्तमतेर्गुणात्तत्वे शुद्धचितित्वस्येव श्रियो मतेर्गुणात्तत्वे महाशुद्धचितित्वस्य हेतुत्वव्युत्पा-

दनप्रकाशः प्रष्टव्य इत्यर्थः । चितित्वमात्रमेव पूर्ववत्तन्मतेर्गुणात्तत्तत्तत्तुल्यत्वात्तदोपनिर्वासादिति विशेषणकृत्यमपि तद्वदेव द्रष्टव्यमिति भावः । शुद्धत्वमात्रेणैव पूर्ववत्तत्त्रासत्तिर्बहिर्दिति विशेषणवैयर्थ्याभ्यांशक्यं स्वाभाविकदोषराहित्यस्य शुद्धत्वविशेषेण लामेऽपि बाह्योपनिर्वासात् कदाऽप्यभावात्तद्व्यापय महदिति विशेषणमित्याशयेन तत्पतया महच्छब्दं योजयति ॥ महच्छब्दोऽनेति । इदं च स्वरूपकथनार्थमिति ज्ञेयम् । स्पष्टैवेत्यवशब्दवैयर्थ्यमाशंक्यं तत्तात्पर्यकथनेन परिहरति ॥ स्पष्टैवेति ॥ एतदपीति । स्पष्टैवेत्येतदपि पूर्ववद्बहुला चातिविशदतिभ-
द्याख्येयमित्यर्थः । कारणनिमित्तकत्वाद्दशदशमेदस्य लक्ष्मीज्ञानस्य स न स्यादित्याशंक्यं नित्यत्वेऽपि तदोपगतानुसारणोतिविशदत्वस्योपपत्तिरिति व्याख्येयमित्याशयः ॥ अपवादमिति । उक्तस्योति शेषः ॥ पूर्ववदेवेति । यथा शुद्धचित्तत्वं मुक्तमतेर्गुणात्तत्तत्त्वे हेतुर्यथा ना महाशुद्ध-
चित्तत्वं श्रियो मतेर्गुणात्तत्त्वे हेतुस्तथा ततोऽप्यतिमहशुद्धचित्तत्वं भगवन्मतेर्गुणात्तत्त्वे हेतुरित्यर्थः । गृहीतग्राहिणां ज्ञानानामित्यादिभि-
प्रकृत्यर्थस्याविवक्षया विषयीकारित्वमत्र दृशिरित्यस्यार्थ इत्याशयेनाह ॥ दृशिर्विषयीकरिणीति ॥ इतिवद्व्याख्येयमिति । ईश्वरज्ञा-
नस्य नित्यावे विषयनियमो वैशदशमेदश्च न स्यात् । तस्य कारणनिमित्तकतया नित्येश्वरज्ञाने तदयोगादित्याशंक्यं तन्माहात्म्ययोग्यतया तदुपपत्ति-
रिति व्याख्येयमित्यर्थः । दृशिरित्यत्र प्रकृत्यर्थस्याविवक्षाऽऽश्रयणीया भवतीत्यपरितोषादाह ॥ दृशिः साक्षात्कार इति चेति ॥ विविक्तमिति
इति । तत्तत्पदार्थाविषयकत्वेनेति शेषः । ननु दृष्टान्ताभ्यामिति विषयकत्वाभावाद्भगवन्मतेस्तदा प्रातस्तत्तद्वत्तु-
विषयकत्वरूपविशेषाणां तत्रोपपत्त्यवश्यमावेन तदभिन्नाया मतेर्न निर्विकारत्वं । अन्यथेदानीमितिद्विषया भगवन्मतेरिति कादाचित्कव्यवहार-
नुपपत्तिप्रसंगात् इत्यत आह ॥ अत्र चेति । भगवन्मतेस्तदा तदा प्रातस्तत्तद्वत्तुविषयकत्वस्वाभाव्येऽपि निर्विकारत्वं इत्यर्थः ।

चशब्देन श्रीमुक्तमयोः संग्रहः । विशेषशब्दश्च शक्तिव्यक्त्यात्मकत्वरूपावस्थविशेषवचनः । अयमर्थः । स्यादयं दोषो यदीश्वर-
 दिमतिषु कादाचित्कव्यवहारस्पदानां तत्तद्वस्तुविषयकत्वरूपविशेषाणां तदा तदोत्पत्तिरिति स्यात् । न चैवं । किं नाम शक्त्या-
 त्मना पूर्वं विद्यमानानामेव तेषां तदा तदा व्यक्त्योक्तव्यवहारस्पदत्वमिति । ननु शक्तिव्यक्त्योरपि परस्परमभेदात्कथमेतदणीत्यत्राग्रे-
 तदेवोत्तरं ॥ अत्र चेति । शक्तिव्यक्त्योरभेदे चेत्यर्थः । विशेषः अभेदेऽपि भेदकार्यसंपादनक्षमो विशेष एव निर्वाहक इत्यर्थः ।
 भवेदेतद्वदि विशेषोऽपि ग्रंथकृत्संमत इति स्यात् । तदेव कुतः सिद्धमियत आह ॥ तदेवेति । विशेषस्य ग्रंथकृत्संमतत्वादेवेत्यर्थः । एतन्ना
 विशेषस्तूचनार्थमेवेत्यर्थः । नित्यमविकारिण्येवाखिलं भासयंत्यनेन भेदकार्यमुपदर्श्य तत्कार्यकारकतया प्रसक्तं भेदं प्रतिषेद्धुं निरंतरेयुक्तं । अन्य-
 धैकवैयव्यावक्ष्यदित्यर्थः । कोचितु नैकस्या भगवन्मतेनेकविषयत्वं तस्य भेदसाध्यत्वादित्यतो भेदाभावेऽपि तत्प्रतिनिधिविशेषसद्भावात्तद्वैकतया
 अपि भगवन्मतेनेकविषयत्वमुपपन्नमेवेत्याह ॥ अत्र चेति । एकस्यानेकविषयत्वे चेत्यर्थः । चरुत्वर्थः ॥ अत एवेति । भेदाभावेऽपि तत्कार्य-
 निर्वाहकाविशेषाभ्युपगमादेवेत्यर्थ इत्याहुः । अन्ये तु नन्वेतावता ज्ञानानेकत्वपक्षोऽभ्युपगमः स्यात् । न चासौ संभवति । अनेकत्वस्य भेदव्याप्तत्वं
 भेदस्यापि तथा सति प्रसंगात्तस्य च प्रमाणाविरुद्धत्वात् इत्यत आह ॥ अत्र चेति । ईश्वरज्ञानस्य भेदं विनाऽप्यनेकत्वे इत्यर्थः । तदु यवेदेदं
 यदीश्वरज्ञानानेकत्वं ग्रंथकृत्संमतं स्यात् । तत्रैव किं नियामकमियत आह ॥ अत एवेति । ईश्वरज्ञानस्यानेकत्वाभावे एवेत्येव श्रूयाम तु निर्भ-
 देति । तथाऽनुक्त्या निर्भेदेत्युक्त्या च ग्रंथकृतोऽप्येतत्संमतमिति ज्ञायत इत्यर्थ इत्याहुः । एकैयुक्तौ बहुत्वानापत्त्या तत्प्रयोजकमेदस्याप्युक्तताया
 तन्निरासानुपपत्तेराखिलं भासयंतीति बहुत्वप्रयोजकभेदकार्यमभिधाय निरंतरेति तन्निराकारणतत्प्रयोजकभेदप्रतिनिधिविशेषांगीकारो ज्ञायत इत्यर्थ

इत्याहुः । ननु भगवन्मतेरिति महाशुद्धचितित्वत्रतिपादकेन ततोऽप्यतिमहाचितिरिति विशेषेणैव शुद्धत्वकथनात् तत्त्वतिपादकाय
 निर्लेपेयादेः पौनरुक्त्यमित्यतो व्याख्यानव्याख्येयभावात् तदित्याशयेनाह ॥ निर्लेपेत्यादि । ननु वीतदोषस्य भवतु तद्व्याख्या-
 नत्वं निर्लेपस्य तु कथमित्यतो लेपपदस्य पुण्यपापरूपकर्मसंबंधपरत्वेन दोषवाचकवाचत्तस्यापि शुद्धत्वव्याख्यानत्वोपपत्तिरित्याशेन
 लेपपदार्थमाह ॥ लेप इति । ननु निर्लेपा वीतदोषा चेत्यनेन ततोऽप्येतत्पूर्ववाक्योक्तशुद्धस्य व्याख्यानेऽपि तत्रोक्तमहन्व्या-
 व्याख्यानान्नस्य पूर्वेण व्याख्यानव्याख्येयभावो युक्त इत्यतो महाशुद्धचितिवेनेत्यत्रत्यमहच्छब्दव्याख्यानस्यैव ततोऽप्यतिमहाशुद्धचितिरित्यत्रत्य-
 महच्छब्दव्याख्यानत्वसंभवात् पुनस्तदव्याख्यानं दोषायेत्याशयेनाह ॥ महच्छब्देति । अत्र पक्षे कास्याचित्यपूर्व व्याख्यानं कास्याचिदेवं विदमिति
 वैचित्र्यमाश्रयणीयं भवत्तित्यस्या पक्षांतरमाह ॥ यद्वेति । तदर्थं महच्छब्दव्याख्यानार्थं नियमेवेति पदमत्रापि निर्लेपा वीतदोषा चेत्यत्रापि
 योज्यं । न केवलमविकारिणीत्यत्रैव नित्यमिति संबध्यते किंतु निर्लेपित्यादावपित्यापिशब्दार्थः । ततश्च ततोऽप्यतिमहाचितिरिति पूर्ववाक्योक्तमह-
 त्वस्य नियमेवेत्यनेन शुद्धत्वस्य च निर्लेपा वीतदोषा चेत्यनेन व्याख्यानान्न व्याख्यानव्याख्येयभावानुपपत्तिरिति भावः । यद्वा महच्छब्दार्थमर्त-
 कदाऽपि बाह्यदोषसंबंधाभावात्तत्तदाऽप्यित्यंशस्यात्रानुक्तेः कथं व्याख्यानव्याख्येयभाव इत्यत आह ॥ यद्वेति । तदर्थं महच्छब्दव्याख्यानोपा-
 दनार्थं नित्यपदस्यान्यथानवयवाभ्यां यद्वेति पक्षतरोक्तिरिति ध्येयं । तथाऽप्यतिमहाशुद्धचितिरित्यत्रत्यातिशब्दस्याव्याख्यानव्याख्येय-
 भावः संभवतीत्यत आह ॥ परा स्वतंत्रेतीति । न केवलं पंत्यस्य भगवन्मतेर्गुणातीतत्वोपादकत्वं किं त्वतिमहाचितिरित्यत्रत्यातिशब्दान-
 कथनत्वमपित्यापिशब्दार्थः । अत एवेतीश्वरज्ञानस्यातिशब्देन स्वातंत्र्यसोक्तत्वादेवेत्यर्थः । वक्ष्यति लक्ष्मीज्ञान इति शेषः । श्रियो मतेर्भगवन्मनि-

सादृश्याभावे निरतिशयस्पष्टत्वाभावस्यैव भगवन्मात्राधीनत्वस्य हेतुत्वमिति भ्रमनिरासायाह ॥ **तत्र केवलमिति** ॥ श्रियो मते भगवन्मात्राधीनत्वमेव न तु हिरण्यगर्भादिज्ञानवत्तदितराधीनत्वमय्यस्तीति वस्तुस्थितिकथनार्थमेव केवलं तत्तत्रत्वादिति तस्या भगवन्मात्राधीनत्वमुक्तं न तु तस्या भगवन्मात्रादृश्याभावे तस्य हेतुशरीरप्राविष्टत्वाभिप्रायेण तत्कीर्तनमित्यर्थः । उक्ताभिप्रायेणैव लक्ष्मीज्ञानस्य भगवन्मात्राधीनत्वमुक्तमित्येव किं न स्यात् किं स्वरूपकथनत्वाश्रयणेनेत्यत आह ॥ **पराधीनत्वादित्येवेति** । तावतैव श्रीमतेरपराधीनभगवन्मतिसादृश्याभावसमर्थनादिति भावः । अत्र लक्ष्मीज्ञानस्यैव भगवज्ज्ञानस्यापि भगवदधीनत्वेन तन्मात्रेण लक्ष्मीज्ञानस्य भगवन्मतिसादृश्याभावसिद्ध्यनुपपत्तेर्भगवदधीनत्वादित्यनुक्त्वा पराधीनत्वादित्युक्तमित्यवधेयं ॥ **अत इति** । भगवन्मतिसादृश्याभावादित्यर्थः ॥ **तथेति** । लक्ष्मीमतेर्यथा वैशब्दं तथा वैशब्दाभावादित्यर्थः । तदुक्तौ निमित्तांतरमाह ॥ **केवलमित्युक्त्यभावाच्चेति** । केवलमित्यनेन यल्लक्ष्मीज्ञानस्य भगवान्मात्राधीनत्वमुक्तं तस्य मुक्तब्रह्ममतावभावाच्च प्राय इत्युक्तमित्यर्थः । तस्य भगवदधीनत्ववल्लक्ष्म्यधीनत्वस्यापि सद्भावेन भगवन्मात्राधीनत्वाभावादिति भावः ॥ **अत एवेति** । मुक्तब्रह्मज्ञानस्य भगवन्मात्राधीनत्वाभावादेवेत्यर्थः । तत्र लक्ष्मीज्ञाने तन्मात्राधीनत्वमित्यर्थः । लक्ष्मीज्ञानस्य भगवान्मात्राधीनत्वोक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या मुक्तब्रह्मज्ञानस्य तदभावसिद्धेर्युक्ताऽत्र प्राय इत्युक्तिरिति भावः । **विशेषबलेन दृष्टिन्हासवर्तत्यर्थ इति** ॥

एवंविधेषु ज्ञानेषु तमसा सुष्टुदृश्यः ॥ खद्योतसदृशात्यल्पज्ञानत्वादित्यथा दृशः । वदंति चादिनो मोक्षं नानामतसमाश्रयात् ॥

सु०-भवत्वेवं ज्ञानानां गुणनिमित्तं नानाविधत्वं । प्रकृते तु क्रिमिस्यत आह ॥ एवंविधेष्विति । ज्ञानेष्वेवंविधेषु सत्सु सुष्टुदृश्योऽपहृतसम्यग्ज्ञानाः । सम्यग्ज्ञानाभावेऽन्यथादृक्त्वमपि नोपपद्यते । अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य भ्रांत्युपयोगित्वादित्यत

द्वि ३

आश्रित्य प्रतिभामाह जिनस्तत्रातितामसौ ॥ ज्ञानात्कर्मक्षयान्मोक्षो भवेद्देहाख्यपंजरात् ॥ पंजरोन्मुक्तखगवदलोकाकाशगोचरः ॥
नित्यमूर्ध्वं व्रजत्येव पुद्गलो हस्तपादवान् ॥ इति तत्केन मानेन मोक्षरूपं प्रदर्शयति ॥ गतिरुर्ध्वा च दुःखेता गतिरालोकादिकी यथा ॥ इत्युक्तं-
चानुमानैकशरणस्य किमुत्तरम् ॥

उक्तं ॥ खद्योनेति । यथाऽधमतसे खद्योता अपि भयहेतवस्तथा विपर्ययबहुलमल्पं सम्यग्ज्ञानमपि तामसमेव । यथांक्तं । अत-
स्वार्थवदल्पं चेति । नानामतसमाश्रयान्नाना वदतीति योजना । ज्ञानानां गुणवशादेनैकविधत्वापत्तेस्तमसावृता वादिनः प्रमा-
णावधीरणत्सम्यग्ज्ञानविकला आभासादरणादाधिष्ठानसामान्यज्ञानवत्त्वाच्च विपरितज्ञानिनो मांक्षं नानाविधमाचक्षत इत्यर्थः ।
कारणैकत्वान्मिथ्याज्ञानेनाप्येकविधेन भाव्यमिति चेन्न । सहकारिवैचित्र्याद्वैचित्र्योपपत्तेः । तदिदमुक्तं नानामतसमाश्रयादिति । मतानां
च प्रवाहेणानादित्वमुक्तं । मूलकारणे तमोगुणेऽपि वैचित्र्याच्च । अत एवोक्तं गुणभेदत इति । समाधिगतमेतत् नानाविधेषु मोक्ष-
वाद्देश्यैकः प्रमाणमूलोऽन्ये मिथ्याज्ञानमूला इति । न तु विशेषोऽस्तः पुनः संशय एवेत्यतः परमतानां सर्वेषां हेयत्वं दिदर्शयिषु-
रादौ तावज्जिनोदितं मोक्षस्वरूपमनुवदति ॥ आश्रित्येति । तत्र तेषु वादिषु । वेदप्रमाणस्य नगंकिरादतितामसीमित्युक्तं ।
किमाहेत्यत आह ॥ ज्ञानादिति । ज्ञानात्कर्मोपाधिकर्मणां क्षयो भवति केषांचिद्भोगात् । ततः कर्मक्षयात् पक्षिणः पंजरादिवत्
आत्मनो देहान्मोक्षो भवेत् । देहावस्थानस्य कर्मनिमित्तत्वात् । ततः कथं वर्तते इत्यत आह ॥ पंजरेति । यथा पंजरान्मुक्तः
स्वा ऊर्ध्वं व्रजत्येवमोर्ध्वं व्रजति । अयं तु विशेषः । अलोकाकाशो गोचरो यस्य स तथोक्तः । नित्यमेवेति च । देहपरि

अनूर्ध्वगतिता तत्र यद्युपाधिः खगस्य च ॥ दुरोर्ध्वगमने दुःखमिति साध्यानुगो न सः॥

माणस्यात्पनो देहाभावे परिमाणाभावमाप्तौ उक्तं हस्तपादवानिति । चरमदेहस्य यः सन्निवेशस्तथाभूत इत्यर्थः । इत्याहेति संबंधः । अनुदितं दूषयति ॥ तदिति । प्रदर्शयति परं प्रति जिनेन । यद्यप्यनंतचतुष्टयावामिदं कृतस्योच्यते जिनेन । तथाऽपि सा संप्रतिपन्नत्वा-
ब्रानुदिता नापि दूषिता । कथमुक्तमोक्षस्वरूपमप्राणिकमिति चेत् । न तावदत्र प्रत्यक्षमस्ति नाप्यागमः । तदीयागमस्यास्माभिरनंगी-
कारात् । वेदादेश्च परेणानंगीकृतत्वात् । अतः केवलं किंचिदनुमानं वक्तव्यं तत्राह ॥ गतिरिति । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन
विप्रतिपन्नोति प्रतिज्ञायां सिद्धयति । हेतौ च चेतनाश्रितेति । तेन चेतनगतौ बाधो देवदत्तगतौ सिद्धार्थत्वं अचेतनगतौ व्यभिचारश्च न
संभवति । दुःखेनेता प्राप्ता दुःखेता । प्राप्तिश्च न साध्यसाधनभावलक्षणा । तथा सति देवदत्तस्य सुखार्थायां मंदगतौ व्यभिचारापातात् ।
दूरत्वस्य चानियतत्वात् । तीव्रत्वस्याप्यपरिनिष्ठितत्वात् । किं तर्हि समानकालीनेन दुःखेन सहकाधिकरणत्वलक्षणा । कदाचि-
देवदत्तः दुःखेन विनापि गच्छति तत्र व्यभिचार इति चेन्न । देवदत्तस्य कदाऽपि निर्दुःखताया अनंगीकारात् । आध्यात्मिकादिष्व-
न्यतमेन महताऽल्पेन वाऽयं खलु सदा संवलितः । चेतनशब्देन जाग्रतोऽभिधानान्न सुप्तगतौ व्यभिचारः । सुखार्थाऽपि गतिरल्पं
दुःखमुत्पादयतीत्यभ्युपगम्य दुःखसाधनत्वं वा साध्यं । लौकिकी देवदत्तादगातिः । इति च प्रत्यनुमाने केनचिदुक्ते एकं च
तच्छरणं चैकशरणं अनुमानमेकशरणं यस्यासौ तथोक्तः । अन्यथा पूर्वकालेकेत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । प्रत्यनुमानस्यो-
त्तरं शकते ॥ अनूर्ध्वेति । तत्र देवदत्तगतोर्दुःखतत्वेऽनूर्ध्वताविशिष्टं गतित्वं प्रयोजकं न गतित्वमात्रमिति यदि ब्रूयादित्यर्थः ।

प्रतिसाधनरूपस्य नानुमानस्य दूषणं ॥ उपाधिः प्रतिकरूपं हि साधनं तत्र चापरम् ।
पक्षेतेरोऽयं कस्माच्छङ्कित इति चेत् (न) । लक्षणसंपत्तौ तदुपाधित्वस्योक्तत्वात् । निराकरोति । तदा वदाम
इत्यादावुपस्कृतव्यं स्वगस्य । पारावतादेरौर्ध्वगमने च दुःखमस्तीति हेतोः स उपाधिः साध्यानुगः साध्यव्यापको न भवतीत्यतोऽ-
नुपाधिः । इदमुक्तं भवति । किमयं केवलसाध्यव्यापकोऽभिमतः किं वा साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । न प्रथमः । अधमं
साध्यसम्बन्धवेऽप्यनूर्ध्वताविशिष्टगतित्वस्याभावेन साध्याव्यापकत्वात् । न द्वितीयः । स्वगस्य दूरोर्ध्वगतौ गतिवावच्छिन्ने दुःखेति
सत्यनूर्ध्वगतित्वस्याभावात् । अनेनोर्ध्वगतित्वं केवलसाध्ये उपाधिरित्यपि प्रत्युक्तमिति । दूरग्रहणं स्वगस्य दुःखं व्यजयितुं ।
तदा हि तस्मिन्दुःखकार्याणि दृश्यन्ते । प्रत्यागमनसमयवर्तिदुःखकार्याणि तानीति चेन्न । ऊर्ध्वं गच्छत्येव तद्दर्शनात् । मा भूदय-
मुपाधिः शरीरद्वचित्वं तु भविष्यति । देवदत्तगतौ यदुःखेति चेन्न । तत्र न गतित्वं प्रयोजकं किं नाम शरीरद्वचित्वं । न चेदं साध्य-
व्यापकं । यदुःखं तच्छरीरिष्टचित्यस्य व्यभिचारादर्शनादित्यतः सर्वोपाधिसाधारणं दूषणमाह ॥ प्रतिसाधनेति । जिनेच्छा-
नुमानानां प्रतिसाधनं खल्वस्माभिरुपन्यस्तं प्रतिसाधनरूपस्यानुमानस्य चोपाधिर्न दूषणं । अतोऽत्रोपाध्युद्भावनमेवासंगतं किं तद्-
दूषणगवेषणेन पूर्वोपाधेस्त्वङ्गीकारेण दूषणमभिहितमिति । कुतो नेत्यत आह ॥ प्रतिकरूपं हीति । यदुपाधिनाम दूषणं तत्प्र-
तिकरूपं साधनं न त्वनैकांत्यादिकं । हि शब्दो यस्मादित्यर्थे । एतदुक्तं भवति । उपाधिस्तावत्यातिपक्षोन्नायकः नेतरथा दूषणं
ततः प्रतिपक्षस्योपाधिमुद्भावयता प्रतिपक्ष एवोद्भावितो भवति । प्रतिपक्षश्च साधनाय प्रवृत्तं प्रतिबध्नाति न पुनः किञ्चित्साधयति ।

अथापि सशरीरत्वं चात्रोपाधिर्न वै भवेत् ॥ गतित्वं यत्र देहित्वमिति यत्साधनानुगं ॥

आगमानुसारित्वे प्रसंगोऽयं यतस्ततः ॥ नापसिद्धांतता दोषः प्रसंगे यदि सा भवेत् ॥ तदैवातिप्रसंगः स्यान्न प्रसंगः ष्वक्छिन्नं भवेत् ॥

प्रथमेनैव प्रतिबद्धत्वात् । अतः प्रतिपक्षस्य प्रतिपक्षोऽकिंचित्करत्वाच्च दूषणं । अत एवोपाधिरपीति । ननु पक्षादिप्रविभागोत्तर-
कालमुपाधिः प्रतिपक्षस्योन्नायको भवत्येव । प्राक्तु ततो व्याप्तेरुन्नायकः अतस्तदपेक्षया शरीरवृत्तित्वमुपाधिर्भवित्वित्यतोऽभ्युपगम्य
दूषयति ॥ अथापीति । यदि कयाचिद्विवक्षया प्रतिपक्षस्याभ्युपाधिरुच्यते तथाऽपि सशरीरत्वं शरीरेण सह वर्तमानत्वं शरीररुमाना-
श्रयत्वं शरीरवृत्तित्वमिति यावत् । न केवलमनूर्ध्वगतित्वमिति चशब्दः । अत्रास्मदुक्तानुमाने । वंशब्दोऽवधारणे । वुतो न
भवेदित्यत आह ॥ गतित्वमिति । यत्र गतित्वं विशिष्टं तत्र देहित्वं देहेन संबंधः पूर्वोक्तः देहवृत्तित्वमिति यावत् । इति प्रकारेण
शरीरवृत्तित्वं साधनानुगं साधनस्य विशिष्टगतित्वस्य व्यापकं दृष्टमादित्यर्थः । स्यादंततः । यत्किंचिद्वृत्तिरक्षीकारे बाधादिप्रसंगात्
मुक्तानां गतिः पक्षीकरणीया । तस्या दुःखेतत्त्वसाधने भवतामपसिद्धांतः स्यात् । भवद्भिरपि मुक्तानां निदुःखत्वस्याभ्युपगतत्वात् ।
तथा या गतिः सा दुःखेतेति व्याप्तिं वदता ईश्वरस्यापि दुःखमर्गाकरणीयं । अन्यथा तत्र व्यभिचारापत्तेः । ततोऽप्यपसिद्धांत
एव । शरीरवृत्तित्वस्य साधनव्यापकतांऽगीकारे गतिरन्वादीश्वरस्यापि शरीरित्वमर्गीकार्यं । ततश्चापसिद्धांत एवेत्यत आह ॥
आगमेति । यतो वेदादिकमागममननुसृत्य मांशस्वरूपानुमानेऽतिप्रसंगोऽयमस्माभिरुक्तः यदि वेदादिनिरपेक्षस्त्वमेवमनुमितिमीषे
तदैवमपि कस्मान्नानुमिन्या इति । ततः कारणादपसिद्धांतता दांषो न भवति । प्रसंगेऽप्यपसिद्धांतसुद्भवयतं बोधयितुमाह ॥

प्रि ३ *

लोकाकाशगतित्वं चक्षुषाधिः साधनादुक्तः ॥ सोर्षात्युक्ते षट्क्लिं स तस्माद्वेदोदितो भवेत् ॥ मोक्ष एवं स्वयं विष्णुर्यधर्षीशो ह्यशेषवित् ॥
चकार सौगतमतं मोहायैव चकार यत् ॥ असुराणामयोभ्यानां वेदमार्गे प्रवर्तिनां ॥ अतोसुराधिकारत्वात्तत्र ग्राह्यं तन्मतं क्वचित् ॥
प्रसंग इति । साऽपसिद्धांतता भवेद्दोष इति शेषः । कथमतिप्रसंग इत्यत आह ॥ नेति । इतिशब्दोऽत्रातेऽध्याहार्यः । सर्वेष्वपि प्रसंगेष्वपसिद्धांतस्य कथंचिदुद्भावायितुं शक्यत्वादिति भावः । एतेन मुक्तानां सततोर्व्यगतिः सिद्धा चेद्भाषोऽन्यथाऽऽश्रया-
सिद्धिरित्यपि परास्तं । परसिद्धाश्रये प्रतिपक्षस्य प्रसंजनत्वं । उपाध्यंतरमाशंकते ॥ लोकेति । अत्र लोकाकाशसंबंधित्वमो-
पाधिः । साध्यव्यापकत्वात् । गतित्वं तु स्वरूपकथनं । दूषयति ॥ साधनेति । या गतिः सा लोकाकाशसंबंधिनीति सोऽ-
प्युपाधिः साधनमनुगच्छति व्याप्नोति । मुक्तगतावुपाधेरभावेनेति चेन्न । तत्रापि गतित्वेन तत्साधनात् । एतेन शरीरवृत्तित्वस्यापि
साधनव्यापकत्वं समर्थितं वेदितव्यं । तदिदमुक्तं इत्युक्ते षट्क्लिं स इति । स्वाभिमते मोक्षे प्रमाणसुपदर्शयन्नपसंहरति ॥ तस्मा-
दिति । जिनां मोक्षस्वरूपे प्रमाणाभावात् । उक्तदोषातिदेशेन बाद्धोक्तमपि मोक्षं दूषयति ॥ एवमिति । यथाऽप्रामाणिक-
त्वाज्जनमतं न ग्राह्यमेवं तन्मतं सौगतमतमपि क्वचिद् ग्राह्यं न भवति । ननु परमाणेन बुद्धरूपेण विष्णुना कृतमिदं कथं न ग्राह्य-
मित्यत उक्तं ॥ स्वयमिति । यद्यपि सौगतमतं स्वयं विष्णुश्चकार तथाऽपि न ग्राह्यमिति संबंधः । ईश इति करणपाटवमभ्यु-
पैति । अशेषविदिति तत्त्वज्ञानं । अभ्युपगमे कारणं प्रमाणप्रसिद्धिं हिशब्देनाह । तर्हि कुतो न ग्राह्यमित्यत उक्तं ॥ मोहा-
यैवेति । यद्यस्मादसुराणां मोहायैव तच्चकार । अतोऽसुराधिकारित्वात्तत्र ग्राह्यं । अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकारः । असुराणाम-

धिकारोऽसुराधिकारस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । असुराः कुतो मोहनीया इत्यत उक्तं ॥ अयोग्यानामिति । वेदमार्ग इति पूर्व-
 णोत्तरेण च संबध्यते । एतदुक्तं भवति । यद्यपि भगवान्बुद्धः पटुकरणस्तच्चज्ञानवांश्च श्रुत्यादिसिद्धः । ग्रंथकरणादेव विबुधश्च ।
 नैतावताऽप्याप्तः । विप्रलंभकत्वात् । यथोक्तं । ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां । बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भवि-
 ष्यतीति । अतस्तदुक्तं मोक्षस्वरूपं हेयमेवेति ॥

टि०—ननु कथं चतुर्मुखेतरमुक्तमतेर्बुद्धिन्हासवत्त्वं गुणदोषैः सुखस्यापि बुद्धिन्हासौ विमुक्तगौ नृणाभित्युक्तीत्या मनुष्याणां सुखपदो-
 पलक्षितज्ञानादेर्मुक्तौ बुद्धिन्हासवत्त्वेऽपि सुराणां मुक्तौ तु सुखं कल्पितं यथाक्रममित्यनेन देवानां मुक्तौ ज्ञानादीनां गुणानां बुद्धिन्हासाभावाभि-
 धानात् । न चात्रापि चतुर्मुखेतरमुक्तमात्रस्य मतेर्न बुद्धिन्हासावुच्येते किंतु मनुष्याणामेवेत्यविरोध इति वाच्यं । मुक्तानां तु तदन्येषामिति मूल-
 ग्रंथास्वारस्यप्रसंगात् । समुद्रतरलोपमेति मुक्तरुद्रादिमतेः संकोचविकासप्रकारो दर्शितः । अग्निज्वालावादिमतेरेव रूपत्वातिशयो
 दर्शित इति सन्न्यायरत्नावलीविरोधापाताच्चेति चेन्न । उदाहृतग्रंथद्वयानुरोधेनात्र टीकायां संकोचविकासरूपयोरेव बुद्धिन्हासयोरभिमततया
 निषिद्धबुद्धिन्हासपरत्वाभावेनाविरोधात् । ज्ञानोत्तरकृतोपासनादिजनितपुण्यातिशयलब्धभोगविशेषभावाभावयोरेव बुद्धिन्हासशब्दार्थतया विवक्षित-
 त्वादविरोधः । भोगानां तु विशेषेषु वैचित्र्यं लभ्यते क्वचिदिति वचनादित्यप्याहुः । बहुपरिमाणत्वालपरिमाणत्वरूपावेव बुद्धिन्हासाविहाभिमतौ
 अल्पतेजस्तथैवाल्पं जीवरूपं हि संसृतौ । करोति सुमहतेज इति बृहद्भाष्यवचनात् न तु प्रसिद्धावित्यविरोध इत्यप्याहुः । तदन्यमुक्तमतेर्बुद्धिन्हास-
 वत्त्वाभ्युपगमे न हीयते यत्र गत्वति बृहद्वायवावप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोध इत्यतस्तस्य प्रायिकतयाऽपि प्रमाणेनैव प्रतिपादनान्न ताद्विरोध इति

भावेन तत्राधिकत्वप्रतिपादकं प्रमाणवाक्यं पठति ॥ यथोक्तमिति । अत्रोक्तयोरपि वृद्धि-हासयोः संकोचविकासमात्ररूपत्वेन निषिद्ध-
वृद्धि-हासरूपत्वाभावात् काश्चिद्बोधोऽस्ति इदं ॥ अतस्त्वार्यवदरूपं चेति । अतस्त्वार्यवदरूपनायुक्तं यदल्पं तस्यज्ञानं तत्तामसमदाहृतमिति
विपर्ययबहुलस्याल्पसम्यग्ज्ञानस्यापि तामसत्वं गीतायामुक्तमित्यर्थः ॥ प्रमाणावधीराणादिति । तमोगुणप्रयुक्तप्रमाणविषयकहेतोः प्रवृत्ति-
प्रतिबंधनिमित्ततदवज्ञानादित्यर्थः ॥ आभासेति । तमोगुणप्रयुक्तप्रमाणदोषाच्छादननिमित्तकतदारणादित्यर्थः । पूर्वेण शंकापरिहाराद्वा
नानामतसमाश्रयादित्येतद्व्यर्थमित्याशंक्यं तद्वाक्यां शंकामुत्थापयति ॥ कारणैकत्वादिति । मित्याज्ञानमूलकारणतमोगुणस्थैकत्वादित्यर्थः ॥
सहकारिति । सहकारिभूतानां मतानां वैचित्र्यादित्यर्थः । नन्वाधुनिकानां मतानां कथं मोक्षविषयकनानाविधमूलकारणतमोगुणसहकारित्वं
संगच्छत इत्यत आह ॥ मतानां चेति ॥ उक्तमिति । अनादिकालतो हृत्ताः समया हि प्रवाहत इत्यादिना समयपाद इति शेषः ।
अंगीकृत्य चेदं मूलकारणे तमोगुणेऽवैचित्र्यं सहकारिवैचित्र्यान्मित्याज्ञानवैचित्र्योपपादनं कृतं । वस्तुतस्तु मूलकारणस्यावैचित्र्यमवाप्तिरिति सिद्धमित्याह ॥
मूलकारण इति ॥ अत एवोक्तमिति । अनेन गुणभेदत इति वाच्यं । सत्त्वजस्तमोलक्षणागुणभेदत इति तमोगुणे भेदतोऽन्तरभेदत इति च
द्वेधा व्याख्यातं भवति । एकः प्रमाणमूलत इति वस्तुनि विकल्पापत्त्या परस्परविरुद्धानां सर्वेषां वादानां प्रमाणमूलत्वस्य निःस्रभावत्वापत्त्या च
सर्वेषामप्रमाणमूलत्वस्य वाऽसंभवात् । न तु विशेष इति सूत्रकारिण एव मोक्षवादः प्रमाणमूलो न त्वय इति शेषो न समाधिगत इत्यर्थः ।
यद्यपि निर्दोषश्रुत्यादिमूलः सूत्रकारियो मोक्षवाद इतरे त्वप्रमाणमूला उत्प्रेक्षामात्रमूला इति साध्याभावेन संशयानवकाशाद्विशेषावधारणमपि तत्र
मोक्षस्वरूपं त्वित्यादिना व्युत्पादितमिति नैवं शंकाऽवकाशः । तथाऽपि तत्तद्बाहुस्तप्रमाणभासानिराकरणेनाप्रमाणमूलत्वमुत्प्रेक्षामात्रमूलत्वं च

यावन्न व्युत्पाद्यते तावत्तदनुक्तप्रायमेवेति तदुपपादनार्थमेवायं यत्न इत्यवधेयं । यद्वा मतानामपि प्रमाणप्रवाहोऽनादित्वेन श्रुतितुल्यतां मन्यमानस्येयं शंकाऽत एव मतानां प्रागुक्तस्थानादित्वस्यात्र स्मारणं कृतं । यथा चानादिमतानां श्रुतितुल्यतया संशयजनकत्वं तथा समयपादारंभ एवोक्तमिति ध्येयं ॥ **परमतानामिति** । अन्यमोक्षवादानामित्यर्थः । कर्मक्षयस्य देहान्मोक्षं प्रति हेतुतामपपादयति ॥ **देहाद्यस्थानस्येति** ॥ **अयं त्विति** । अलोकाकाशगोचरत्वादिः दृष्टान्तापेक्षया दार्ष्टान्तिके विशेष एव न तु यथा पंजरोन्मुवतः खगो लोकाकाशगोचरो नियमध्वं व्रजति एवमेव नियमध्वं व्रजतीत्यलोकाकाशगोचरत्वादांतर्भावेन व्याप्तिशरीरमिहाभिमतं । तथा सति पंजरोन्मुवतखगस्योर्ध्वं गतिसद्भावेऽपि उक्तविधगतेरभावादृष्टांतसिद्धिप्रसंगादिति भावः । नित्यमेवेति चेयतः परं विशेष इत्यनुवर्तते ॥ **परिमाणाभावप्राप्ताविति** । ततश्च परिमाणराहित्यस्य द्रव्यस्य शून्यत्वेनोर्ध्वगत्यनुपपत्तिरिति शंकाशेषः । तथाभूतः तत्परिमाणः । ननु नित्योर्ध्वगतेरिवानंतचतुष्टयावोभोरपि परैरभ्युगतत्वेन तस्या अप्यनूब दूषणयित्वात्तदभावाद्भाष्ये न्यूनतेत्याशंक्रामननुवादादौ निमित्तकथनेन परिहरति ॥ **यद्यपीति** ॥ **अनंत-चतुष्टयेति** । ज्ञानदर्शनवैयर्थसुखलक्षणं यदनंतचतुष्टयं तदवाप्तिराविर्भाव इत्यर्थः । अत्र जीवो ज्ञानदर्शनवैयर्थसुखलक्षण इति आद्यं जीवगणानां ज्ञानादीनां प्रतिबोधाकमिति मोक्षः स्वाभाविकस्वरूपाविर्भाव इति च समयपादीयं वाक्यत्रयं ज्ञापकं ॥ **न तावदिति** । मुक्तस्यातीन्द्रियत्वेन तदाश्रितपरिस्पंदस्याप्यतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षायोग्यत्वादिति भावः । अनंगीकृतत्वादित्यत्र प्रमाणतयेति शेषः ॥ **किंचिदनुमानमिति** । विप्रतिपन्ना गतिः स्वसमानकालीनदुःखविरहसमानाधिकरणा बंधमुक्तगतित्वात् पंजरबंधमुक्तखगगतिवत् । इत्यनुमानमित्यर्थः । गतिरुर्ध्वा दुःखेता गतित्वादित्येतावतैव पूर्तः किं भाष्ये चशब्देनेत्यत आह ॥ **चशब्द इति** । किं तदनुक्तिर्यत्समुच्चयार्थश्चशब्द इत्यतस्तदृश्यति ॥

द्वि ३**

तेनेति । अनुक्तार्थचशब्देनेत्यर्थः ॥ चेतनाश्रितेति । सिध्यतीति पूर्वेणान्वयः । किं प्रतिज्ञायां हेतौ चोक्तविशेषणसिद्ध्याऽपि प्रयोजन-
मित्यत आह ॥ तेनेति । प्रतिज्ञायां समुच्चायकविप्रतिपत्तेतिविशेषणेत्यर्थः ॥ चेतनगताविति । गति-
मात्रपक्षत्वे चेतनगतावशबाध इत्यर्थः ॥ अचेतनगताविति । चेतनगतिमात्रस्य पक्षव इति शेषः । ननु दूरागतिवात्तगतिवादिति
दूरत्वादिना गतिविशेषणाद्विशिष्टहृत्वगमनादेव न देवदत्तस्य सुखाद्यर्थ्यां मंदगतौ व्यभिचार इत्यत आह ॥ दूरत्वस्य चेत्यादि । पक्षे
विवक्षितदूरत्वस्य दृष्टान्ते तत्र विवक्षितस्य च पक्षे सत्त्वासाधनवैकल्यादिकं । दूरत्वसामान्यविवक्षायां च तस्य योकिचिदपेक्षया मंदगतावपि
सत्त्वाद्यभिचारतादवस्थ्यमिति भावः ॥ अपरनिष्ठितत्वादिति । अनियतत्वादित्यर्थः । तथाच पूर्ववत्साधनवैकल्यमेवेति भावः । तर्हि किं
रूपा प्राप्तिः साध्यतयाऽभिमतोति पृच्छति ॥ किं तर्हीति । उत्तरमाह ॥ समानेति । तथाच मंदगतावपि गतिसमानकालीनेन दुःखेन
सहैकाधिकरणकत्ववैवैक्षिकदुःखप्राप्तिरूपसाध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । उदाहरणस्यानादराण्यित्वान्मंदगतौ व्यभिचारस्योक्तत्वं
विवक्षया परिहारेऽप्यन्यत्र व्यभिचारो दुर्वार एवेत्याशयेन शङ्कते ॥ कदाचिदिति ॥ अङ्गीकारादिति । तथाच साध्यस्यापि सत्त्वान्न
व्यभिचार इति भावः । अङ्गीकारमेव तन्निमित्तकथेनोपपादयति ॥ आध्यात्मिकादिष्विति । ननु सुप्तगतेश्चेतनत्वेऽपि तदशायां
दुःखस्यासत्त्वेन समानकालीन्दुःखसमानाधिकरणत्वस्य तत्राभावाद्यभिचार इत्यत आह ॥ चेतनशब्देनेति । तथाच हेतोरैवागमनान्न तत्र
व्यभिचार इति भावः । उक्तत्वरूपप्राप्तिविवक्षायां गौरवं मन्वानः साध्यसाधनभावलक्षणमेव प्राप्तिसाध्यत्वेन विवक्षितत्वात्तत्रोद्भावितं दोषं
साध्यसद्भावप्रतिपादनेन परिहाति ॥ सुखार्थाऽपीति । नन्वेकशब्दस्य पूर्वेणानुमानशब्देन समानाधिकरणसमासमनभ्युपगम्योत्तरेण शरण-

शब्देन तत्त्विकारे किं निमित्तमित्यत आह ॥ अन्यथेति । पूर्वाणानुमानशब्देनानुमानं च तदेकं चेति विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति विशेषण-
 समासो नांगीकर्तुं शक्यते । तस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति संज्ञायामेव नियमितत्वेन प्रकृते च एकशरीत्यादाविव विशिष्टस्य संज्ञात्वाभावेन
 तदसंभवात् । अतः संख्यार्थकस्यैकशब्दस्य समानाधिकरणेन समासविधानार्थं प्रवृत्तेन पूर्वकालैकोतिस्त्रैणैव स वाच्यः । न चासौ वक्तुं शक्यः ।
 तथा साति तस्य पूर्वकालैकोति समासशाले प्रथमानिर्दिष्टतया प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनत्वेनोपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातः
 स्यादित्यर्थः । ननु तथाऽय्यनुमानमेकं शरणं यथेति त्रिपदबहुव्रीहिसंभवे किं द्विपदबहुव्रीह्याश्रयणेनेति चेन्न । बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोः प्राङ्निपातो
 वक्तव्य इति संख्यायाः प्राङ्निपातनियमनादेकशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसंगेन तत्पारित्यागसंभवात् । अत एवानित्यैकरूपा इत्यादावनित्यमेकं रूपं येषामिति
 त्रिपदबहुव्रीह्याश्रयणमभियुक्तानां किं त्वेकं रूपमेकरूपं अनित्यमेकरूपं येषां ते तथोक्ता इति द्विपदबहुव्रीह्याश्रयणमेवैकशब्दस्य संख्यार्थकत्वेऽपि
 एकरूपशब्दस्यासंख्यार्थतया पूर्वनिपाताभावसंभवात् । तथा प्रकृतेऽय्येकशब्दस्य संख्यार्थकत्वेऽय्येकशरणशब्दस्यासंख्यार्थतया द्विपदबहुव्रीहौ
 सर्वनामसंख्ययोरिति पूर्वनिपाताप्रसंगादित्याशयात् । अनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन पक्षेतरस्यानुपाधिकत्वाच्च तदा शंका युक्तेत्याशंकते ॥ पक्षेतर-
 इति । ऊर्ध्वताविशिष्टगतिवत्स्य पक्षेऽपि सत्वेनानूर्ध्वगतित्वस्य पक्षमात्रव्यावर्तकाविशेषणवत्त्वात् पक्षेतरत्वमित्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ।
 न विलक्षणत्वाधिकरणे साध्यव्यापकवैलोक्यमव्याप्तिः साधनस्य चेत्येतदग्रंथव्याख्यानावसरे तत्किं विशेषणद्वयसंपन्नं न वेत्यादिना ग्रंथेन विशेषण-
 द्वयसंपन्नस्य पक्षेतरस्यापाधितायाः समर्थितत्वादित्यर्थः । लग्नस्येत्यादिग्रंथस्य परिहारत्वे ज्ञापकाभावादपेक्षितं पूरयति ॥ तदेत्यादि । सर्वाणि
 वाक्यानि सोपस्काराणि भवन्तीत्यभियुक्तवचनादिति भावः । नन्वधर्मं साध्याव्यापकताया वक्तुं शक्यत्वात्तामनुकृत्वा खगस्य तदूर्ध्वगमनपर्यंतं

भाष्यकाराणां धावनमर्थकमित्याशङ्क्य साधनावच्छिन्नं तदिति भावेनात्र संभावितकल्पद्वयमादपक्षदूषणं च बहिर्वोक्तत्वा द्वितीयपक्षदूषणपर-
तया भाष्यं योजयितुमाह ॥ इदमुक्तं भवतीति । खगस्य दूरोर्ध्वगमनपर्यंतं भाष्यकारियथावनस्य प्रयोजनंतरमभ्याह ॥ अनेनेति ॥
प्रत्युक्तमितीति । खगस्य दूरोर्ध्वगतौ सत्यापि दुःखसाधनत्वे ऊर्ध्वगतित्वस्यैव सत्वेन तदभाववृत्तौ न तत्राभावेनोक्तोपाधेरपि
साध्याव्यापकत्वमिति भावः ॥ तदा हीति । दूरोर्ध्वगमने हित्यर्थः ॥ दुःखकार्याणीति । गतस्त्वद्वेकंपक्षदूषणं गतभावादीनीत्यर्थः ॥
सर्वोपाधीति । निरतानिरस्तसर्वोपाधीत्यर्थः ॥ उत्त इति । दूषणस्यैवोद्भाव्यत्वादित्यर्थः ॥ तद्दूषणेति । उपाधेः साध्याभावव्यापकत्व-
रूपदूषणेत्यर्थः । तर्ह्यनूर्ध्वगतित्वरूपोपाधेरपि प्रतिसाधनरूपानुमानदूषणत्वाभावापत्त्या तस्याः साध्याव्यापकत्वेन दूषणं भाष्यकारियं दूष्यं
संगच्छत इत्यत आह ॥ पूर्वोपाधेस्त्विति ॥ प्रतिरूपं साधनमिति । प्रतिलक्षणासाधनोपाधेः साधनत्वमित्यर्थः । न त्वनैकांत्यमित्यत्रापि
नानैकांत्यादुन्नायकमित्यर्थः । आदिपदेन व्याख्यासाध्यादिपरिग्रहः । ननु व्यभिचारादुन्नायकत्वेनाप्युपाधेर्दूषणत्वसंभवात् प्रतिलक्षणेनैकांत्येनैव
तस्य दूषणत्वमिति नियमसिद्धिः । तत्सिद्धावपि प्रतिलक्षस्यापि प्रतिलक्षदूषणत्वसंभवात् तत्र तस्यादूषणत्वसिद्धिः । तदसिद्धौ च नोपाधेरपि
प्रतिलक्षेऽदूषणत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ उपाधिस्तावदिति । पक्षादिप्रविभागात्तरकालमिति शेषः ॥ नेतर-
थेति । व्यभिचारेनायकत्वेन दूषणं नेत्यर्थः । अयमाशयः । साधनस्य साध्याव्यापकपरित्यागो हि पक्षादन्यत्र वा स्यात्पक्षे वा । नादः । एतदे-
व्यभिचारे सति तदर्थमुपाध्यप्रतीक्षणात् । द्वितीयं साध्यव्यापकव्यावृत्तिः पक्षात्साध्यमपि व्यावर्तयतीति प्रतिलक्षेनायकत्वैव न च तदाऽ-
व्यावृत्त्युन्नायकमेवास्तु । उपाधिव्यावृत्त्या साध्यरहिते पक्षे वर्तमानस्य हेतोर्व्यभिचारावश्यभावादिति वाच्यं । तथा सति बाधप्रतिरोधयोरपि

व्यभिचारोन्नायकत्वापत्तात् । तत्र ताभ्यामेवानुमाने दुष्टे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति चेत् । तर्ह्यत्रापि व्यापकव्यावृत्तिरूपप्रतिपक्षेणैवानुमाने
 दुष्टे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति तुल्यं । किंच पक्षे व्यभिचारः किं निश्चित उत संदिग्धः । आद्येऽपि पक्षे साध्याभावो निश्चितो न वेति
 वाच्यं । आद्येऽपि किं प्रमाणांतरेणोत साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या । प्रथमत एवानुमानं दुष्टमिति किमुपाधिना । न द्वितीयः । परस्परश्रयत्व-
 प्रसंगात् । नेति पक्षे उपाधेः साध्यव्यापकत्वानिश्चयात्कथं तद्वावृत्त्या पक्षे साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्यात् । नांत्यः । पक्षे संदिग्धव्यभिचारस्य
 स्वतःसिद्धत्वेन तदर्थमुपाधिमुखानिर्दिक्षणानपेक्षात् । सर्वानुमानोच्छेदापत्तेश्चेत्यन्यत्र विरतः ॥ **प्रतिपक्ष इति** । लोक इति शेषः ॥ न
पुनरिति । स्वसाध्यं न साधयतीत्यर्थः । तथात्वे हि खलु स्थापनानुमाने प्राबल्यापादकतया प्रतिपक्षांतरं सार्थकं स्यादिति भावः । अस्तु
 तर्हि प्रतिपक्षप्रतिबंधकत्वेनैव प्रतिपक्षदूषणत्वं इत्यत आह ॥ **प्रथमेनैवेति** । स्थापनानुमानेनैव प्रतिपक्षस्य प्रतिबद्धकत्वान्न प्रतिपक्षस्य
 तत्प्रतिबंधकत्वमिति भावः । कुतः स्वसाध्यं न साधयतीत्यस्याप्येतदेवोत्तरं प्रथमेनैवेति ॥ **अकिंचित्करत्वादिति** । साधनबाधनान्यतर-
 कारित्वाभावादित्यर्थः ॥ **अत एवोपाधिरपीति** । अकिंचित्करपक्षस्योन्नायकत्वादेव प्रतिपक्ष उपाधिरपि न दूषणमित्यर्थः । एतच्चांगी-
 कृत्योक्तं न वस्तुतः । प्रतिपक्षेऽपि प्रतिपक्षोपाध्योः विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवादित्युक्ते विमतं विकर्तृकमसत्समतकर्तृरहिवादित्युत्तरं
 अकार्यत्वमुपाधिरित्युक्ते शरीरजन्यत्वमितरत्राभ्यापाधिरित्युत्तरमिति तत्र तत्राचार्यैरुद्भावितत्वेन प्रतिपक्षेऽपि तयोर्दूषणत्वस्थितेः । न च प्रतिपक्षे
 उपाध्युद्भावनस्य वैष्यर्थ्योक्त्यं दूषणत्वमिति वाच्यं । स्वपक्षसाधनार्थमेकं परसाधनप्रतिरोधनार्थमपरमिति सार्थकत्वात् । न च पूर्वेण प्रतिपक्षेण
 प्रतिबद्धस्य कथं स्वपक्षसाधकत्वमिति वाच्यं । एकैकस्य प्रतिबंधसंभवेऽपि नह्नानैकेन प्रतिबंधस्यान्याप्यतया तदयोगादुक्तं च द्विविधं बलवत्त्वं

च बहुधाश्च स्वभावत इति । अथवा बहुत्वप्रयुक्तस्य प्राबल्यस्य दत्तजलंजलिता स्यात् । तस्यैतत्परित्यागनासंकीर्णोदाहरणभावात् । विस्तरस्तु तर्कतद्धवे द्रष्टव्यः । प्राकृतो व्यासख्यकामिति साध्यव्यापकं परित्यजतो हेतोः साध्यपरित्यागस्यावश्यकत्वात्साध्यपरित्यागस्यैव चाव्याप्तिवात् । न तु तदा संप्राप्तिपक्षस्य पक्षे हि साध्योपसंहारे प्रतिपक्षावसरः । न तु ततः प्राक् । न च व्याप्तिग्रहणसमये पक्षे साध्योपसंहारोऽस्तीति कथं तदा संप्राप्तिपक्षत्वं स्यादित्यव्याप्यन्नायकत्वमेव तस्येयाशयः । सशरीरत्वमिति भाष्यपदानुवादेन शरीरेण सह वर्तमानत्वमिति तदर्थो निरूपितः । तदुक्तमभिमतसंबन्धप्रदर्शनं शरीरसमानाश्रयत्वमिति तात्पर्यार्थकथनं ॥ शरीरवृत्तित्वमिति यावदिति । ननु घटादिगतौ गतित्वसत्त्वेऽपि देहवृत्तित्वरूपदेहिवाभावेन कथमस्याप्राधेः साधनव्यापकत्वमित्यत आह ॥ यत्र गतित्वं विशिष्टमिति । चेतनाश्रितत्वरूपविशेषविशिष्टमित्यर्थः । घटादिगतौ च न विशिष्टं गतित्वमिति न तत्र व्यभिचार इति भावः ॥ पूर्वोक्त इति । देहसमानाश्रयरूप इत्यर्थः ॥ बाधादिति । भवेत्तन्नातेदुःखेतत्वाभावस्य प्रमाणासिद्धत्वेन तत्र तत्साधने बाधः संसारिगेतेदुःखेतत्वेन तस्यासिद्धत्वेन सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ तत्रेति । ईधरगतावित्यर्थः । तत्र गतित्वसद्भावेऽपि दुःखेतत्वाभावादिति भावः ॥ नन्वेति । प्रकारप्रसंगे प्रकारोपदेशकत्वेन प्रसंग इत्यादिभाष्यस्य न प्रसंगः क्वचिद्भावेति भाष्ये इति शब्देन भवितव्यमिति तदभावो दोष इत्यततदध्याहारस्यात्राभिप्रेतत्वाद्युक्तमस्य तत्र प्रकारोपदेशकत्वमिति भावेनाह ॥ इति शब्द इति ॥ सर्वेष्वपीति । यदि निर्विन्दिः स्यात्तर्हि निर्धमोऽपि स्यादित्यादिप्रसंगेष्वप्यित्यर्थः ॥ अपसिद्धांतस्येति । ध्रुमादिलिंगजातस्य स्वयमभ्युपगतत्वेन निर्धमत्वाद्युक्तेतद्विरुद्धत्वादिति भावः । प्रसंगार्थतया प्रोक्ता न सिद्धांतस्य दूषका इत्यादिभक्तिप्रादीयानुष्ठ्याख्यानतटीकोक्तरीत्या वतुततत्रापसिद्धांताभावसिद्धेः कथंचिदियुक्तं । एतेनेत्युक्तमेव विवृणोति ॥ परसिद्धेति ॥

तत्रापीति । मुक्तगतिर्लोकाकाशसंबन्धिनी गतित्वादिति गतिर्वेनैव लोकाकाशसंबन्धित्वादित्यर्थः ॥ एतेनेति । लोकाकाशसंबन्धित्व-
रूपोपाधेः साधनव्यापकव्युत्पादनेत्यर्थः ॥ समर्थितं वेदितव्यमिति । या गतिः सा शरीरनिष्ठेति शरीरिण्येति शरीरिण्येति साधन-
व्यापकमेव । न च मुक्तगताबुपाधेरभावात् साधनव्यापकतेति वाच्यं । तत्रापि गतिर्वेनैव तत्साधनसौलभ्यादिति व्यभिचारपरिहारसंभवादिति
भावः । एवमित्यस्य न ग्राह्यं तन्मतं क्वचिदित्यनेन व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वासंबन्ध इत्यभिप्रेत्य तद्वाच्ये ॥ यथेति । तत्त्वज्ञानमित्यतः
परमभ्युपैतित्यनुवर्तते ॥ अभ्युपगम इति । बौद्धशास्त्रप्रणेतुर्बुद्धस्य करणपाटवतत्त्वज्ञानयोरभ्युपगम इत्यर्थः ॥ प्रमाणेति । श्रुत्यादि-
प्रमाणेत्यर्थः । अधिकाराशब्दस्य अधिकृतिरधिकार इति भावसाधनत्वपक्षेऽसुराधिकृतत्वात् तदधिकारिकत्वालाभप्रसंगात् असुराणा-
मधिकृतिरधिकारो यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणस्य जघन्यत्वेनायोग्यत्वात् असुराधिकारिकत्वाभावाधिकाकरणसाधनतामाह ॥ अधि-
क्रियंत इति ॥ पूर्वोक्तोत्तरेण चेति । अयोग्यानामिति पूर्वेण वेदमार्ग इत्युत्तरेण चेत्यर्थः । अनेन वेदमार्गे योग्यानामथापि वेदमार्गे
प्रवर्ततामिति योजना सूचिता भवति ॥ यथोक्तमिति । भागवत इति शेषः ॥

चतुष्पकारं सत्त्वोक्तं शून्यं विज्ञानमेकलं ॥ अनुमेयबहिरतत्वं तथा प्रत्यक्षबाह्यं ॥ इति तत्र तु ये शून्यं ब्रह्मज्ञानमोहिताः ॥ ते
मोक्षं तादृशं ब्रह्मनिर्वाकं मायिनो यथा ॥ न किञ्चिन्मुक्त्यवस्थायामात्मात्मार्थमथापि वा ॥ एकास्मिन्संतुतेमुक्तं न किञ्चिदवशिष्यते ॥
तत्संबन्धयेव मेदोयं वेतनाच्चेतनात्मकः ॥ इत्यते संसृतेर्ध्वसो निर्विशेषैव शून्यता ॥ न सत्त्वं नैव चासत्त्वं शून्यतत्त्वस्य विद्यते ॥ न सुकृत्वं
न दुःकृत्वं न विशेषोऽपि कल्पन ॥

॥ सु०-एवं सामान्यतो दूषितं बौद्धमतं विशेषतो निराकर्तुं तद्भेदानाह ॥ चतुरिति । व्याख्यातुमतिभेदादिति भावः ।
कथमित्यत आह ॥ शून्यमिति । एकलमादित्यं शून्यमेव तत्त्वमित्यपरं । एकं विज्ञानमेव तत्त्वमित्यपरं । अनुमेयं वहि-
स्तत्त्वं ज्ञानव्यतिरिक्तं यस्मिस्तत्तथोक्तं । अस्त्वेव ज्ञानव्यतिरिक्तमपि तत्त्वं । किं तदनुमेयमिति । सौत्रांतिकमतमन्यादित्यर्थः ।
तथाशब्दः समुच्चयार्थः । प्रत्यक्षं बाह्यं यस्मिंस्तद्वैभाषिकमतं चैकमित्येवं चतुष्पकारमिति । एतेषु शून्यवादिनोऽतितापसाः ।
प्रमितसकलवस्त्वपलापात् । ततो ज्यायांसो विज्ञानवादिनः । रूपाद्यपलापेऽपि विज्ञानमात्रांगीकारात् । ततः सौत्रांतिका बाह्यार्था-
भ्युपगमात् । तस्य चानुमेयत्वाभ्युपगमेन वैभाषिकेभ्यः कष्टः । ततो वैभाषिकाः । बाह्यार्थमभ्युपगम्य तस्य यथायथं प्रत्यक्षा-
दिगम्यताभ्युपगमादित्येतज्ज्ञापयितुमनेन क्रमेणादेशः कृतः । तत्र शून्यवाद्युक्तं मोक्षमनुवदति ॥ तत्रेति । तेषु चतुर्षु । ये शून्य-
मेव तत्त्वं वदति ते मायिनो यथाभूतं मोक्षमाचक्षते तादृशमेव ब्रूयुः । इयांस्तु विशेषः । मायिनो वेदः प्रमाणमित्यभिमानात्
परमं साम्यमुपैति सोऽश्रते सर्वान्कामानित्यादेवेदच्छेदकमानास्तस्यान्यथाव्याख्यानं विधाय स्वाभिमतं मोक्षं प्रतिपादयति । शून्य-
वादिनस्तु वेदमामाण्यानभ्युपगमादुच्छृंखलमेवेति । तदिदमुक्तं निःशङ्कमिति । अज्ञानेति तमोगुणो लक्ष्यते । अज्ञानकारणत्वत् ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतो ज्ञानमेव चेति वचनात् । तेन मोहिताः । एवं सामान्येनोक्तं स्पष्टमाचष्टे ॥ न किञ्चिदिति । किञ्चि-
दित्यस्यैव विवरणं । आत्माऽप्यथवाऽस्मीयमिति आत्मेति (वि) ज्ञानमुच्यते । आत्मीयमिति ज्ञेयं । तदुभयमपि मोक्षे नास्ति ।
शून्यवादोऽपि द्विविधः । एकात्मवादोऽनेकात्मवादश्चेति । तत्र प्रथम एव मुख्यसिद्धांतः । मंदानां तु बुद्धवारोहाय तु द्वितीयोऽ-

निर्विशेषं स्वयं भातं निर्लेपमजरामरं ॥ शून्यं तत्त्वमसंबाधं नानासंवृतिवर्जितं ॥ अक्षेपदोषरहितं मनोवाचागोचरं ॥ मोक्ष इत्युच्यतेऽसद्भिर्नानासंवृतिद्वेषितं ॥

वतारितः । तदुभयसाधारणमुक्त्वा विशेषं विवक्षुरादावाधमाह ॥ एकस्मिन्निति । किञ्चित्तनमचेतनं च । एकमुक्त्वा । कुत एतदित्यत आह ॥ तदिति । तस्यैकस्यैवात्मनः संवृत्याऽज्ञानेनैवायं परिदृश्यमानश्चेतनाचेतनात्मको भिद्यत इति भेदः पदार्थसमूहो दृश्यते । न तूपमाथो नाप्यनेकाज्ञानकल्पितः । अतस्तस्यैकस्यैवात्मनः संवृतेर्ध्वंसे जाते सति शून्यतैव पारमार्थिकी विशिष्यत इति युक्तमेवेति । निर्विशेषेति शून्यस्य स्वरूपसंकीर्तनं । संवृतिर्ध्वंस एव मोक्ष इति वक्ष्यति । निर्विशेषत्वमेव विवृणोति ॥ न सत्त्वमिति । सत्त्वं परसामान्यादिरूपं । असत्त्वमभावप्रतियोगित्वं । किंबहुना कश्चनापि विशेषो न विद्यते । ननु मोक्षस्तावदसन्न भवति । सदा संसारापत्तेः । अतः सता मोक्षेण सविशेषं शून्यमित्यत आह ॥ निर्विशेषमिति । शून्यं तत्त्वमेवासद्भिर्मोक्ष इत्युच्यते । न तु शून्यातिरिक्तो मोक्षोऽस्ति । अतो न तेन सविशेषत्वं । तर्हि सर्वदा मोक्षभावाच्छून्यभावनादेवैष्यमित्यतो निर्विशेषमित्याद्युक्तं । स्वयं भातमित्यस्यैव विवरणं मनोवाचागोचरमिति । निर्लेपं धर्माधर्मरहितं अजरं च तदमरं च अजरामरं । संबाधो वस्त्वतरोपमर्दः । असंबाधमद्वितीयमिति यावत् । दोषाः कामादयः । न केवलं शून्यं मोक्षः किंतु नानासंवृतिवर्जितत्वाद्युपलक्षितं । उपलक्षणनिष्पत्त्ये च भावनाद्युपयोग इति । अज्ञाननिवृत्त्याद्युपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इत्येतत्कुत इत्यत आह ॥ नानेति । नानासंबृतिभिर्द्वेषितं शून्यमेव संसारावस्था विज्ञेया यतोऽतस्तद्विपरितं शून्यमेव मोक्ष इति

द्वि ४ *

संस्तुत्यस्या विज्ञेया संवृत्यैव विशिष्यते ॥ स्थितया ध्वस्तया चैव संसृतिमोक्ष इत्यपि ॥

युक्तं । एतदुक्तं भवति । शून्यं तत्त्वं स्वतो निर्विशेषमेकमेव । तस्य परमसूक्ष्मस्य वाङ्मनसातीतस्य स्वप्रकाशस्यावरणविक्षेपाद्यनेक-
शक्तिमत्या मूलसंवृत्या कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्तिमदहंकारोपाधिवशात्किञ्चित्स्थूलता जायते ततः सद्धितयत्वेन सविशेषतायां स्थूलता
संपद्यते । ततो मनोवचनगोचरत्वे जाते विधिनिषेधगोचरत्वेन सलेपत्वं । रागादिदोषसंसर्गश्च । ततो देहद्रियांतःकरणविषयसंबंधे
स्थूलतरता भवति । ततो ममकारवतो दुःखादिमत्त्वे स्थूलतमत्वमित्येवं संवृत्या तत्कार्यत्वात्संवृत्तिसंज्ञैरहंकारादिभिश्च संवलितं
शून्यमेव संसारः । भावनाप्रकर्षादिना मूलसंवृतौ ध्वस्तायां तत्कार्यप्रवाहे च विलीने तदुपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इति । शून्यमेव
चेन्मोक्षः संसारश्च । तदा मोक्षसंसारशब्दयोः पर्यायत्वमित्यादिकमापद्यते इत्येतदपि चोद्यमनेनैव परिहृतमित्याशयवानाह ॥
संवृत्यैवेति । यद्यपि शून्यमेव संसारो मोक्षश्च । तथाऽपि संसृतिरिति मोक्ष इत्यापि विशिष्यत एव । कथं स्थितया च ध्वस्तया
च संवृत्यैव । उपलक्षणभेदादर्थभेदे सति न शब्दपर्यायत्वादिकास्ति भावः ॥

टि०-शास्त्रकर्तुर्बुद्धयैकत्वात्कथं तच्चातुर्विध्यमित्यतो विनयव्याख्यातृमतिभेदात्तादित्याशयेनाह ॥ व्याख्यातृमतीति । यद्यपि मंदम-
ध्योत्तमबुद्धिभेदाद्विनेयानां व्याख्यातॄणां त्रैविध्यकथनात्तदनुरोधेन मतत्रैविध्यमेव वक्तुं युक्तं । तथाऽपि मंदबुद्धिनां वैभाषिकसौत्रांतिकभेदेन द्वैवि-
ध्याश्रयणात् साक्षात्परंपराप्रयोजकोपाधीनकीकृत्येदं चातुर्विध्यकथनमित्यवधेयं । ननु चतुष्प्रकारत्वं प्रतिज्ञाय प्रकारपंचकोपदर्शनमसंगतमित्यत
एकलभित्यस्य शून्यविज्ञानयोरद्वैतयत्त्वप्रतिपादनार्थतया विध्यंतरोपदर्शकत्वाभावात् तदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तथा योजनां दर्शयति ॥ एकल-

मद्वितीयमित्यादि । ननु समयपादे निरस्तत्वक्रमानुरोधेन तथा प्रत्यक्षबाह्यगमिति वैभाषिकमतस्य प्रथममन्तरं चानुमेयबहिस्तत्त्वमिति सौत्रा-
 तिकमतस्य तदनन्तरमेकलं शून्यमिति माध्यमिकमतस्यानन्तरमेकलविज्ञानवादिमतस्य निर्देशः कर्तुमुचितः तत्कथं शून्यादित्वेन चातुर्विध्यप्रदर्शन-
 मित्यतो निमित्तकथनपूर्वकं निर्देशक्रममुपपादयति ॥ **एतेष्विति ॥ प्रमितसकलेति ।** ज्ञानज्ञेयरूपसकलेत्यर्थः । शून्यत्वप्रमितमिति भावः ।
रूपाद्यपलां रस्यति । ज्ञेयप्रपंचापलपेऽपीत्यर्थः । सौत्रांतिका ज्यायांस इत्यनुवर्तते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं ॥ **इयांस्तु विशेष इति ।**
 दृष्टांतापेक्षया दार्ष्टांतिके निःशंकमिति विशेषोक्तिरेव न त्वेतदन्तर्भावनापि दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावोऽवधेय इति भावः ॥ **अन्यथाऽन्यस्यान-**
भिनि । गौणमुक्तिपरत्वेन व्याख्यानामित्यर्थः । तमोगुणः प्रमाणेषु चेतःप्रद्वीत्तिं प्रतिबध्नाभासानां दोषनाच्छाद्य विपरितज्ञानमुत्पादयतीत्युक्तरीत्या,
 तमोगुणस्यैव विपरितमतिरूपमोहं प्रति मूलकारणत्वात्प्रमाणजन्यज्ञानाभावरूपस्याज्ञानस्य तन्मूलकारणत्वात्तदनुपपत्त्याऽज्ञानशब्दस्य तत्परत्वानुपपत्तेः तमो-
 गुणपर एवात्राज्ञानशब्द इत्यभिप्रेत्य कथं तत्राशक्तस्तत्परः स्यादित्यतो लक्षणयेत्याह ॥ **अज्ञानेति ॥ तमोगुणो लक्ष्यत इति ।** लक्षणाविजम्बू-
 तशक्त्यसंबंधमाह ॥ **अज्ञानकारणत्वमिति ।** तमोगुणस्याज्ञानं प्रति कारणत्वादित्यर्थः । यद्यपि प्रमाणजन्यज्ञानप्रागभावरूपज्ञानस्यानादित्वान्न तमो-
 गुणजन्यत्वं संभवति । तथाऽपि तस्याभिप्रक्षेपसंबंधरूपपरिपालनसद्भावात्तद्वूपकार्यत्वविवक्षयेयमुक्तिरिति द्रष्टव्यं । ननु भवेदज्ञानशब्दस्य तमोलक्षकत्वं यदि
 तमोगुणस्य मोहकारणत्वमज्ञानस्य तमोजन्यत्वं च प्रमितं स्यादित्यतस्तमोमोहयोरज्ञानतमसोश्च कार्यकारणभावोपपादकं प्रमाणं पठति ॥ **प्रमा-**
देति । तथाच मुख्यार्थानुपपत्तिशक्यसंबंधयोः प्रमाणेन सिद्धेर्युक्ता लक्षणेति भावः ॥ **विचरणमिति ।** अतो न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ **ज्ञान-**
मुच्यत इत्यादि । न तु तद्व्यतिरेकेणात्मज्ञेयव्यतिरेकेणात्मीयं वाऽस्त्येतन्मत इत्यर्थः ॥ **आद्यमिति ।** एकात्मवादमित्यर्थः । किंचिदेतद्वि-

रणरूपास्मादीयमथापि चेति पूर्वप्रथानुसारेण चेतनाचेतनात्मक इत्युत्तरप्रथानुसारेण च किंचिदित्येतादृशे ॥ किंचिच्चेतनमचेतनं वेति । ज्ञानं ज्ञेयं चेत्यर्थः । तत्संबन्धवैल्यत्र तस्य संबन्धिरिति विग्रहः ॥ एकस्मिन्निति । प्रकृतस्यैवात्मनस्तदिति परामर्शं संबन्धवैल्यकारस्यात्रापि संबन्धं चाभिप्रेत्य संबन्धेयत्रयतत्पदार्थमाह ॥ तस्यैकस्यैवात्मन इति । चेतनाचेतनात्मकस्य प्रपञ्चस्य भेदत्वाभावात्तन्मूले तथोक्तोत्पत्तिमाशङ्क्य तां घटयति ॥ भिद्यत इति । अज्ञानेनैवैकवाक्यावर्त्यं दर्शयति ॥ न त्विति । पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुत्वं तस्यैवैल्यस्याद्वैतं चाभिप्रेत्योत्तरार्थं योजयति ॥ अत इति ॥ स्वरूपसंस्कारानमिति । अनेन केयं शून्यता नामेल्यतो निर्विशेष्येयुक्तामिति मूले योजनोक्ता भवति । निर्विशेषत्वमेव शून्यत्वमित्यर्थः । नन्वेवं संबन्धित्वं संसृष्टायां न किंचिदवशिष्यत इत्यायातं न तु मोक्षे तत्कथं न किंचिन्मक्यवस्थायामित्युक्तार्थविशेषकत्वमस्येत्यत आह ॥ संवृतिध्वंस एवेति । ॥ वक्ष्यतीति । नानासंबन्धित्ववर्जितमित्यत्रेति शेषः । यद्यपि तत्र संबन्धित्वसोपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इत्युच्यते न तु संबन्धित्वं समात्रं मोक्ष इति ध्वंस एवेत्यवधारणं नोपपद्यते । तथाऽपि भावनाप्रकर्षमाध्यामोक्षः संबन्धित्वं एवेत्यभिप्रेत्येदमवधारणमिति ध्येयं । ननु परमार्थिकत्वस्य शून्यस्वरूपभूतस्य परेणाप्यंगीकृतत्वाच्च सत्त्वमिति कथं तन्निषेध इत्यतो नायमंगीकृतत्वस्य निषेधः किं नामानभिमतस्यैव तत्स्थेयतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तन्निरूपयति ॥ परसामान्यादिरूपमिति । आदिपदेन प्रमाणसिद्धत्वार्थक्रियाकारिवयोः परिग्रहः । ननु च शून्यस्य शून्यत्वं तावत्परिणाध्युपगम्यते तदेव चासत्त्वं । अतः कथं नैव चासत्त्वमिति तन्निषेध इत्यतो नायं निर्विशेषत्वरूपशून्यत्वपरपर्यायस्यासत्त्वस्य निषेधः किं त्वयं ताभावप्रतियोगित्वरूपमित्यात्वापरपर्यायस्यैवासात्त्वस्येत्यतो नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ अभावेति । धर्माणामानंत्याप्राप्तिविकल्पेण

तान्निषयस्य जन्मसहस्रेणापि कर्तुमशक्यत्वाद्विशेषतः काश्चिद्वर्मानिषिष्य सामान्यतो विशेषमात्रानिराकरणपरस्य मूलमथनविशेषोऽपि कश्चनैतस्य तात्पर्यमाह ॥ **किं बहुनेति** । अयं धर्मो नास्त्ययं धर्मो नास्तीति विशिष्य किं बहुनोक्तेन शून्यातिरिक्तो न कोऽपि विशेषः शून्येऽस्तीत्यर्थः । शून्यभावनादेरित्यादिपदेन शून्यज्ञानपरिग्रहः । विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यत्र बहुलग्रहणसामर्थ्याद्विशेषणयोरेव परस्परमयं समास इत्याशयेनाह ॥ **अजरं च तदमरं चेति ॥ वस्वन्तरोपमर्द इति** । वस्वन्तरेणोपमर्द इत्यर्थः । ननु शून्यस्यास्त्वेवविधत्वं तथाऽपि शून्यतत्त्वरूपमोक्षस्य सर्वदा भावाच्छून्यभावनादेर्वैयर्थ्यशंकायाः कथं परिहार इत्यत आह ॥ **न केवलमिति** । अज्ञाननिवृत्त्यादीत्यादिपदेन वक्ष्यमाणतत्कार्यप्रवाहनिवृत्तिपरिग्रहः । शून्यं तत्त्वमित्यस्यात्रावृत्तिमतस्तत इत्यस्योपस्कारं चाश्रित्योक्तोपादकतया वाक्यं योजयति ॥ **नानेति** । ननु नानासंघतिदूषितस्य शून्यतत्त्वस्यैव संसारत्वे सिद्धे भवेदज्ञाननिवृत्त्यादुपलक्षितस्य शून्यस्यैव मोक्षत्वं तदेव कुतः । किंच शून्यतत्त्वस्यासंबाधमित्यद्वितीयत्वस्य निर्विशेषमिति निर्विशेषत्वस्य चोक्तत्वात्कथं तद्विरुद्धं सद्धितयत्वं सविशेषत्वं च स्यात्संघतेरेकत्वात्तन्नानावचनमपि न युक्तं । यथाकथंचिन्नानावाश्रयणेऽपि कास्ता नानाभूताः संघतयः किंच ताभिः शून्यस्य दूषणमित्यतो द्वितीयत्वसद्धितयत्वयोर्निर्विशेषत्वसविशेषत्वयोश्च स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वाभ्यामविरोधं गौणमुख्यभेदेन संघतिनानात्वं तादृशसंघतिस्वरूपं तद्दूषणं च शृंगिग्राहिकया दर्शयन्नेव नानासंघतिदूषितस्य शून्यस्य संसारत्वं व्यवस्थापयितुमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति ॥ परमसूक्ष्मस्येति** । यद्यपि परमते शून्यस्यापरिच्छिन्नत्वात् परमसूक्ष्मत्वं किंचित्स्थूलत्वादिकं वाऽस्तीति न तदुक्तिर्युज्यते । तथाऽपि स्वभावतो वस्वन्तरोपमर्दराहित्याभिप्रायेण इयं परमसूक्ष्मत्वोक्तिरुपाधिवशात्किंचिद्वस्वन्तरोपमर्दस्तदधिकवस्वन्तरोपमर्दाभाभिप्रायेण किंचित्स्थूलत्वादुक्तिश्चेत्यविरोध इति द्रष्टव्यं । अहंकारादिभिरित्यत्रादिपदेन देहेन्द्रियादिपरिग्रहः ॥ **भावनाप्रकर्षादि-**

निति । चतुर्विधभावनाप्रकारेण शून्यपरीक्षितेन चेत्पर्यः ॥ तत्कार्येति । अहंकारादिरूपतत्कार्यैर्यः । पयोयत्नादिकामित्यन्नादिपदेन तत्प्रयु-
क्तसंस्कारयोगानुपपत्तेर्वैष्णव्यस्य च परिग्रहः । कथमेतेन पर्यायवादिपरिहार इत्यत आह ॥ उपलक्षणभेदादिति । पाचकपाठकादाविवेति शेषः ॥

केचित्तेष्वन्यथा ग्राहुः संवृत्यैव त्वनेकधा ॥ अवच्छिन्नं महाशून्यं नानागुदशद्धितं ॥ यस्य शून्यैकरसता ज्ञानात्सा त्वगच्छति ॥
स पुद्गलत्वनिर्मुक्तो महाशून्यत्वमेव्यति । संवृत्या यस्त्ववच्छिन्नो दुःखान्यनुभवत्यलं ॥ इत्येवं मायिनश्चाहुरेकजीवत्ववादिनः ॥ बहुजीवमता-
श्चेति माया तेषां तु संवृतिः । निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नो भिदा ॥ सच्चित्सुखादिकं चैव किं कुतोऽखण्डवादिनः ॥ व्यावर्त्यमात्र-
भेदस्तु विद्यते शून्यवादिनः ॥ अनृतादेरपोहं तु स्वयमेव हि मन्यते ॥ निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोः ॥

मु०—एवमेकात्मवादमुपन्यस्यानेकात्मवादं दर्शयति ॥ केचिदिति ॥ तेषु शून्यवादिषु । अन्यथा एकात्मवादिमतात् ।
कथमित्यत आह ॥ संवृत्यैवेति । तुशब्देनेकात्मवादं साभाविकानेकात्मवादमुपाधिकृतानेकात्मवादं च व्यावर्तयति । संवृत्या
नानाभूतया संवृत्यावच्छिन्नमेव न तु स्वभावतः । संवृतेस्तत्कृतावच्छेदानां च मिथ्यात्वान्नापुद्गलशब्दितमित्युक्तं भवतीति शेषः ।
ततः किमित्यत आह ॥ यस्येति । तत्रानेकेषात्मसु यस्यात्मनस्तु शून्यैकरसताज्ञानाच्छून्याद्वितीयताज्ञानात्सा संवृतिरपगच्छति मूल
संवृतिव्यवृत्ता भवति । अन्या नश्यति । स पुद्गलत्वात्कर्तृत्वादिरूपाद्भिर्मुक्तो महाशून्यत्वमेव्यतीव । यस्तु संवृत्यावच्छिन्न आत्मा स
पुद्गलभावेन दुःखान्यलं परमार्थबुद्ध्यैवानुभवति । इति माहुरिति संबंधः । शून्यवाद्याभिमतमोक्षनिरासेन मायावाद्याभिमतोऽपि निरस्तो
भविष्यतीत्याशयेन यदुक्तं मायिनो यथेति सिद्धांतसार्यं तदुपपादयति ॥ इत्येवमिति । एकजीवत्ववादिनो बहुजीवमतश्चेति

द्विविधमायिनश्चैव द्विविधशून्यवादिवदैव मोक्षस्वरूपमाहुः । एको जीवो यस्मिंल्लोके स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तद्वदतीत्येकजीव-
 त्वादिनः । बहवो जीवा यस्मिंस्तत्तथोक्तं बहुजीवमतं येषां ते बहुजीवमताः । ननु शून्यवादिनः संवृतिनिबंधनः संसार-
 स्तन्निवृत्तिश्च मोक्ष इत्याचक्षते । मायावादिनस्तु मायाहेतुकोऽयं संसारस्तन्निवृत्तिश्च मोक्ष इति । अतो वैषम्यमित्यत आह ॥
 मायेति । या शून्यवाद्यभ्युपगता संवृतिः सैव तेषां मायिनां मायाज्जाद्यनिर्वाच्यत्वलक्षणस्यावरणविक्षेपादेः कार्यस्य चैकत्वा-
 दिति भावः । शून्यवादिनः शून्यं तत्त्वमाहुर्मैयावादिनस्तु ब्रह्म । अतोऽस्ति वैषम्यमित्यत आह ॥ निर्विशेषत्वेति ।
 शून्यं ब्रह्मेति चैतयोर्भिदा नो विद्यते । कुतः निर्विशेषत्वस्य वाचैव द्वाभ्यां द्वयोर्निर्विशेषत्वेनोक्तत्वात् । वैधर्म्यं खलु वस्तुनो भेदकं ।
 तच्चात्र नास्तीति द्वयोरपि समतं । अतः शब्दभेदमात्रं न वस्तुभेद इति । अथ मतं । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्मै-
 वेति श्रुत्यैव सत्यादिलक्षणं ब्रह्म सर्वतो व्यावर्तितं तत्कथं शून्यं ब्रह्मेति नो भिदेत्युच्यते इति । सत्यं । सदादिलक्षणं ब्रह्म श्रुत्या
 सर्वतो व्यावर्तितमिति । तत्तु मायावादिमते नोपपद्यत इत्याशयवानाह ॥ सदिति । सदादिकं च किमेव न किमपीत्यर्थः । तथा
 हि । सदादिकं किं ब्रह्मस्वरूपमुतान्यत् । आद्ये न लक्ष्यलक्षणभावः । अनेकपदवैयर्थ्यं च । न द्वितीयः । अखंडवादित्वात् । यथा
 भवतां सत्यत्वादिकं ब्रह्मस्वरूपमपि तल्लक्षणं तथा ममापि किं न स्यादिति चेन्न । अस्माभिर्विशेषशक्त्या तन्निर्वाहांगीकारात् ।
 परेण तु कुतो निर्वाहमेतत् । मयापि विशेषोऽंगीक्रियत इति चेत् । न । अखंडवादित्वात् । यद्यपि सत्यादिपदप्रतिपाद्यवस्तुनि न
 भेदः । तथाऽपि व्यावर्त्यनामसत्त्वादीनामस्त्येव । अतस्तद्व्यावृत्तिप्रयोजनानि तद्वाचीनि वाऽनेकानि पदानि ब्रह्मणि वर्तत इत्यभ्युपग-

मातृकथमस्मन्मते श्रुत्यर्थनिर्वाह इत्यत आह ॥ व्यावर्तेति । व्यावर्त्यमात्रभेदस्त्वित्येकदेशत्वार्त्तनेन सकलमायुक्तमुपलक्षयति । एषा प्रक्रिया समस्ता शून्यवादिनोऽपि मतेऽस्त्येवातो नैतयाऽपि ब्रह्मशून्ययोर्भेदो वक्तुं शक्यते । शून्यवादिनोऽपि विद्यत इति क्रियापादानेनोच्यते नैत्याह ॥ अच्युतादेरिति । सत्यादिपदार्थत्वेन शून्यविशेषणत्वेन चेति शेषः । मन्यते शून्यवादी । अपोहपदार्थवादिनो बौद्धा इति प्रसिद्धमेवेति हिशब्देनाह । जाड्यसंवृतिदुःखांतपूर्वदोषविराधि यदिति प्रसिद्धं च । आस्तां तावद्ब्रह्मशून्ययोर्विशेषप्रतिपादनं निर्विशेषयोर्विशेषोस्तीति प्रतिज्ञैव तावदेषा नांगं धत्ते । व्याहृतत्वादिति भावेनाह ॥ निर्विशेषत्ववत् इति । नैव प्रतिज्ञातुं शक्यत इति शेषः । ननु मायावादिना वेदस्य प्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं नित्यत्वं चांगीकृत्य वेदवाक्यनिर्वाहोऽयं कृतः । शून्यवादी तु वेदप्रामाण्यमेव नांगीकुरुते । तत्कथमुक्तं व्यावर्त्यमात्रेति । तत्राह ॥ प्रामाण्यादीति । शब्दमात्रेण विषमं । अर्थस्तु द्वयोरपि सम एव । तस्माद्वाक्यार्थनिर्वाहोऽपि सम इत्युक्तमुपपन्नं । वेदवाक्यपुरस्कारस्तु मायावादिनां छद्ममात्रं प्रमयं तु समानमेवेति भावः । कथं फलतः समानमित्यत आह ॥ अतस्त्वावेदकमिति । वेद इति वर्तते । सर्वमपि प्रमाणमिति वा । तेन मायावादिना कथ्यते । अविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेत्यादाविति शेषः । अतस्त्वावेदकत्वेऽङ्गीकृतेऽपि कुतः सममित्यत आह ॥ अतस्त्वावेदकत्वमिति । यद्यस्मात्सतां विदुषां । नानाविधानि लक्षणानि प्रणयन्तेऽपि एरीक्षका अतस्त्वावेदकव्यावृत्तये प्रयतंत एव । अनुभूतिः प्रमाणमिति वदताऽप्यतस्त्वावेदकाभावाभिमानेनैव प्रयत्नः कृतः । न पुनरतस्त्वावेदकस्यापि प्रामाण्याभिमायेण । अतो मायावादिनाऽभ्युपगमं वेदप्रामाण्यं नामप्रामाण्यमेव । प्रामाण्याभावे च तत्स्वतस्त्वं दूरोत्सारितं ।

प्रामाण्यादि च वेदस्य फलतः सममेव हि ॥ अतत्त्वावेदकं यस्मात्प्रमाणं तेन कथ्यते ॥ अतत्त्वावेदकत्वं यदप्रामाण्यं सतां मतं ॥ दीर्घभ्रांतिकरी चेत्स्यादतत्त्वावेदकप्रमा ॥ रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्ययादमानता ॥ स्यादागमस्यानिवर्त्यमहामोहप्रदत्वतः ॥ तलनल्यादिविज्ञानमाकाशो मानतां व्रजेत् ॥ छत्राकारत्वविज्ञानं चन्द्रप्रादेशतामतिः ॥ निर्मेदत्वं तु दून्यस्य तेनाप्यंगीकृतं सदा ॥

सत्त्वासत्त्वादिवर्माणामभाव उभयोर्मतः ॥ नहि सत्प्रतियोगित्वं दून्यत्वं तेन चेष्यते ॥ न च दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानंदतेष्यते ॥ मायिना दून्यपक्षेऽपि ज्ञानं जाड्यविरोधि च ॥

नित्यत्वव्युत्पादनं च व्यर्थमेवेति । नन्वतत्त्वावेदकत्वेऽपि यस्य विषयो ब्रह्मज्ञानात्प्रागेव बाध्यते तदप्रमाणं । यस्य तु विषयो ब्रह्मज्ञानेनैव बाध्यस्तदतत्त्वावेदकं प्रमाणमिति विभागः । वेदविषयस्तु ब्रह्मज्ञानेनैव बाध्यते । अतस्तस्य प्रामाण्यमिद्याशयेनाशङ्कते ॥ दीर्घेति । या दीर्घभ्रांतिकारी साऽतत्त्वावेदकप्रमेति यदि मतं स्यादित्यर्थः । किमिदं लोकवृत्तमनुसृत्योच्यते । किं वा स्वसंकेतमात्रेण । आद्ये दोषमाह ॥ रज्ज्वन्ति । आगमस्य वेदस्य कुतोऽप्येन कालेनानिवर्त्यत्वाद्यो महान्मोहस्तत्प्रदत्वतः । अप्रामाण्ये विशेषाभावेऽपि तद्धेतुकानर्थतिशयाभिप्रायेणाधिक्ययादित्युक्तमिति भावः । द्वितीयेऽतिप्रसंगमाह ॥ तलेति । तलमिद्रीलं तस्य नैल्यमिव नैल्यं तलनैल्यं । आदिपदार्थं स्वयमेव भाष्यकृद्वृणोति ॥ छत्रेति । आकाश इति वर्तते । मानतां व्रजेदिति सर्वत्र संबध्यते । अल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतोः प्रामाण्यसंकेतं कुर्वता एतेषामपि प्रामाण्यसंकेतः करणीयोऽविशेषात् । ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयत्वमाश्रित्यायं संकेतः कथ्यते न त्वरूपकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वमिति चेत् । (न) ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयत्वोक्त्याऽप्यस्यैवार्थस्य द्विः

मायावादिना विवक्षितत्वात् । अन्यथा न खलु नाग इति नग इति वा पदात्बुजं गिरिं वा प्रतिपद्यमाना भवति भ्राता इति
वर्णद्वय्यादिज्ञानं कथमुदाहरेत् । किं चैवंविधं वेदप्रामाण्यं शून्यवादिनाऽप्यङ्गीकृतमेवेति बुतोंऽयं विशेषः । न सर्वथापि वेदाय
मायावादिनाऽतत्त्वावेदकत्वमुच्यते किं नाम विधिप्रतिषेधविषयस्य । अद्वैतयि तत्त्वं प्रतिपादयतस्तत्त्वमसीत्यादिमेहावायस्य निर्विशेष
सच्चिदानंदात्मकं तत्पदार्थं प्रतिपादयतो यत्तददृश्यमग्राहं सत्यं ज्ञानमित्यादेरादातंत्वाक्यस्य च तत्त्वावेदकत्वमङ्गीक्रियत एव । न
चैवं शून्यवादिना इत्यतः कथं साम्यमित्यतः शून्यवादिनाप्येवमङ्गीक्रियते । तत्त्वावेदकत्वं हि न विषयविसंवादाभावात्तत्त्वं किञ्चि-
दस्ति । वाक्यद्वयार्थस्य चाविसंवादः शून्यवादिनाऽप्यङ्गी (कृत) क्रियत एवेत्याशयवान्महावाक्यार्थाङ्गीकारं तावद्दर्शयति ।
निर्भेदत्वं त्विति । तेन शून्यवादिनाऽपि सदेत्यनेन स्वयमेव नास्त्यदापादनेनेति सूचयति । अवांतरवाक्यार्थाङ्गीकाराऽपि द्वयोः
समान इति दर्शयन्निर्योषत्वं तावदुभयसंमतमित्याह ॥ सत्त्विति । तत्त्वस्येति शेषः । उभयोर्मायावादिशून्यवादिनेभ्यः संमतः
सत्यत्वमपि शून्यवादिनाऽङ्गीक्रियत इत्याशयेन शून्यं नामासत्तस्य सत्त्वं कथमित्यत आह ॥ नहीति । सत्प्रतियोगित्वं सद्विरो-
धित्वमसत्त्वं तेन च शून्यवादिनाऽपि । निर्विशेषत्वाभिप्रायेण शून्यमित्युच्यते नासत्त्वाभिप्रायेण तत्त्वमित्यङ्गीकारादिति भावः ।
आनन्दताऽपि शून्यवादिनाऽभ्युपगम्यत इति वक्तुं मायावाद्यभ्युपगतानन्दतां तावदनुवदति ॥ न च्चेति । दुःखविरौधित्वमेवानन्दत्वं
न तु धर्मरूपं किमपीत्यर्थः । हि शब्देनानृतजडविरौधीत्यादितमासिद्धिं सूचयति । ततः किमित्यत आह ॥ शून्येति । तत्स-
मानमिति शेषः । जाड्यसंवृतिदुःखात्पूर्वदोषविरौधि यदिस्यादितद्वचनात् । ज्ञानत्वाङ्गीकारं दर्शयति ॥ ज्ञानमिति । ज्ञानं च

जाड्याविरोधिस्वरूपमेवोच्यते मायिना । तच्छून्यवादिनोऽपि समानमित्यर्थः ॥

टि०-॥ नानाभूतयेति । अन्यथैकस्य जीवस्य तत्त्वज्ञानेन मूलसंघटिनाशे सर्वेषां मोक्षप्रसंगः । अनाशे च नैकस्यापि मोक्ष इत्याति-
प्रसंगादिति भावः । संघट्यैवेत्येवकारो भिन्नक्रम इति भावेनाह ॥ अवच्छिन्नमेवेति । तत्प्रयोजनमाह ॥ न त्विति । नानापुद्गलरूपमित्यनुक्त्वा
नानापुद्गलशब्दितमित्युक्तौ निमित्तं दर्शयन्प्रयोजयति ॥ संघटनेरिति । साक्षात्त्वान्मूलेऽपेक्षितं पूरयति ॥ भवतीति शेष इति । मूले सेति
तच्छब्दः संघटितदितरसाधारणः । अपगच्छतीत्येतदप्यपसरणं नाशपरमित्यभिप्रेत्य योजयति ॥ मूले संघटिरित्यादि ॥ व्यावृत्ता भवतीति ।
भीरुभटवदपसरतीत्यर्थः । अन्यथा सर्वमोक्षप्रसंगादिति भावः ॥ अन्येति । प्रातिखिकीत्यर्थः । पुद्गलवादित्यस्य साभाविकत्वेन सर्वदा सत्त्वात्कथ-
मेष्यतीत्युक्तिरित्यत आह ॥ एष्यतीवेति । मूले एकजीववादिन इति वक्तव्ये एकजीवत्वेति त्वप्रत्ययो व्यर्थ इत्याशङ्क्य तत्सार्थवयमाह ॥ एको जीव
इत्यादि । मायासंघट्योरैक्यलाभाय यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजयति ॥ या शून्यवाच्यभ्युपगतेति ॥ अनाद्यनिर्वाच्यत्वचलक्षणस्येति ।
अत्र भावत्वमपि संप्राप्तं । ततश्चानादिभावत्वे सति अनिर्वाच्यत्वचलक्षणस्येत्यर्थः । अन्यथा प्रागभावस्याप्यनाद्यनिर्वाच्यतयाऽज्ञानत्वप्रसंगादिति
ध्येयं ॥ आवरणविक्षेपादेरिति । स्वरूपाच्छादनमावरणं । अतदाकारप्रतिभासो विक्षेपः । आदिपदेन द्वाभ्यां शून्यवादिमायावादिभ्यां द्वयोः
शून्यब्रह्मणोः । ननु निर्विशेषत्वोक्तिर्न भेदाभावसाधिकेति कथं तस्यातत्साधकतया भाष्यकारयौक्तिकिरित्यतो न तस्यातत्साधकतयाऽत्रोपन्यासः
किंतु तत्साधकभेदकधर्माभावस्यासिद्धिपरिहारकतयैवेत्याशयेन तदुपपादकतया तदुपयोगमाह ॥ वैधर्म्यमिति । निर्विशेषत्ववचनं सिद्धांत इव
स्वामतेऽपि भिन्नधर्माभावाभिप्रायेमेव न तु सर्वथा धर्माभावाभिप्रायमतो भेदकधर्मसंज्ञावाद्युक्तः शून्यब्रह्मणोर्भेद इति गूढाभिसंधिः शङ्कते ॥ अथ

मतमिति । लक्ष्यलक्षणभावनिर्वाहकविशेषसद्भावास्तिद्वारे तदुपपत्तावयवखड्वादिवात्परस्य न तन्मते तदुपपत्तिरिति गूढाभिप्रायैव परिहरति ॥ तथाहि सदादिकमित्यादिना ॥ न लक्ष्यलक्षणभाव इति । तत्प्रयोजकस्य प्रसिद्धाप्रसिद्धिविभागस्याभावादिति भावः । पूर्ववादी साशयमुद्घाटयति ॥ यथेति । सिद्धाल्यपि तमुद्घाटयति ॥ अस्माभिरिति ॥ अखण्डत्वस्य निर्विशेषत्वरूपत्वादिति भावः । न व्यावृत्त्या प्रयोजनमिति जन्माधिकरणे निरस्तपक्षाश्रयणेनाह ॥ व्यावृत्तिप्रयोजनानीति । यदासत्याविशेषणमित्यादिखण्डलाधिकरणेऽपाहवादानाश्रयणेनाशंक्य निरस्तपक्षाश्रयणेनाह ॥ तद्वाचीनि वेति ॥ सकलमिति । यदपीत्यादिना शंकेतं सकलमपीत्यर्थः । स्वयमेव हीति भाष्ये हि-शब्दस्यानर्थक्यमाशंक्य सत्यादिपदार्थत्वेनानुतादेरपोहं स्वयमेव मन्यत इति शून्यविशेषणत्वेन च मन्यत इति प्रतिज्ञातप्रमेयद्वयोपपादकप्रसिद्धिद्योतनार्थत्वा-न्नानर्थक्यमित्याशयेन प्रथमप्रतिज्ञातप्रमेयोपपादकप्रसिद्धिप्रदर्शनपूर्वकं तत्सूचकतया हिशब्दं योजयति ॥ अपोहेति । अनंतरप्रतिज्ञातप्रमेयोप-पादकप्रसिद्धिपूर्वकं तत्सूचकतयाऽपि हिशब्दं योजयति ॥ जाड्येति । इति प्रसिद्धं चेत्यस्य हिशब्देनोहेत्यनुवृत्तेनान्वयः । निर्विशेषत्ववाचैव शून्यब्रह्मेति नो भिदिति पूर्वग्रथेन निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोरित्यस्य गतार्थतामाशंक्य परिहरति ॥ आस्तामिति । उक्तमर्थं मूलारूढं कर्तुमेषकितं पूरयति ॥ नैवेत्यादि । मूले प्रामाण्यादित्यादिपदसंग्राहप्रदर्शनं स्वतः प्रामाण्यामित्यादि ॥ नित्यत्वव्युत्पत्त्यादं चेति । यद्यपि ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपं नित्यत्वं न तेनांगीकृतं शास्त्रयोनित्वाधिकरणे पौरेष्यत्वाभिधानात् । तथाऽप्याकाशादिसाधारणबहुकालावस्थायित्वरूप-नित्यत्वविवक्षया ग्रंथ इत्यवधेयं ॥ अयमिति । व्यावृत्तिप्रयोजनकत्वतद्वाचकत्वरूप इत्यर्थः । द्वयोर्मायावादिशून्यवादिनोः सम इत्यत्र द्वयोरित्य-नुवर्तते । उक्तं व्यावर्त्यमात्रमेव इत्याहुक्तं । पूर्ववाक्याद्वदस्येत्तदनुवृत्तिमर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामं चाभिप्रेत्याह ॥ येद इति वर्तत इति । तेन

मायात्रादिना वेदो यस्मादतत्त्वावेदकं प्रामाण्यं कथ्यत इति योजनायां वेदपदानुवृत्तिविभक्तिविपरिणामी उपाश्रयणीयौ भवतः । प्रत्यक्षादिप्रमाणानामतत्त्वावेदकत्वलाभश्च न भवतीत्यपरितोषाद्वस्तुस्थितिकथनाय पश्चात्तरमाह ॥ **सर्वमपीति** । अनेन सर्वमपीत्यव्याहृतेन सर्वमपि प्रमाणं यस्मादतत्त्वावेदकं कथ्यत इति योजना सूचिता भवति । अत्र पक्षे प्रमाणत्वरूपसामान्यधर्मपुस्तकारेण वेदस्यातत्त्वावेदकत्वलाभः न तु वेदत्वेन रूपेण । पूर्वयोजनायां तु तत्त्वेनैव तल्लभ इति द्रष्टव्यं ॥ **अविद्यावद्विषयिणीति** । अत्राविद्याशब्देनात्मानात्मनोरितरेतराभ्यास परिग्रहः । तमेतमेव लक्षणमभ्यासं पंडिता आविरोति मन्यते इति पूर्वग्रथानुरोधात् । ततश्च कूटस्थे चैतन्ये बुध्यादितादात्म्याभ्यासं विना प्रमातृत्वस्याभावेन प्रमाणप्रवृत्तेरसंभवात् प्रमाणान्यभ्यासवत्पुरुषविषयाणि तदाश्रितानि तत्प्रयोज्यानीति यावत् । करणानां कर्तृप्रयोज्यत्वनियमात् । एवं चात्र प्रमाणप्रवृत्तेरात्मन्यनात्माभ्यासपूर्वकताया उक्तत्वादविद्यावदाश्रितानां प्रमाणानां यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति पंचपादिकारीत्या भाष्यकारेण दोषमात्रमेव विषयतोऽपि ज्ञानमिथ्यात्वे हेतुरुक्त इति विवरणग्रथानुरोधाच्चायथार्थज्ञानजनकत्वलाभेन प्रमाणानामतत्त्वावेदकत्वसिद्धिरुक्तग्रथादिति युक्त एवास्य वाक्यस्य संवादित्योपन्यास इति ध्येयं । यादृशतादृशसत्त्वस्य प्रकृतानुपयोगित्वात्प्रकृतोपयोगितया सच्छब्दं व्याचष्टे ॥ **विदुषामिति** । तदुपपादयति ॥ **नानाविधानीति** ॥ प्रयतंत एवेति । सम्यगित्यादि तद्वावर्तकविक्षेपणोपादानादिति भावः । प्रामाण्यस्तत्त्वानित्यत्वयोरदूषणाद्वाप्ये न्यूनत्वमाशङ्क्य स्पष्टत्वात्तदनुक्तिरित्याह ॥ **प्रामाण्याभावे चेति** । व्यर्थमिति प्रामाण्यप्रयोजकानिर्दोषत्वव्युत्पादनार्थस्य नित्यत्वव्युत्पादनस्य वेदप्रामाण्यपक्षेऽर्थवत्त्वेऽपि त्वन्मते तस्यातत्त्वावेदकत्वेनाप्रामाण्यात् न प्रामाण्यप्रयोजकनिर्दोषव्युत्पादनार्थस्य नित्यत्वव्युत्पादनस्य किंचित्प्रयोजन-

मिति भाव इत्यतः परं स्पष्टमेवेत्यतो न भाष्ये तदुक्तिरिति भावः । अतस्तस्य प्रामाण्यमिष्यतः परं नैवमतत्त्वावेदकस्य प्रामाण्यं शून्यवादी मन्यत इत्यतोऽस्यैव मतयोर्विलक्षणमिति शेषः । उक्तमर्थं मूलारूढं कर्तुं यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजयति ॥ **अतस्त्वावेदकप्रमेति** । अतस्त्वावेदकावेऽपि प्रमाणमित्यर्थः । तद्धेतुकानर्थेत्यत्र तच्छब्देनाप्रमारूपज्ञानपरमर्शः । अन्यत्र सत एव नैत्ययारोप-
ध्नातिं निवारयति ॥ **तस्य नैत्यमिव नैत्यमिति** । मूले आपादकानुक्तेस्तत्प्रदर्शनपूर्वकमतिप्रसंगमुपदर्शयति ॥ **अल्पकालेति** । प्रसंगमूलभूतविशेषव्याप्तिर्दृष्टाताभावेनासंभवेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेरविकलत्वात् प्रसंगमूलशैथिल्यमित्याशयेन तामाह ॥ **अविशेषादिति** ॥ **अयमिति** । दीर्घध्नातिहेतुः तत्त्वावेदकं प्रमाणमिति संकेत इत्यर्थः । ॥ **अस्यैवेति** । अल्पकालानिवर्त्यध्नातिहेतुत्वस्यैवेत्यर्थः । परस्य
तथा विवक्षायां ज्ञापकं बाधकप्रदर्शनमुखेनाह ॥ **अन्यथेति** । सत्त्वाविशेषेऽपि चक्षुषा रूपज्ञानमेव न तु रसज्ञानमिति वत् । अतस्त्वाविकप्रमा-
णभावधूमनाध्यादिज्ञानात्तत्त्वप्रतिपत्तेरभावेऽपि सांभवावहारिकेभ्यो तात्त्विकप्रमाणाभावेभ्यस्तत्त्वप्रतिपात्तिरविरुद्धा । तथाच वर्णे ह्रस्वत्वदीर्घत्वादयोऽ-
न्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतव इत्युक्त्वा तदुपपादनाय न खल्वित्यादि भामत्यामुक्तं । तत्र वर्णदैर्घ्यादिज्ञानं तावदतत्त्वावेदकप्रमाण-
त्वेनाभिमतं तच्च न ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयकत्वाभिप्रायेण तद्विषयस्य दैर्घ्यदेर्ब्रह्मज्ञानेतरनिवर्त्यत्वात् । नापि दैर्घ्यादिज्ञानजन्यध्नातिहेतुद्विषय
वा ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वाभिप्रायेण । तथा सति क्षणिकत्वादिध्नातिहेतुद्विषयक्षणिकत्वादेश्च ब्रह्मज्ञानानिवर्त्यत्वेन क्षणिकत्वज्ञानसाधनस्यापि अतत्त्वा-
वेदकप्रमाणत्वापातात् । तस्मादल्पकालानिवर्त्यध्नातिहेतुत्वेनैव तस्यातत्त्वावेदकप्रमाणत्वं ब्रह्मज्ञानस्य च प्रायशः कालांतरभावितात्तदुपादान-
मित्येव वाच्यं । अन्यथा तदुद्धारणमसंगतं स्यात् । ततश्चास्मद्भिहितान्तिप्रसंगसिद्धिरिति भावः । अत्र टीकायां नाग इति वा नग इति वा शब्दान्

कुंजरं गिरिं वा प्रतिपद्यमाना इति प्रायिकः पाठः । तत्र नाग इति शब्दात्कुंजरं नग इति शब्दादगिरिं वेति यथायोग्यमन्वयः । क्वचित्तु नाग इति वा नग इति वा शब्दात्कुंजरं गिरिं वेतिभामतीपाठानुसार्थेयि पाठः । तत्र यथाश्रुत एव संबंधः । भाष्यकारयिरुपकालानिवृत्यभ्रांतिहेतुत्वस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वेऽतिप्रसंगाभिधानं तस्य मतवैषम्यानापादकत्वाभिप्रायं चेत्यभिप्रेत्य स्वयं तस्य मतवैषम्यानापादकतामुपपादयति ॥ किंचेति ॥ एवंविधमिति । दीर्घातिहेतुत्वलक्षणमित्यर्थः ॥ अंगीकृतमेवेति । वेदाविषयस्य शून्यभावनानुसंध्याशून्यसाक्षात्कारनिवर्त्यताया उक्तत्वादिति भावः । पुनर्वचनं संकते ॥ न सर्वस्यापीति । नासत्त्वाभिप्रायेणेति प्रतिज्ञाया हेतुमाह ॥ तत्त्वमितितीति ।

धर्माः केऽपि न संत्येव को विशेषस्ततस्तयोः ॥ एतादृशानां पक्षाणां दूषणं प्रभुणा कृतम् ॥
स्वपक्षसाधनेनैव नाभाव इति चोक्तिः ॥ आत्माभावे पुमर्थः क इष्टस्यात्मावधियतः ॥

सु०-स्यादेतत् । मायावादिना ब्रह्मणो निर्विशेषत्वादिकमंगीक्रियते शून्यवादिना तु शून्यस्य तत्त्वार्थं साम्यमित्यतो भवेत् । ब्रह्मशून्ययोर्भेदाभावस्योक्तत्वादित्याह ॥ धर्मा इति । ततो व्यावर्तकाभावात्तयोर्ब्रह्मशून्ययोः को विशेषः किंकृतो भेदः स्यात् । ननुक्तविधमद्वैततत्त्वं सूत्रकारस्य सिद्धांत एव । तत्त्वार्थं दूषणाय तदनुवादः क्रियत इत्यत आह ॥ एतादृशानामिति । शून्यपक्षसद्व्यपक्षणां । कथं तद्विरुद्धस्य स्वपक्षसाधनेनैवार्थात् । एतदुक्तं भवति । नाद्वैतं सूत्रकारस्य सिद्धांतः । तेन तस्य दूषितत्वात् । पृथगुपदेशादित्यादिना तद्विरुद्धार्थस्य साधितत्वात् । न हि तस्य दुष्टतामनुसंदधत्तद्विरुद्धं साधयतीति संभवतीति । न केवलमर्थदूषणं कृतं किंतु नाभाव उपलब्धेरित्याहुःकितोऽपीत्याह ॥ नाभाव इति । एवं समभेदं शून्यवाद्यभिमतं मोक्षमनुद्

साधारणदोषेण तावदूषयन् यः शून्यवादिना प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य (तायिन) भाविन इत्यात्मविनाशो मोक्ष उक्तं दूषयति ॥ आत्ममेति । मोक्ष इति वक्ष्यमाणसिंहवलोकं (न न्यायेनेहा) नेनेहापि संबध्यते । आत्मनोऽभावे विनाशे सति मोक्षः कः किंसंबधी पुमर्थः । एतदुक्तं भवति । आत्मविनाशलक्षणो मोक्षः किमात्मनः फलहुतानात्मनः । नाद्यः । तस्याभावात् । न हि फालिनोऽभावे फलदुपपद्यते । धर्मादिषु तथा दर्शनात् । न द्वितीयः । आत्मनाशेनात्मनोऽयभावात् । भावेऽप्यपुरुषार्थान्तरगात् । अनात्मनस्तेनोपकाराभावाच्चेति । नन्वात्मन एवायं धर्मादिवदभ्युदयत्वाभावादसमानकालताऽप्युपपद्यत इत्यत आह ॥ आत्ममेति । मोक्षः कः पुमर्थः पुमर्थो न भवेदित्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ इष्टस्येति । इष्टोत्कर्षपरंपरायाः पर्यतो यतः सर्वमात्मार्थतयेष्टं । आत्मा त्वनन्यार्थतया इष्टमात्रस्य वित्तादेर्विनाशं पुरुषो नार्थयते । किमुल्लेखतस्स्यात्मनः । यद्वाऽऽत्माभावे सति मोक्षः कः पुमर्थः किमिष्टवार्तिकरूपोऽथानिष्टनिवृत्तिरूप इत्यर्थः । नाद्यः । तत्र हेतुरिष्टस्येति । सर्वस्याप्यात्मतेरस्येष्टस्यात्माविधिराश्रयो यतः । आत्मार्थं हि सर्वमिष्टं । स चेन्न स्यात्तदा कस्यायं पुरुषार्थः स्यादित्यर्थः । न द्वितीयः । तत्र हेतुरिष्टस्येति । अनिष्टनिवृत्तिरपि पुरुषार्थो भवती तदा स्याद्यदिष्टं न विहन्यात् । तद्विधातेऽपि वा यदि महतोऽनिष्टस्य विधातिनी स्यात् । तथा लोके दर्शनात् । न हि कश्चिन्महदिष्टं विनाश्याल्यानिष्टनिवृत्तिं कुर्वाणः प्रेक्षावानुपलभ्यते । आत्मा च सर्वतोऽपीष्टतमः । तद्विधातेन भवत्यनिष्टनिवृत्तिः कथं पुरुषार्थो भवेत् । रोगादिपीडिता उद्धंथादिनाऽऽत्मविनाशं कुर्वतो दृश्यत इति चेन्न । रोगाद्यायतनदेहरित्यागंनानं निर्दुःखीकर्तुमेव तेषां प्रवृत्तेः । निर्दुःखो भूयासमिति हि सर्वस्याशीः । न तु न भूयासमिति । देहात्मविवेकज्ञानविधुरा-

त्वात्मनाशयैव प्रयतंत इति चेन्न । तेषामप्रेक्षावत्त्वेनात्रानुदाहार्यत्वात् । उपपादितं चैतत् । यत्पञ्चवोऽपि देहात्मविवेकज्ञानवन्त इति । ननु दुःखात्यंतनिवृत्तिस्तावदवश्यमेष्टव्या । सा च कारणनिवृत्त्यैव भवति नान्यथा । कारणं च दुःखस्यात्मैव । अधर्माननादाधारत्वाच्च । तत्कथमात्मनाशेन शून्यभावापत्तिर्नेष्यत इति चेत् । मैवं । न ह्यात्मैव दुःखकारणं । किंतु जागर एव भावात्सुप्तावभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरेन्द्रियविषयवेदनादिकमपि । ततो ज्ञानभोगाभ्यां कर्मणि क्षीणे निर्बीजस्य देहादेरनुत्पादे सास्त्री-वेकल्येन दुःखानुत्पादस्य संभवात्किमात्मनाशकल्पनया । कुतो विनिगमनमिति चेत् । सर्वस्याप्यात्मार्यत्वात् । आत्मनश्चात्यन्ताभ्यर्हितत्वादिति ब्रूमः । विप्रकृष्टव्ययेन हि साध्यसिद्धौ सनिवृष्टव्ययं प्रेक्षावन्तः कुर्वन्ति । तस्मादात्मार्थे पृथिवीं त्यजेदिति न्यायेन दुःखं जिहासताऽऽत्मावधिकस्यैव कारणस्य मोक्ष एष्टव्यो न त्वात्मनोऽपीति युक्तमुत्पद्यामः । तदेतत्सूचयन्निवपक्षं बाधकमाह ॥ यदीति । यद्यस्मदभिमतप्रकारेणात्मावधिमोक्षो न भवेत् । आत्मव्यतिरिक्तानां दुःखकारणानां देहादीनामेव निवृत्तिरात्सन्नरतु स्वरूपेणावस्थानमिति पक्षो यदि न स्यादित्यर्थः । आत्मनोऽपि शून्यतापत्तिर्यदि स्यादिति यावत् । तदा घटशून्यताऽपि देव-रत्तस्य मोक्षः स्यात् । तथा च साधनानुष्ठानवैयर्थ्यं । घटशून्यतायाः पारिव्राज्यादिकारणानपेक्षत्वात् । ननु कुतोऽयं प्रसंगोऽ-विशेषादिति चेन्न । आत्मशून्यता घटशून्यतेति भवद्भिरेव विशेषस्योक्तत्वादित्यत आह ॥ कल्पितत्वादिति । न खल्वत्र शून्यता-शब्देनाभावोऽभिधीयते । भावार्थप्रतियोगित्वं भावत्वं वा न तत्त्वतः । यस्येत्यभिधानात् किंतु नष्ट आत्मा घटश्च । तौ चाप्रामाणिकौ । न च तथाविधयोर्विशेषाः प्रामाणिकाः संभवन्ति । न हि तुरगभृगं वृक्षभृगं च व्यावर्तकधर्मवती इति संभवतः । तस्मादात्म-

द्वि ५ **

यदि नात्मावधिमात्रो मोक्षः स्याद्वदशून्यता ॥ कल्पितत्वाद्विशेषाणां मायिनोऽपि समं हि तत् ॥

शून्यता घटशून्यतेति व्यवहृतीभिः केवलं व्यवहारार्थं विशेषाः कल्पिता इत्युगीकार्यं । तथा च नाविशेषोऽसिद्ध इति । दूषणाति-
देशार्थं प्राञ्जतसाम्यमुपपादितं । अतः शून्यवादिनां दूषणं मायावादिनामतिदिशति ॥ मायिनोऽपीति । तदित्यात्मभाव
इत्यादिनोक्तं समस्तं परामृशति । स्यादेतत् । नात्मनाशो मायावादिनोच्यते । येनेष्टनाशादुरुषार्थत्वं मोक्षस्य स्यात् । नापि
शून्यतापत्तिः । यतो घटशून्यताऽपि मुक्तिर्भवेत् । किं नाम जीवभावापगमेन ब्रह्मभावाविर्भावः । ब्रह्म च परमानंदात्मकमिति
भवत्येव तद्भावः पुरुषार्थ इति । मैवं । कोऽयं जीवभावो नाम कश्च ब्रह्मभावः । यद्यविद्याकामकर्मोदिवद्धत्वं जीवत्वं परमानन्द-
भोक्तृत्वं च ब्रह्मत्वमित्यभिधीयते तदानुज्ञया वर्तमाने । न चैवं परस्य पंथाः । यदेतत्कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्त्युपेतं साकारं देहादिव्यति-
रिक्तं रूपमहमिति साक्षिसिद्धं तदपगमस्य परेणेतत्त्वात् । इदमेव च रूपं परमेष्ठमनुभूयत इति कथं नोक्तदोषः । आनंदरूपतोप-
पादनाय परेणाप्यस्यैव रूपस्य परमप्रमास्यदताया उपपादितत्वात् । न ह्येतस्माद्रूपाद्विदिकं किमपि निराकारं रूपमनुसंधाय मा न भूवं
भूयासमिति लोक आशास्ते । चक्षुषी निमील्य तथेति वदतस्तु कः मतिमल्लः । संवलितरूपे तदप्यस्तीत्यत इयमाक्षीरिति चासत् ।
तस्य सर्वथाऽप्यबुद्धिस्यत्वात् । आशासनं च साकारमेव । निराकारस्य तदनुपपत्तेः । न चान्यस्यान्यस्मिन्निरूपाधिकः प्रमा
संभवतीतीदमेवष्टमं । एवं तर्हि देहादिसहितत्वस्यापिष्टत्वाच्चानांशेन भवतामपि मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं स्यादिति चेन्न । परमेष्ठलाभहेतो-
रत्येष्टनाशस्यापि पुरुषार्थत्वेन लोके दृष्टत्वात् । ब्रह्मभावश्च न शून्यभावाद्भिद्यत इत्युपपादितं । आनंदरूपता च वाङ्मात्रमित्युक्त-

मेव । किंचानंदत्वमपि न पुरुषार्थः । न हि कश्चिदानंदो भूयासमित्याशास्ते । किंतु तमनुभूयासमिति । न चानुभाव्यत्वं परेण्यते ।
 अनुभवितुरन्यस्याभावात् । स्वास्मिन्कर्तृभावानभ्युपगमात् । अपि चानंदत्वं प्राक् सिद्धमिति न पुरुषेणार्थनीयं । प्रागविद्यावृत्तं न
 प्रकाशते पश्चादविद्यावरणापगमे प्रकाशतेऽतो नैवमिति चेन्न । प्रागपि स्वरूपस्य स्वयंप्रकाशमानताऽभ्युपगमात् । तन्मात्रस्य चानंद-
 स्यात्प्रकाशानुपपत्तेः । प्रकाशमानोऽयानंदो न विशदः प्रकाशत इति चेन्न । निर्विशेषत्वात् । वैशद्यवैशद्ययोश्च विशेषनिबंधनत्वात् ।
 याद्वि सह विशेषैः प्रकाशते तद्विशदमुच्यते । यत्तु साधारणधर्मैः सह तदविशदमिति । अविद्यावरणापगमे प्रकाशत इति च कोऽर्थः ।
 किं प्रतीयत इति उत प्रत्येतीति । नोभावपि । अनंगीकारात् । प्रदीपः प्रकाशत इति कोऽर्थ इति चेत् । भास्वरूपवान्वर्तते इति न
 किंचिदेतत् । तदिदं सूचितं हिशब्देन । ननु निर्विशेषां शून्यतां मोक्षमाचक्ष्महे । तत्प्रत्ययोऽपि हि व्यवहारार्थमेवापादीयते न तु
 कमपि धर्मं प्रतिपादयति । घटशून्यता तु सविशेषा घटेन विशेषितत्वात् । तत्कथमतिप्रसंग इति चेन्न । विवाक्षिताया अपि शून्य-
 ताया एवमेवात्मशून्यतेत्यात्मना विशेषितत्वेन सविशेषत्वदर्शनादमोक्षत्वप्रसंगात् । अथैवमात्मशून्यताया विशेषे दृश्यमानेऽपि केन-
 चिदभिसंधिना निर्विशेषतोच्यते तत्राह ॥ दृश्यमान इति । मोक्षत्वेनाभिमतस्य शून्यभावस्येति शेषः । चशब्दः स्यादित्यर्थे ।
 भावशब्दः कर्तृसाधनः । एवं तर्हि घटशून्यताऽपि तेनैवाभिसंधिना निर्विशेषा स्यादित्यतिप्रसंगतावदस्थमिति । पूर्वपक्षि-
 णोऽभिसंधिमुद्धाटयति ॥ पाश्चात्योऽपि । आत्मशून्यभावः । पाश्चात्यो विशेषरहित इति चेदित्यर्थः । पाश्चात्यत्वं चात्र
 व्यवहारोपसंज्ञा । ततश्चैतदुक्तं भवति । इदानीं निरूपणसमये व्यवहारार्थं कल्पितेनैव विशेषेणात्मशून्यभावः सविशेष इवाभाति ।

दृश्यमानेऽविशेषेऽपि यदि चेदविशेषता ॥ घटाभावे विशेषः स्यात्पाश्चात्यध्वेदनागतः ॥ न मोक्षो विमतो यस्मादेदेहो घटशून्यता ॥ यथेत्युक्ते वदेत्किं स योऽनुमामात्रमानकः ॥ न च मायी वदेदन्न पूर्वोक्तैर्नैव धर्मना ॥

अक्रियमाणे तु निरूपणे स्वरूपेण निर्विशेष एवेति । सिद्धातिनोऽभिप्रेतिबुद्धादयति ॥ अनागत इति । एवं तर्हि घटशून्य भावोऽपि निरूपण एव सविशेषो दृश्यते । निरूपणमनागतोऽप्राप्तस्तु निर्विशेष एवेत्यस्माभिरपि शक्यते वक्तुमित्यर्थः । किंचाक्त रूपे शून्यवादिमायावादिभ्यामुत्प्रेक्षिते मोक्षे न किंचित्प्रमाणमस्ति । तथा हि । न तावदत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं । प्रत्यक्षाविपयत्वात् स्यार्थस्य । नाप्यागमः । वेदाद्यागमस्य शून्यवादिना प्रमाणत्वेनानभ्युपगमात् । तदीयागमस्यास्माभिरनीकृतत्वात् । भाषायाः दिनं प्रति तु वक्ष्यामः । तस्मादात्मशून्यता पुरुषार्थो दुःस्वनिवृत्त्युपयोगित्वाच्छरीरादिशून्यतावादित्यनुमानमेव वक्तव्यं । यथोक्तं । न तैर्विना दुःस्वहेतुरात्मा चेत्तेऽपि तादृशाः । निर्दोषं द्रव्यमप्येवं वैराग्यं च द्वयोस्ततः । तदिदं सत्यतिपक्षतया नानुमानमित्याह । न मोक्ष इति । विमतः शून्यभावो ब्रह्मभावो वा न मोक्ष इति प्रतिज्ञा । यस्मादेदेह इति हेतुः अदेहत्वादिति । घटशून्यता यथेति दृष्टांतः । योऽनुमामात्रमानकः स इत्युक्ते किं वदेदित्यनेनोक्तविधया प्रमाणांतराभावं तत एव सानुमानस्याबाधितविपर्ययं च सूचयति । अत्राह । मायावादी । नेदं प्रत्यनुमानं मानं विदेहावस्थैव मोक्ष इति श्रुतिसम्भवेन कालातीतत्वात् । किंच श्रुत्या ब्रह्मभावाविर्भावो मोक्ष इत्युक्तत्वात्किमनुमानेनेति । तत्राह ॥ न चेति । अत्रानुमानविषये श्रुतिमालंब्य दूषणं न वदेत् । तथाऽऽत्माभिमतो मोक्षे श्रुतिं प्रमाणं नैव वदेदित्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ पूर्व्वेति । तस्य मायावादिनो मते श्रुतेरमानत्वात् यथं

अमानन्वाच्छ्रुतेस्तस्य न वादेहत्ववादिनी ॥ श्रुतिः काचिद्वैद्वत्त्वमप्राकृतशरीरता ॥ मोक्षे भोगं यतोऽदूते जक्षन् श्रीद्वित्रिति श्रुतिः ॥
निर्दुःखत्वाच्च तन्मोक्षः प्रतिपन्नं यथेति च ॥ अनुमा दूषणं किं स्याद्वादिनोः शून्यमायिनोः ॥ दुःखं दुःखादभिज्ञत्वान्मोक्षोपि स्यादसंशयं ॥
भेदे सदैतैव स्यादित्याद्यमितदोषतः ॥ हेयं मायामतेनैव सह शून्यमतं बुधैः ॥

प्रामाण्यादि च वेदस्येत्यादिना पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना । ननु न सर्वो वेदोऽतत्त्वावेदकः किंतु विधिनिषेधात्मक एव । अतथाभूतास्तु
वेदांतास्तत्त्वावेदका इति चेन्न । सर्वधर्मोद्भिन्नतस्यास्य किं शास्त्रेणाधिगम्यत इत्यादिना पूर्वोक्तेनैव वर्त्मनाऽत्र तत्त्वे श्रुतेरमानत्वात् ।
अस्तु वा कथंचिच्छ्रुतिः प्रमाणं । तथाऽपि नास्मदनुमानस्य तद्वाध इत्याह ॥ न चेति । मुक्ताविति शेषः । तथा तदभिमत-
मोक्षवादिनीत्यपि ग्राह्यं । अशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादिश्रुतिसद्भावात्कथमदेहत्ववादिनी श्रुतिर्नास्तीत्युच्यत
इत्यत आह ॥ अदेहत्वमिति । यदस्यां श्रुतावेहत्वमुच्यते तत्प्राकृतशरीरराहित्यमेव । न तु सर्वथाऽप्यदेहत्वं । प्राकृतशब्देन
जडमुपलक्ष्यते । तद्वाहित्यं च चतुर्थपादोदितप्रकारेण ज्ञातव्यं । एवं ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिराशङ्क्य व्याख्यातव्या
च । अशरीरत्वश्रुतेः कुतोऽर्थसंकोचः क्रियत इत्यत आह ॥ मोक्ष इति । स तत्र प्येति जक्षन्कीदञ्चममाणः स्त्रीभिर्वा यान्वयो
ज्ञातिभिर्वाज्ञातिभिर्वेति श्रुतिर्मोक्षे स्यादिभोगं व्रूते । न चाशरीरस्यासौ संभवतीत्यतः संकोच इत्यर्थः । परकीयानुमानस्य प्रति-
पक्षांतरमाह ॥ निर्दुःखत्वादिति । तच्छून्यत्वं ब्रह्मत्वं वा मोक्षो न भवति निर्दुःखत्वात् प्रतिपन्नं घटशून्यत्वं यथेति चानुमायाः
किं दूषणं स्याच्च किमपि । शून्यशब्देन तदङ्गीकारवोच्छ्रियते । अ (न्यं च मा) न्यश्च मायी चेति द्वेदः । यद्वा शून्यं च माया चेति

द्वेदः । ते विद्येते प्रयोरिति ब्रीह्यादिलक्षण इनिः । तत्र च तदन्तर्विधिरिष्यते । प्रतिपक्षांतरमाह ॥ दुःखमिति । मांक्ष इति शून्यं ब्रह्म चोच्यते । प्रतिवादिभ्यां तथाऽभ्युपगमतत्वात् । स मांक्षो दुःखात्मा स्यात् दुःखादभिन्नत्वात् । दुःखप्रतियोगिकभेद (रहितत्वा) शून्यत्वात्प्रसिद्धदुःखवदित्यर्थः । शून्यब्रह्मणोर्दुःखत्वे तद्भावापत्तेर्न पुरुषार्थ इति सिध्यति । अपिशब्दः प्रतिपक्षांतरसमुच्चयार्थः । असंशयमिति व्याप्तेर्निश्चितत्वमाचष्टे । दुःखप्रतियोगिकभेदाभावः कुत इत्यत आह ॥ भेद इति । दुःखात् शून्यब्रह्मणोरिति शेषः । तथा चापसिद्धांत इति भावः । किंच दुःखापायस्यात्मनाशेन विना देहादिनाशेनापि संभवादन्यथासिद्धिश्चानुमानस्य । शरीरादिशून्यताऽपि न दुःखध्वंसोपयोगित्वात्पुरुषार्थः । किं नामात्मनोर्निर्दुःखतां प्रति हेतुत्वात् । न हि दुःखं नश्यत्विति कश्चिदाशास्ते । अपि तर्हि निर्दुःखः स्यामिति । ननु शून्यभावो ब्रह्माभावो वा भवतां सिद्धश्चेदपसिद्धांतः न चेदाश्रयासिद्धिरिति चेन्न । परानुमानेऽप्यात्मशून्यताया असिद्धत्वेनाश्रयासिद्धिः । इयांस्तु विशेषः । यत्परप्रसिद्धिमात्रेण प्रतिपक्षः संभवतीति । ननु भोगश्रुतिः सगुणभुक्तिविषयाऽस्त्विति चेन्न । परं ज्योतिरुपसंगद्य स्वेन रूपेणाभिनिषद्यत इत्युक्तिविरोधात् । निर्दुःखत्वान्मांक्षो न भवतीति विरुद्धमिति चेत् । परमेष्ठस्यात्मनो नाशः पुरुषार्थ इति कथं न विरुद्धं । अथ सतो दुःखाद्भेदं सद्भेदता स्यात् । दुःखं तु मिथ्येति चेन्न । अनुभवविरोधादेरुक्तत्वात् । बहुजविवर्दिनं प्रति नातिमानुमानमिति न कुचोद्यावकाशः । तदेतत्सर्वमभिसंधायोपसंहरति ॥ इत्यादीति । सहैवेति संबंधः ॥

टि०-निर्विशेषत्वप्रतिपादनपरपूर्वग्रहेन धर्माः केपित्याहुताग्रथस्य पौनरुक्त्यमाशंक्य परिहरति ॥ स्यादेतदिति ॥ सिद्धांत

एवेति । प्रामाणिकत्वादनिराकृतत्वाच्चेति भावः । प्रदीपस्यैव निर्वाणं मोक्षस्तस्य तापिन इत्येव मूलपाठः । तापिनो विस्तारिणो बोधसंरा-
नस्य निर्वाणं निर्वृतिः स एव मोक्ष इत्यर्थः । नन्वेनेन कथमात्मनाशस्य मोक्षत्वप्राप्तिरिति चेत् । परमते ज्ञानस्यैवात्मत्वेन तच्चाशस्यैवात्मना-
शत्वात् । अत्र च न किञ्चिन्मुक्त्यवस्थायामात्मात्मियमथाऽपि वेत्यत्रयमाप्तेति ज्ञानमुच्यत इति व्याख्यानं । तथा समयपादस्थारूपज्ञानसंतति-
मित्यनुव्याख्यानस्य संतन्यमानं ज्ञानमेव चाप्तेति व्याख्यानं च ज्ञापकं । बद्धस्यात्मनो बंधेन सह नाश एव मोक्ष इति मकारंदोक्तमोक्षलक्षणसंबा-
दितयैतद्वाक्योदाहरणेनोक्तप्रकारस्यैव निर्णीतत्वाच्चेति ध्येयं । नन्वात्माविनाशलक्षणो मोक्षो नात्मन एव फलं भविष्यतीति कथमयमाक्षेप इत्यत
आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति ॥ तस्याभावादिति ।** अनेनात्मनाशो नात्मनः फलं आत्मासमानकालीनत्वात् व्यतिरेकेण धर्मादेव-
दित्यनुमानमुक्तं भवति । अप्रयोजकत्वमाशंक्य परिहरति ॥ **न हीति ।** फलभोक्तुरित्यर्थः । कथमस्य गमकत्वमित्यतस्तथा व्याप्तिरित्याह ॥
धर्मादिष्विति । आत्मनाश इति कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य कारणत्वेन तस्य चात्मधर्मत्वेन धर्मीभूतादृष्टस्यापि नाशादस्य-
भावेनास्त्यदृष्टे तज्जन्यानात्मन उच्यतेवासंभवेनात्मनोऽप्यभावादित्यर्थः । अनादिनित्यानात्मनोऽपि सत्त्वात्स एव फली स्यादित्यत आह ॥
भवेऽपीति । अनात्मन इति शेषः । पुरुषैरर्थ्यत्वमेव पुरुषार्थत्वं । तदभावश्च द्वेधा संभवति । कर्तुः पुरुषत्वाभावेन कर्मणोऽर्थ्यत्वाभावेन
चेति । तत्राबं प्रकारमभिप्रेत्याह ॥ **अपुरुषार्थत्वेति ।** कर्तृत्वेनाभिमतस्यानात्मनः पुरुषत्वाभावादित्याशयः । द्वितीयं प्रकारमभिप्रेत्याह ॥
अनात्मन इति । तेनात्मनाशेनेत्यर्थः । तथाच कर्मतयाऽभिमतस्यात्मनाशस्यार्थत्वं न संभवतीति भावः । ननु फालिनोऽभावे कथं फल-
धर्मादिषु तथा दर्शनादित्यत आह ॥ **धर्मादिवदिति ॥ अभ्युदयत्वेति ।** कर्मसाध्यफलत्वमभ्युदयत्वं तदभावादित्यर्थः । ततश्चानेन

पूर्वमभिप्रेते आत्मनाशपक्षकेऽनुमाने व्यतिरेकेऽभ्युदयत्वमुपाधिः हेतोरन्यथासिद्धिश्रेयस्कं भवति । नन्विष्टोत्कर्षपरंपरापर्यंतत्वे आत्मनः सिद्धिर्भवेदात्मनाशस्यापुमर्थत्वं तस्येष्टोत्कर्षपरंपरापर्यंतत्वमेव कुतः सिद्धमित्यत आह ॥ **सर्वमिति** । नन्वात्मन इष्टत्वमात्रकथनेन तथा तत्राशयापुमर्थत्वसिद्धिसंभवाद्वाप्यकारिणमिष्टोत्कर्षपरंपरापर्यंतवप्यतथावमनमर्थकमित्यतो नेदं तत्राशयापुमर्थत्वव्युत्पादनार्थं येनेष्टत्वमात्रोक्त्याऽपि तात्त्विकेस्तदानर्थक्यं स्यात् । किं नाम कैमुत्यदोतनाथमिति भावेन तदुपदर्शयति ॥ **इष्टमात्रस्येति** । आत्मनाशस्य पुरुषार्थत्वसामान्याक्षेपपरतया वाक्यव्याख्याय तद्विशेषाक्षेपपरतयाऽपि वाक्यं व्याचष्टे ॥ **यद्वेति ॥ आश्रयेति** । भोक्तेत्यर्थः ॥ **आत्मार्थं हीति** । आत्मनो भोगार्थमित्यर्थः । ननु मोक्षस्यानिष्टनिवृत्तिरूपपुरुषार्थत्वाभावे इष्टस्यात्मावधिर्यत इत्यस्य कथं हेतुत्वमित्यतोऽननात्मनः सर्वतोऽपीष्टतमत्वोक्त्या मोक्षस्येष्टतमात्मविधातकत्वसूचनेनानिष्टनिवृत्तेः पुरुषार्थतायाः प्रयोजकस्य इष्टाविधातकत्वस्य तद्विधाते वा महतोऽनिष्टस्य विधातकत्वस्य भावप्रातिपादनाद्वाक्यस्य तत्र हेतुत्वमित्याभिप्रेत्य तस्य तत्र प्रयोजकत्वं विपक्षे बाधकोपदर्शनेनोपपादयन्नाह ॥ **अनिष्टनिवृत्तिरपीति ॥ उद्धंघनादिर्निति** । ऊर्ध्वं गलंबधनमुद्धंघनं । आदिपदेन विषपानादिपरिग्रहः । नन्वात्मानं निर्दुःखिकतुमेव तेषां प्रवृत्तेर्नात्मनाशयेत्येतात्कृतो वैपरित्ययापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह ॥ **निर्दुःखो भूयासमिति हीति** । अन्यथा न भूयासमित्वेव स्यादिति भावः । अभ्युपेत्य चेदमुदितं । वस्तुतस्तु देहात्मविवेकज्ञानविधुर एव न संति तेषामात्मनाशयैव प्रवृत्तिरुद्भावेत्येताह ॥ **उपपादितं चेति** । तृतीयस्य द्वितीये जातमात्रा मृगा गान इत्यादिनेति शेषः ॥ **दुःस्वात्यंतनिवृत्तिरिति** । अन्यथा संसारसमानधर्मत्वेन मुक्तेरपुमर्थत्वापातादिति भावः । अस्तु तर्हि मुक्तौ दुःस्वस्यात्यंतिकी निवृत्तिरपि किं तावतेत्यत आह ॥ **सा चेति** । तर्हि भवतु मुक्तौ कारणनिवृत्तिरपि किं तावताऽपीत्यत आह ॥ **कारणं चेति** ।

कथमात्मन एव दुःखकारणमित्यतो दुःखासाधारणकारणधर्मसंपादकत्वात्तत्त्वामित्वाच्चेत्याह ॥ अधर्मेति ॥ कुत इति । शरीरादिनाशेन-
 वात्मनाशेनापि दुःखानुत्पादसंभवेऽपि नात्मनाशेन दुःखानुत्पादः किंतु देहादिनाशेनैवेत्यवधारणेन देहादिनाशेन दुःखानुत्पादः किंतु आत्मनाशे-
 नैवेति विपरीतावधारणमपि स्याद्विनिगमकामावादिति भावः ॥ आत्मावधिकार्येवेति । आत्मव्यतिरिक्तारथेत्यर्थः ॥ कारणस्येति ।
 दुःखकारणस्य देहादेरित्यर्थः ॥ आत्मनोऽपीति । अहमिति प्रतीयमानस्वरूपनाश इत्यर्थः । इष्टापत्तिमाशंक्याह ॥ तथा चेति । वैश्य-
 मुपपादयति ॥ घटशून्यताया इति ॥ कुतोऽयमिति । यद्वात्मनाशो मोक्षः स्यात्तर्हि घटनाशोऽपि मोक्षः स्यादिति प्रसंगमूलभूताना-
 मापादापादकव्याप्तौ दृष्टांताभावेन मूलशैथिल्यात्प्रसंगाभासोऽयमिति भावः । विशेषणव्याप्त्यसंभवेऽप्यिशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेरिविलत्वान्न प्रसंगा-
 भासत्वमिति शंक्ते ॥ अविशेषादिति ॥ विशेषस्योक्तत्वादिति । अन्यथा धर्मोक्तत्वप्रत्ययवैषम्यादिति भावः ॥ नष्ट-
 आत्मेत्यादि । नाशविशिष्ट आत्मा नाशविशिष्टो घटश्चेत्यर्थः ॥ तौ चेति । विशेषणाश्रितद्रव्यांतरस्यैव विशिष्टतया नष्टशब्दार्थत्वात् ।
 प्रकृते चात्मघटयोर्नाशदशायां तयोरसत्त्वेन तदाश्रितविशिष्टयोः सत्त्वाद्विशिष्टद्वयस्याप्रागणिकत्वमिति भावः ॥ अनुज्ञयेति । अस्माभिर्गृह्य-
 विद्याकामकर्मादिबद्धत्वरूपजीवभावापगमेन परमानंदभोक्तृत्वरूपब्रह्मभावानभ्युपगमादिति भावः ॥ इदमेव चेति । कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्त्युक्तमे-
 वेत्यर्थः ॥ उक्तदोष इति । इष्टनाशादपुरुषार्थत्वप्रसंगलक्षण इत्यर्थः । न केवलमस्य रूपस्य परमेष्टत्वमनुभूत इत्येव किं नाम परेणाभ्यु-
 पादितमित्याह ॥ आनंदरूपतोपपादनायेति । ब्रह्मण इति शेषः । परमप्रेमास्पदतया मा न भूयमहं सदा भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहमित्य-
 वधारयेति शांकरियायां वाक्यविवृताविति शेषः । ननु न विशिष्टाकारस्याहमर्थस्य परमप्रेमास्पदत्वमेनानुभवेन मगोपपादितं किं नैतद्व्यतिरिक्त-

निराकारस्यैवेति नेष्टनाशप्रसंगः । परमप्रेमास्पदतयेष्टस्य निराकारस्य नाशात् । नष्टस्य च विशिष्टाकारस्याप्रेमास्पदत्वादित्यत आह ॥ न हीति ।
मा न भवं भूयासमित्येव मूलपाठः । परमप्रेमास्पदतया मा न भवमहं सदा भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽष्टमित्यवधारयेति शाकरीयवाक्यवृत्त्यनुसारात् ॥
मा न भूवमिति । न भूयासं मदभाववाक्य भूयासमित्यर्थः ॥ **लोक इति** । कृमिकीटादिसाधारणेन प्राणभृन्मात्रमित्यर्थः ॥ **तदप्यस्तीति** ।
निराकारं रूपमस्तीत्यर्थः । तथाच तस्य तत्र सत्त्वादेव विशिष्टाकारस्याशास्यत्वं न तु विशिष्टाकारत्वप्रयुक्तमिति प्राप्ताप्राप्तद्विकेन निराकार-
मेवाशास्यतया पर्यवस्यतीति भावः । भवेदेतदेवं । यदि तस्याशास्यता संभाविता स्यात् । न च सकलप्रमाणातिरत्वेनाबुद्धिस्थस्य तस्याशास्यता
संभवतीत्याशयेनाह ॥ **तस्येति** । आशास्यमानं साकारमेव न निराकारमित्येतदुक्त्याऽपि समर्थयते ॥ **आशासनं चेति** । आशासन-
कार्त्तित्यर्थः । निराकारमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **निराकारस्येति** । तदनुपपत्तेः आशासनकर्तृत्वानुपपत्तेः । अस्त्वेवमाशासनं कर्तृसाकारं
आशास्यमानं तु निराकारमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **न चेति** । अतिप्रसंगादिति भावः । पितरं प्रति पुत्रगतस्यापि पुत्रत्वादेराशास्य-
मानत्वादप्यस्यान्यास्मिन् तत्सद्भावनिश्चयात् । कथं प्रेमा न संभवतीत्यत उक्तं ॥ **निरुपाधिक इति** । पुत्रस्य स्वार्थत्वेन सोपाधिकाप्रियत्वाच्च
निरुपाधिकाप्रियत्वमिति युक्तस्तन्निषेधः । निराकारस्य तु न तादर्थ्यमस्तीति न सोपाधिकापि प्रियत्वं । निरुपाधिकाप्रियत्वं तु दूरनिरस्तामिति
भावः ॥ **एवं तर्हीति** । देहादिरहितस्याशासनकर्तृत्वानुपपत्त्या तत्सहितस्यैवाशासनकर्तृत्वेनोक्तयुक्त्याऽऽशास्यमानत्वसिद्धिरिति भावः । नन्वेवं
मन्यतेऽपि नापुरुषार्थत्वप्रसंगः । परमेष्टपरमानंदरूपब्रह्मभावलाभेनाव्येष्टरूपान्मनाशस्य पुरुषार्थत्वसंभवादित्यत आह ॥ **ब्रह्म भावश्चेति** ॥
उपपादितमिति । निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मति नो भिदेत्यादिना शून्यब्रह्मणोरविशेषोपपादनेन तद्भावयोग्याविशेष इति उपपादितमित्यर्थः ।

ननु मायावादिना ब्रह्मण आनंदरूपत्वाभ्युपगमाच्छून्यवादिना च तस्य तदनभ्युपगमात् भवेदेव ब्रह्मशून्ययोर्विशेष इत्यत आह ॥ **आनंदरूपता चेति ॥ उक्तमेवेति** । न च दुःखविरोधिवादन्या ह्यानंदतेष्यते मायित्यनेन ग्रथेनेति शेषः । आनंदरूपता किं स्वरूपेण पुरुषार्थोऽनुभूयमानतया वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **किंचेति** । आनंदत्वं आनंदरूपत्वमित्यर्थः । स्वरूपेण पुरुषार्थतायामानंदो भूयासमित्येवार्थः स्यान्न तु तमनुभूयासमित्यातिप्रसंगं मनसि निधायोभयत्रापीष्टापत्तिं परिहरति ॥ **न हीति** । अस्तु तर्हि अनुभूयमानतयैव पुरुषार्थत्वमित्यतः परानभ्युपगमेन तदूषयति ॥ **न चानुभाव्यत्वमिति** । अनुभाव्यत्वं वदन् प्रष्टव्यः । किं चानुभाव्यनुभवित्रोभेदमभ्युपगम्य तस्यानुभूयमानत्वमभिप्रेतं किंवा तदभेदमिति विकल्पद्वयं मनसि निधाय क्रमेण पक्षद्वयं दूषयति ॥ **अनुभवितुरित्यादिना** । सिद्धे इच्छाविरहात्पुरुषेच्छाविषयस्यैव पुरुषार्थत्वादिति भावः । किंचानंदरूपत्वं पुरुषार्थ इत्यभिमतं आवरणनिवृत्तिद्वारा तत्प्रकाशो वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **अपि चेति** । द्वितीयमाशंकते ॥ **प्रागिति** । ततश्च तत्प्रकाशस्य प्रागसिद्धतया पुरुषेच्छाविषयत्वसंभवाच्च पुरुषार्थत्वानुपपत्तिरिति भावः । अत्रापि तत्प्रकाशमात्रं पुरुषार्थ इत्यभिमतं विशदस्तत्प्रकाशो वा । आद्येऽपि किं प्रागावरणनिवृत्तेश्चैतन्यस्वरूपमेव नावभासत इति मतं किंवा तज्ज्ञानेऽप्यानंदरूपत्वमेव नावभासत इति विकल्पागमनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **प्रागपीति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **तन्मात्रस्य चेति** । चैतन्येन निर्विशेषाभिसंयत्यर्थः । अन्यथा चेतनस्यापि प्रकाशो न स्यात् । ततश्च सिद्धत्वात्नेच्छाविषयत्वं तस्येति न पुरुषार्थत्वमिति भावः । द्वितीये आद्यद्वितीये । आद्यद्वितीयमाशंकते ॥ **प्रकाशमानोऽपीति** । यावद्विशेषबाधात्सामान्यस्यापि बाध इत्यभिप्रेत्य यावद्विशेषबाधमुपदर्शयितुं विकल्पयति ॥ **अविद्येति** ॥ **अनंगीकारादिति** । आद्ये कर्मत्वस्य द्वितीये कर्तृत्वस्य च प्रसंगेन

सविशेषापत्त्या निर्विशेषव्याघातेन तदनङ्गीकारादित्यर्थः । ननु न प्रतीतिकर्मत्वं चेत्युभयमेव प्रकाशत इति व्यवहारनिदानं ब्रूमः । तथा सति प्रदीपः प्रकाशत इति व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न हि तत्र प्रतीतिकर्मत्वं तन्निमित्तमिति शक्यं वक्तुं । तस्य घटादिसाधारणत्वेन प्रदीप एव विशेषतः प्रकाशत इति व्यवहारं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । नापि तत्कर्तृत्वं । तस्य जडत्वेन तदयोगात् । किंतु स्वप्रकाशत्वमपि । ततश्च प्रदीपः प्रकाशत इत्यस्य यथा प्रतीयत इति वा प्रत्येतीति वा नार्थः । किंतु स्वप्रकाशत इति । तथा आनंदः प्रकाशत इत्यस्य न प्रत्येतीत्यर्थः । नापि प्रतीयत इति । किंतु स्वप्रकाशत इत्येवेति । कथं तत्खंडनमित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **प्रदीपः प्रकाशत इति कोऽर्थ इति चेदिति** । प्रदीपस्य स्वप्रकाशत्वं वक्तुं युक्तं । तद्धि स्वविषयप्रकाशत्वं वा पराप्रकाशत्वं वा । नाद्यः । तस्य भौतिकत्वेन जडतयोक्त-
रूपस्वप्रकाशताया व्याहतत्वात् । न द्वितीयः । नयनादिप्रकाशप्रकाशत्वेन तदयोगात् । परप्रकाशयवस्य शशविषाणादिसाधारणतया तन्नापि प्रकाशत इति व्यवहारप्रसङ्गाच्च । किं त्वन्यदेव किञ्चित् । अतत्तदादाय प्रदीपे तदुपपत्ताव्यानंदे तदयोगात् ततोक्तव्यवहारनिर्वाह इत्यभिप्रेत्य तन्निमित्तमाह ॥ **भास्वरेति** । उद्भाष्यत्वशंकापरिहारायाह ॥ **तदिदं सूचितमिति** । स्यादेतदित्यादिनोक्तं समतामित्यर्थः । भोक्षः स्यादृशून्यतेत्यादिनोक्तप्रतिबंदी मोचयितुं शङ्कते ॥ **नन्विति** । ननु धर्मप्रतिपादकतत्त्वप्रत्ययोपपादनेन भोक्षत्वसविशेषत्वभावात् निर्विशेष-
शून्यताया भोक्षत्वं युक्तमित्यत आह ॥ **तत्त्वप्रत्यय इति** ॥ **केनचिदभिप्रासंधिमेति** । निरूपणसमये व्यवहारार्थं कल्पितेन विशेषण-
शून्यभावस्य सविशेषत्वप्रतीतावपि निरूपणे स्वरूपेण निर्विशेषत्वमेवेति केनचिदभिप्रासंधिमेत्यर्थः ॥ **स्यादित्यर्थ इति** । अन्यथा यदि शब्दवैयर्थ्यापत्तादिति भावः ॥ **भावशब्दः कर्तृसाधन इति** । घटाभाव इत्यभावशब्दतर्गतो भावशब्दो भवतीति भाव इति

कर्तृसाधनः । तथा सत्येव न भवतीत्यभावः घटश्चासावभावश्चेति घटाभाव इति । घटाभावशब्देन नष्टघटलाभात्तस्यात्मनो मोक्षत्ववादिनं प्रति
 तत्प्रतिबन्दीत्वेन नष्टघटस्य मोक्षत्वापादनलाभेन प्रक्रमानुगणसंभवात् । न तु भवनं भाव इति भावसाधनः । तथा सति घटासत्त्वस्यैव धटाभावन-
 शब्दाह्वयेन तन्मोक्षत्वापादनस्य आत्मासत्त्वस्य मोक्षत्ववादिनं प्रत्येव संगतित्वेन नष्टस्यात्मनो मोक्षत्ववादिनं प्रति प्रक्रमविरुद्धतया प्रतिबन्दीत्वेन
 तस्य कर्तुमनुचितत्वादिति भावः ॥ तेनैवेति । अनिरूपेण स्वरूपेण निर्विशेषत्वमित्यनेनैवाभिप्रेतार्थः । ननु मोक्ष इत्युत्तरप्रत्यययोः कारणानुप-
 पादकतया पूर्वश्रथेनासंगतेः संगत्यन्तराप्रतिभासाच्चातर्थक्यं । न च स्वाभिमतमोक्षसाधकतया परोपन्यस्तानुमानस्य सत्प्रतिपक्षतया दूषणेन
 तत्संगतत्वात्सार्थक्यमिति वाच्यं । निमित्ताभावेन स्वाभिमतमोक्षे परेण प्रमाणस्यैवावक्तव्यत्वात् । वक्तव्यत्वेऽयमुमानस्यैव वक्तव्यतया नियामका-
 भावात् । तद्भावेऽपि वा तदभिमतानुमानविशेषनिर्धारणोपायाभावेन तस्य सत्प्रतिपक्षतया तद्दूषणार्थत्वायोगादित्यतोऽत्र भाष्ये प्रामाणिकत्वेन
 पराभिमतमोक्षदूषणस्याप्याभिप्रेतत्वेन तस्यैरिजिर्हिष्या परस्य तत्प्रमाणोक्तेरावश्यकत्वात्प्रमाणांतरासंभवेनानुमानस्यैव वक्तव्यत्वाच्च तदनुमानविशेष-
 निर्धारणोपायसद्भावेन तन्निर्धारणस्याप्युपपन्नत्वेन सत्प्रतिपक्षतयोपपन्नतान्निरासकभावस्य न मोक्ष इत्यादेर्वाक्यस्य भाष्यकृदभिमतपूर्ववादाभिप्रेत-
 मोक्षाप्रामाणिकत्वसमर्थनार्थतया तत्संगतत्वाच्च तस्यानर्थक्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरश्रथं संगमयितुं भाष्यकृदभिमतं पूर्ववादाक्तमोक्षस्याप्रामाणिकत्व-
 रूपदोषांतराप्रतिज्ञां दर्शयन्नेव प्रमाणांतरासंभवव्युत्पादनेनानुमानस्य वक्तव्यतामनुमानविशेषनिर्धारणोपायं च दर्शयति ॥ किञ्चित्वादिना ॥
 उक्तरूपेति । अहमिति प्रतीयमानात्माविनाशरूप इत्यर्थः ॥ वक्ष्याम इति । न च मायी वदेदत्र पूर्वोक्तेनैव वस्मनित्यादिनाऽनुपपदेत्येति
 भावः ॥ दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वादिति । विदेहावस्थाया अपि पुरुषार्थत्वाच्च तत्र व्यभिचार इति भावः । उक्तार्थे माध्यमिकसंमतिमाह ॥

दि ६**

यथोक्तमिति । तदीयपूर्वश्रेष्ठे देहोद्विगादीनामिवात्मनोऽपि दुःखहेतुत्वेन त्याज्यत्वमुपवर्णितं तदाक्षेपसमाधनपूर्वकमुपादायितुं न तानि वि-
वाक्यं । तस्यायमर्थः । केवल आत्मा तद्देहोद्विगादिभिर्विना दुःखहेतुर्न भवति । अतस्तत्र वैराग्यं नापेक्षितमिति चेत् । तर्हि तेषां देहादयोऽपि
तादृशा आत्मना विना केवला दुःखादिहेतवो न भवन्ति । ततः किमित्यत उक्तं निदर्शयति । एवं विशकालितमात्मा देहादिश्चेति द्वयं निदर्शय-
स्याद्वयं न भवेत् । केवले आत्मनि केवले देहादावपि वैराग्यं न स्यादिति भावः । अथ केवलस्य देहादेर्दुःखाहेतुत्वेऽप्यात्मसहितस्य तस्याव्ययता-
वैराग्यमावश्यकं तर्हि केवलस्यात्मनो दुःखाहेतुत्वेऽपि देहादिसहितस्य तद्धेतुत्वादात्मन्यपि वैराग्यमावश्यकमित्याह ॥ वैराग्यमिति ॥ ततः
इति । कथं विदुःखहेतुत्वादित्यर्थः । तथा चात्र देहादितुल्यतयाऽऽत्मनो दुःखहेतुत्वेन हेतवोक्त्या अत्रैव प्रतिपक्षप्रयोगप्रकारवद्भक्तिविरसात् ॥
दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वेन पुरुषार्थत्वसिद्धेरिति युक्तोऽस्य प्रकृतोपयोग इति न मोक्ष इत्यादेर्यथाश्रुतस्यैव प्रतिपक्षप्रयोगप्रकारवद्भक्तिविरसात् ॥
विमत इत्यादि न मोक्षा इतीति । प्रतिज्ञेत्युल्लक्षणं । विदेहावस्थाऽपि न मोक्ष इत्यपि द्रष्टव्यं ॥ प्रमाणांतराभावेऽपि ।
पूर्वोक्तविधयेत्यर्थः । प्रतिपक्षं दूषयति ॥ विदेहावस्थैवेति । दूषणं बाधलक्षणं ॥ स्वाभिमतं इति । ब्रह्मावाविर्मादिलक्षणमित्यर्थः ।
मुक्तानां प्राकृतशरीराभावेऽपि असमादीनामिव भौतिकशरीराप्राप्त्या दुःखादिप्रसंग इत्यतोऽत्र प्राकृतशब्दस्य जहत्स्वार्थलक्षणा भौतिक-
परस्याभिमतत्वेन प्राकृतमात्रपरत्वाभावाद्भौतिकदेहराहित्यस्यापि प्राप्तेर्न दुःखादिप्रसंग इत्याशयेनाह ॥ प्राकृतशब्देनेति । ननु न जह-
शरीराहित्यं श्रुत्यर्थतया क्लृप्तं शक्यं । तथा सत्यपसिद्धांतापातात् । भावं जैमिनिर्विकल्पांमानात् । द्वादशाहवदभयं बादरागण इत्यादौ

मुक्तानां जडशरीरसद्भावस्य समर्थतत्वात् इत्यत आह ॥ तद्वाहित्यं चेति । प्रदीपवद्वैशतथा हि दर्शयतीत्यादिना मुक्ताः खेच्छन्
 जडशरीरमनुप्रविश्य पुण्यानेव भोगाननुभवन्ति न दुःखादिक्वाचनोति कर्मारब्धदुःखापादक एव जडदेहो मुक्तानां नार्तीति चतुर्थपादोक्ति-
 प्रकारेण कर्मारब्धदुःखापादकजडशरीरराहित्यस्यैव श्रुत्यर्थतयाऽभ्युपगमाच्चापसिद्धांत इति भावः । ननु मायावादिना श्रुतिप्रामाण्याच्छ्रु-
 नास्मदनुमानदूषणस्य स्वाभिमतमोक्षसमर्थनस्य च शक्तितत्वाद्वाष्यकृता देहवश्रुतिमाशङ्क्य भाष्यकृता अव्याख्यानात्कथं तच्चिराससिद्धिरित्यत आह ॥ रब्ध-
 मानदूषणनिराससिद्धावपि तदाभिमतब्रह्माविभारूपमोक्षसाधकश्रुतिमाशङ्क्य भाष्यकृता अव्याख्यानात्कथं तच्चिराससिद्धिरित्यत आह ॥ रब्ध-
 भिति । अतस्तच्चिरासोऽपि सिध्यतीति भावः । ननु शून्यवादिमाधिनोरीति वक्तव्यं शून्यमायिनोरिति तु कथं इत्यतोऽत्र शून्यशब्दस्य
 लक्षणया शून्यवादिपरत्वेन शून्यपरत्वाभावेन शून्यमायिनोरित्युपपत्तेरित्यभिप्रेत्य शून्यपदं लक्षणया तद्वादिपरतया व्याचष्टे ॥ शून्य-
 शब्देनेति । लक्षणाबीजसंबंधोपदर्शनं तदंगीकारवानिति । लक्षणया तद्वादिपरशून्यशब्दस्यासकृत्साधुतया प्राप्युत्पादितत्वात् प्रत्यक्षदे-
 ह्वद्वमाह ॥ शून्यश्च मायी चेति ॥ द्वंद्व इति । अत्र पक्षे शून्यपदस्य तद्वादिपरत्वं लक्षणया कल्पनीयं भवतीत्यतः शून्यपदस्य शून्य-
 परतामेवाश्रित्य मायाशब्देन द्वंद्वमाह ॥ यद्वेति । कथं तर्हि वादिनोर्लभ इत्यतो मत्वर्थ इतिप्रत्ययादेवेति भावेन मत्वर्थसंबन्धप्रदर्शनात्तत्र
 तद्विधायकमाह ॥ ते विद्येते इति । ब्रह्मादिलक्षणो ब्रह्मादित्वं लक्षणं प्रापकं ययेति तथोक्तः । तथा च मायाशब्दाद्व्यागात् तद्विज्ञो-
 विनिरिति विनिप्रत्ययस्य विशेषशाल्त्रेण विधानेऽपि ब्रह्मादिगणे पठितत्वेन ब्रह्मादिभ्यश्चेत्यनेन इतिप्रत्ययस्याप्यनुज्ञातत्वात् इतिप्रत्यय-
 सति यस्येति चेति मायाशब्दांत्याकारलोपे शून्यमायिन्निति प्रातिपदिकसिद्धिः । ननु मायाशब्दस्य ब्रह्मादिगणे पठितत्वात् केवलान्तरादिनि-

प्रत्ययोत्पत्तिसंभवेऽपि शून्यमायोति समस्तस्य तत्रापठितत्वात् । कथमस्मादिनिप्रत्ययो ब्रीह्यादिलक्षणः स्यादित्यतो वनमालीत्याद्याभियुक्तप्रयोगो-
संरक्षणाय तत्र तदंतोविधेरवश्याश्रयणीयत्वान्मायाशब्दततया शून्यमायाशब्दादपि इतिप्रत्ययसिध्या युक्त एव तस्मादपि ब्रीह्यादिलक्षण इति
रित्याह ॥ तत्र च तदंतविधिरिति । साध्यावैशिष्ट्यं परिहरति ॥ दुःखप्रतियोगिकेति ॥ प्रतिपक्षान्तरेणेति । न मोक्षो
विमतो यस्मादित्यादिनोक्तप्रतिपक्षांतरसमुच्चय इत्यर्थः । अस्तु सैतत्त्वमित्यत आह ॥ तथा चेति । इत्याद्यामितदोषत इत्युपसंहारभाष्ये
आदिपदवैयर्थ्यमाशङ्क्य दोषांतरप्राप्तिहार्थत्वात् तदिति भावेनादिपदसंग्राह्यं दोषांतरं स्वयमुपदर्शयति ॥ किंचेति ॥ अन्यथासिद्धिश्चेति ।
अत्र चशब्दोऽसिद्धिप्राप्त्यर्थः न तु दूषणांतरसमुच्चयार्थः । तस्य किंचेत्यनेनैव लब्धतया तदर्थत्वे चशब्दवैयर्थ्यात् । एवं चान्यथासिद्धिर्भ-
वतोऽनन्यथासिद्धिपरिगर्भोपायत्वरूपानुमानस्यासिद्धिरिति पदद्वयाध्याहारेण योजना । अन्यथासिद्धिविवरणं दुःखापायस्येत्यादिसंभवादित्यतः ।
सोपाधिकत्वमप्याह ॥ शरीरादिशून्यताऽपीति । आत्माविशेषितस्य दुःखव्यं समात्रस्य यदि मुख्यतः पुरुषैरर्थत्वं रूपं पुरुषार्थत्वं स्यात्
तदा शरीरादिशून्यतायास्तदुपयोगित्वेन पुरुषार्थत्वं स्यात् । न चैवं । किं त्वात्माविशेषितस्य दुःखव्यंसस्य मुख्यतः पुरुषार्थत्वात्तदुपयोगित्वेनैव
तस्यापुरुषार्थत्वं । पक्षीभूते त्वात्मनाशेनात्माविशेषितदुःखव्यंसोपयोगित्वं संभवति । अतः साधनाव्यापकत्वात्साध्यव्यापकत्वाच्चात्माविशेषित-
दुःखव्यंसोपयोगित्वमुपाधिरिति भावः । आत्माविशेषितदुःखव्यंसमात्रस्योक्तं रूपं पुरुषार्थत्वमिति कृतः इत्यतस्तथाऽनुभववादित्याह ॥ न हीति ।
आत्माविशेषितदुःखव्यंसस्य तदित्येतत्कुत इत्यतोऽनुभवबलादित्याह ॥ अपि तर्हीति । ननु प्रतिपक्षतोपपन्नस्तानुमानेष्वाभासानुद्धारादि-
त्याद्यामितदोषत इत्युपसंहारानुपपत्तिमाशङ्क्य भाष्यकारीयस्य भेदे सदैततैव स्यादित्यनुमानविशेषेऽसिद्धिपरिहारस्य सर्वत्राभासोद्धारसूचकत्वादुक्त-

एवोपसंहार इत्यभिप्रेत्य तत्सूचितं तदुद्धारं दर्शयितुं तत्र तत्र संभावितान्दोषानाशंक्य परिहरति ॥ **नन्वित्यादिना** । ततश्चासमानबलवान्न
 प्रतिपक्षत्वमिति भावः ॥ **असिद्धत्वेनेति** । अस्माकमिति शेषः ॥ **आश्रयासिद्धेरिति** । ततश्च समानबलवात्प्रतिपक्षत्वमविकलमिति
 भावः । अंगिष्ठल्यैव च प्रतिपक्षेऽप्याश्रयासिद्धेरिति दूषणत्वं प्रतिबन्धेन समाधानं कृतं । वस्तुतस्तु प्रतिपक्षे न तस्या दूषणत्वमित्याह ॥
इयांस्त्विति ॥ परमसिद्धिसामन्त्रेणेति । आश्रयस्येति शेषः ॥ **सगुणसुक्तिविषया इति** । तथाच देहत्वानुमानस्य कालात्यया-
 पदिष्टत्वेनासमानबलवान्न प्रतिपक्षत्वमिति भावः ॥ **उक्तविरोधादिति** । ततश्च कालात्ययापदिष्टत्वभावेन समबलवात्प्रतिपक्षत्वमेवेति
 भावः । निर्दुःखत्वानुमानस्य विरुद्धत्वेनासमानबलवान्न प्रतिपक्षत्वमित्याशङ्कते ॥ **निर्दुःखत्वादिति ॥ विरुद्धमिति** । निर्दुःखत्वस्य
 मोक्षत्वव्याप्तत्वादिति भावः ॥ **परमेष्ठस्येति** । ततश्च परमेष्ठनाशस्यापुरुषार्थत्वव्याप्तत्वेन स्थापनानुमानस्यापि विरुद्धत्वेन समानबलवात्
 प्रतिपक्षत्वमविकलमिति भावः । दुःखप्रतियोगिकमेदरहितत्वानुमानस्यासिद्धत्वेनासमानबलवान्न प्रतिपक्षत्वमित्याशङ्कते ॥ **अथेति ॥ उक्त-**
त्वादिति । न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां ब्रजेदित्यादिनेति शेषः । ततश्चासिद्धेरभावेन समानबलवात्प्रतिपक्षत्वमेवेति भावः । ननु
 विमतो मोक्षो दुःखात्मा दुःखप्रतियोगिकमेदरहितत्वात् प्रसिद्धदुःखवादित्यनुमानं न बहुजीविवादिनः प्रति संभवति । तेन दुःखप्रतियोगिक-
 मेदरहितत्वस्यानभ्युपगमेन हेतोरसिद्धत्वात् । तथाहि । लोकेऽनेकेषु मायामयान् गजतुरगादीन्पश्यत्सु यस्य कारणविशेषेण मायाऽपगच्छति स
 एव तान् पश्यति । अन्ये तु पश्यन्त्येव । तथा द्वैतदर्शनकारणमज्ञानं यस्यापगतं स एव तं न पश्यति । अन्येषां तु दुःखादिप्रपञ्चदर्शन-
 मनुवर्तते एवेति खलु बहुजीविवादिनो मन्यन्ते । तत्कथं तान्प्रत्ययं प्रसंग इत्यतो न च तान्प्रतिदिमनुमानं विरोधित्वाऽस्माभिरुपन्यस्यते येन

हेतोरसिद्धिः स्यात् किं लेकजीववादिनः प्रत्येवेत्याशयवानाह ॥ बहुजीववादिनं प्रति नांतिममनुमानमिति । केचित्तु भास्कारा-
दिमते दुःखप्रतियोगिकभेदस्य सत्वेन तद्राहित्यमसिद्धं । न च भेदे सदैतैव स्यादित्युक्तस्या दुःखस्य सत्यत्वं स्यादित्यादिना हेत्वसिद्धिः
परिहृतेति वाच्यं । तन्मिथ्यात्वमंगिकुर्वाणान्प्रति तस्य समवेऽपि तत्सत्यत्वमंगिकुर्वाणं भास्कारं प्रति दुःखादेः सत्वांगिकारे बाधकामावेनासिद्धि-
तादवस्थ्यादित्यत आह ॥ बहुजीववादिनं प्रतीति । व्याचक्षते ॥ तदेतत्सर्वमिति । किंचेत्यादिनोक्तं सर्वमित्यर्थः । मूले यथाश्रुतैव-
कारसंबन्धवैष्यर्थमाशङ्क्य भिन्नक्रमतया संबन्धमाह ॥ सहैवेति संबन्ध इति ॥

एवं विज्ञानवादापि ज्ञानमात्रविशेषतः ॥ तस्यापि भंगुरत्वादिविशेषमपहाय हि ॥ अद्वैततामतं साक्षादुक्तदोषस्ततो भवेत् ॥ कालो न
केवलज्ञानी कालत्वात्प्रतिपन्नवत् ॥ एतयानुमया रोधाच्च तादृङ्मोक्षरूपता ॥ यदि कालोऽपि नेत्याह कदेति प्रश्न उत्तरं ॥ किं वक्ष्यति यदावस्था
वदेत्सा पक्षतां व्रजेत् ॥ अवस्थात्वादिति ह्येव हेतुः सापि कदेति च ॥ पृष्टे कालश्च वक्तव्यो नाकालत्वं ततो भवेत् । न काल इति सामान्यनिषेध
कालगमना ॥ निरुणद्धि समध्यायं त्रयाणामुक्तवादिनाम् ॥

सु०-विज्ञानवाद्यभिमतं मोक्षस्वरूपमधुक्तदोषेणातिदिशति ॥ एवमिति । शून्यवादिमायावाद्यभिमतमाक्षवद्विज्ञानवाद्याभिप्रे-
तांऽपि मोक्षो हेय इत्यर्थः । ननु विज्ञानवादिनो विज्ञानं तत्त्वमाहुः तस्यापि क्षणिकत्वं स्वकर्मकप्रकाशकत्वलक्षणं स्वप्रकाशत्वं च ।
न चैवंपूर्वकावित्यतो वैषम्यात्कथमतिदेश इत्यत आह ॥ ज्ञानेति । ज्ञानमात्रं चासौ विशेषश्च ज्ञानमात्रविशेषः । तमिति द्विती-
यार्थे तसिः । यस्मात्ज्ञानमात्रविशेषं तस्य ज्ञानस्य भंगुरत्वादिविशेषमप्यपहाय विज्ञानवादोऽप्यद्वैतमतं ज्ञातव्यं । न विद्यते द्वैतं

यस्य तत्त्वस्य तदद्वैतं तस्य भावोऽद्वैतता । तस्या मतमद्वैततामतं । ततः कारणादुक्तदोषोऽपि समो भवेत् । इदमुक्तं भवति । अस्तु
विज्ञानवादस्य पूर्वस्मात्कश्चिद्विशेषः । तथाऽपि स प्रकृतानुपयोगित्वाद्वाद्दर्शनीयः । मोक्षस्वरूपं तु प्रकृतं समानं । प्रतिपन्नं जीव-
भावं विहायाद्वितीयविज्ञानत्वापत्तिमुक्तिरिति विज्ञानवादिनाऽप्यंगीकृतत्वात् । अतो युक्त एवातिदेश इति । यद्वा ज्ञानमात्राद्विशेषं
तस्य भंगुरत्वादिविशेषं चापहाय विज्ञानवादोऽपि साक्षादद्वैततामतं ज्ञातव्य इत्यनेनैवमभिप्रेति । न कश्चिद्विज्ञानवादस्य पूर्वोभ्यां
विशेषः । ज्ञानमिति विशेषस्य शब्दमात्रत्वेन ह्यत्वात् । न हि ज्ञानत्वं नाम धर्मोऽभ्युपगम्यते परेण । भंगुरत्वादिकं तु तेनैव कल्पि-
तमित्युक्तत्वाद्धेयमेव । न तु वस्तुतो मतभेदेहेतुः । यथोक्तं तत्र संततिभेदश्चेत्यादि । अतो युक्तोऽतिदेश इति । अतिदेशप्रकारस्तु
स्पष्ट एव । अनुमानांतरमपि तन्निरासार्थमाह ॥ काल इति । मोक्षकालोऽद्वितीयज्ञानवान् भवतीत्यर्थः । प्रतिपन्नवद्वर्तमानकाल-
वत् । रोधाद्विरोधात् । तादृक् मोक्षरूपं यस्यात्मनोऽसौ तादृज्जोक्षरूपस्तस्य भावस्तत्ता । ज्ञानातिरिक्तस्य कल्पितत्वाद्वर्तमानकालोऽ-
पि केवलज्ञानीति चेन्न । मुक्तिरसंसारयोरविशेषपक्षेः । यस्तु विशेषोऽंगीक्रियते तदभाव एवानेन साध्यते । ज्ञानव्यतिरिक्तं किमपि
नास्तीति मते कालोऽपि नास्त्येव । अतः किमाश्रयानुमानमवृत्तिरित्यत आह ॥ यदीति । आह विज्ञानवादी । तदा कदा कालो
नेति प्रश्ने परेण कृते सति किमुत्तरमसौ वक्ष्यति । निरधिकरणस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्कालो नेत्येतदपि दुर्निरूपमाण-
द्येत्यर्थः । मोक्षावस्थायां कालो नेत्युत्तरं वक्ष्यामीत्याशंक्याह ॥ यदेति । वदेत्कालाभावाधिकरणत्वेनेति शेषः । तर्हि सा
मोक्षावस्था पूर्वानुमाने पक्षतां व्रजेत् । पक्षशब्देन तदेकदेशो धर्मो लक्ष्यते । मोक्षावस्था न केवलज्ञानवतीति प्रतिज्ञास्यत इत्यर्थः ।

एवं तर्हि कालवादिनि हेतुः स्वरूपासिद्धः स्यादित्यत आह ॥ अवस्थात्वादिति । यदाऽवस्था पक्षीक्रियते तदाऽवस्थात्वादि-
त्येव हि हेतुरुच्यते न कालत्वादित्यतो नोक्तदोषः । एवं संसारवस्थैव दृष्टांतिक्रियत इति न दृष्टांतदोषोऽपीति वाच्यं । प्रथमो-
क्तपक्षहेतुदृष्टांतानां त्यागे प्रतिज्ञाहानिः स्यादिति चेत् । भव । कालाभावस्यावस्थामधिकरणं वदता न किंचिदात्महितमाचरितं ।
अनुमानान्तरविरोधस्यापरिहार्यत्वात् । न हि प्रतिवादिनिग्रहसाधनेन विरुद्धं तत्त्वं व्यवतिष्ठते । मा हि भूतकश्चिदनुमाने सद्व्यवस्थेन
दूषितेऽधिकत्वेन च प्रतिवादिनि निगृहीते तस्य सदनुमानत्वमिति प्रदर्शनार्थमनुमानान्तरमुपन्यस्तं । वस्तुतस्तु कालाभावमेव
निराकुर्म इत्याशयवानाह ॥ साऽपीति । मोक्षवस्थां कालाभावस्याधिकरणत्वेन वदता सा मोक्षवस्थाऽपि कदेति केनचित्पृष्टे
भावनापरिपाकोत्तरकाल इत्यवस्थाधिकरणत्वेन काल एव वक्तव्यः । न हं बवं कदाऽपि न प्रष्टव्यमिति नियामकमस्ति । ततः कालस्य
सर्वथाऽपरिहार्यत्वादकालत्वं कालाभावो न भवेत् । तथा च तदाश्रयेण प्रथमानुमानमपि प्रवर्त्यतीति । ननु कालाभावादाश्रयासिद्धमाद्या-
नुमानं यदत्रोक्तं कदेति तदसत् । प्रतियोग्यधिकरणमेव ह भावस्याधिकरणं । न च कालस्य कालोऽधिकरणं येन तदभावः कालाधिकरणः
स्यात् । अतः कदेति प्रश्न एवानुपपन्नः । किमुत्तरेणेति चेत् । एवं तर्हि कालविशेषमधिकरणत्वेनानुपादाय कालं निषेधता सामान्यनिषेध
एव कृतः स्यात् । ततः किमित्यत आह ॥ नेति । कालो नेति सामान्यतो निषेधे क्रियमाणे हि कालस्य स्वरूपमेव निषिद्धं स्यात् ।
तथा च कालं गच्छति विषयीकरोतीति कालाग्रा प्रमा साक्षी (निरु) विरुणद्धि । स हि पूर्वोत्तरकोटिरहिततया कालसद्भावं
गृह्णातीति । न केवलमयं साक्षिविरोधो विज्ञानवादिनः किं नाम पूर्वाभ्यां सह त्रयाणां चेत्याह ॥ समश्चेति । उक्ताः प्रत्युक्ताः ।

ननु कथं शून्यवादिमायावादिनोरयं साक्षिविरोधः । ताभ्यां कालाभावस्यानभ्युपगतत्वात् । यथा हि लोकेऽनेकेषु मायामयान् गजतुरगादीन्पश्यत्सु यस्य कारणविशेषेण मायाऽपगच्छति स एव तन्नपश्यति अन्ये तु पश्यन्त्येव । तथा द्वैतदर्शनकारणमज्ञानं यस्यापगतं स एव तन्न पश्यति । अन्येषां तु कालादिप्रपञ्चदर्शनमनुवर्तते एवेति खलु ताभ्यामभ्युपेतमित्यत आह ॥ एकेति । सत्यमेवं बहुजीवादिनः शून्यवादिनो मायावादिनश्च मतं । न च तयोरस्माभिः साक्षिविरोधोऽभिहितः । किं तर्ह्येकमुक्तिरेव सर्वमुक्तिः एकस्मिन्मुक्ते न किञ्चिदवशिष्यत इत्येकजीववादपक्षे तु मुक्तौ कालाभावाभ्युपगमादियं प्रमा साक्षिरूपा कुपिता विरोधिनी भवत्येव । शून्यवादिमायावादिनौ प्रति साक्षिविरोधाभिधानमसंगतं । कालाभावाभ्युपगमेऽपीदानीं तस्याप्रस्तुतत्वादित्यत आह ॥ कालमिति । इयं प्रमेति वर्तते । आधायोपपाद्य । अयमभिसंधिः । अद्वितीयस्य शून्यस्य ब्रह्मणो वाऽवस्थानं मुक्तिरिति तावदेकजीववादिभ्यां ताभ्यामभिधीयते । तत्र वयं ब्रूमः । कालसद्भावान्नद्वैतत्वमुपपद्यत इति । तत्र परः कालोऽपि नास्तीति वदति तदा साक्षिविरोधोऽभिधीयत इत्येतां संगतिमाश्रित्यातिदेशः कृतो न त्वाश्रयासिद्धिप्रसंगेनेति । वादित्रयसाधारणमनुमानान्तरमाह ॥ चिन्मत इति । कालः प्रपञ्चवानित्युक्ते सिद्धसाधनता स्यात् । अतो विमत इत्युक्तं । मोक्षकाल इत्यर्थः । तस्य स्पष्टीकरणाय काल इत्युक्तं । कालाभावस्यानुपपदेव निरस्तत्वान्नाश्रयासिद्धिः । प्रपञ्चो विद्यदादिः प्रतिपन्नो वर्तमानकालः । पूर्वोक्तमेतदकुतः पुनरुच्यत इत्याशंकानिरासायोक्तमन्याऽनुमा चेति । यद्यपि द्वयोर्धर्म्यादिकं प्रयोजनं च समानं । तथाऽपि पूर्वमद्वैतनिषेधमुत्वेन प्रवृत्तं । इदं तु प्रपञ्चविधिसुखेनेति भेदः । जीवस्य मुक्तस्य । उक्तातिदेशेनाद्वैतमातंतराणि दूषयति ॥ कालेति । यद्यदनुविद्धं

एकजीवत्वपक्षे तु कालाभावादियं प्रमा ॥ कुपिता कालमाधाय द्वैतमेवोपादेयत् । विमतः प्रपञ्चवान्कालः कालत्वात्प्रतिपक्षवत् ॥ इति
चाभ्यानुक्तत्वं जीवस्य विनिवारयेत् । कालशब्देऽर्थैकत्वमतान्यायेवमेव हि ॥ निराकृतानि तेषां च समत्वात्पक्षदोषयोः ॥ ज्ञानं स्व-
समर्थेव नित्यसंतानमिष्यते ॥ बौद्धाभ्यामपराभ्यां तु तत्राश्रुक्तानुमा रिणुः ॥
प्रतीयते तत्रात्रोपि । तथेदमाकारे रजतं । कालानुविद्धं च समस्तं प्रतिभाति । तस्मात्तत्रैवारेपितं । स एव तु परमार्थः । अत-
स्तन्मात्रावस्थानं युक्तिरिति कालैकत्ववादिनः । एवमेव शब्दैकत्ववादिनो वैधाकरणाः प्राहुः । यथा न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके
यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यत इति । शब्दैकदेशिनः स्वागममाश्रित्यैकत्वमाहुः । कथं निराकृतानी-
त्यत आह ॥ तेषां चेति । तेषां शून्यवादिप्रभृतीनां एतेषां च पक्षस्तावत्समान एव । शून्यादिशब्दभेदस्याप्रयोजकत्वात् ।
प्रतिपक्षस्वरूपजीवविनाशादेः सर्वैरभ्युपगतत्वात् । अतः परमेश्वरानुपारुषार्थत्वात्त्यादिदोषोऽपि समान एवेति । अनुमानं तु प्रत्य-
क्षविरोधादिना दुष्टमेव । तथाऽऽजामोऽपीति स्फुटत्वाच्चोक्तं । वैभाषिकसौत्रांतिकाभिमतं मोक्षं निरूपयति ॥ ज्ञानमिति । एव-
शब्देन विषयसंबन्धं व्यावर्तयति । इष्यते मुक्तौ । अयमर्थः । ज्ञानमेवात्मा तच्च ज्ञानं स्वभावेनैव भंगुरं । अत एव क्षणिकं । तत्सं-
तानस्तु नित्यः । तस्यानादिवासनावशाद्यो विषयोपरक्तस्योत्पादः स संसारः भावनप्रकर्षदेशेन वासनयमुत्सन्नायां यां विषयोपप्लवं
विना शुद्धस्यैवोदयः स मोक्षः इत्युभयसमानं । सौत्रांतिकास्तु संसारे साकारत्वं मुक्तौ निराकारत्वं च विशेषमाहुरिति । निराक-
रोति ॥ तत्रापीति । विमतः कालो न निर्विषयतत्त्वानसंततिमान्कालत्वादिदानींतनकालवदित्यादिरुक्ता उक्तस्वरूपा अनुमा

मोक्षो न शुद्धविज्ञानसंतानी कालगतत्वतः ॥ प्रतिपन्नो यथेत्येतदनुमानं तदुत्तरं ॥ अनुमानानि सर्वाणि प्रतिसाधनयोगतः ॥ निषिद्ध-
न्युक्तमंग्यैव श्रुतयश्चास्मदुक्तिगाः ॥

रिपुर्विरोधिनीत्यर्थः । अनुमानान्तरमाह ॥ मोक्ष इति । शुद्धविज्ञानसंतानी (ति) निर्विषयचित्संतानसंबन्धी । कालगतत्वतः
कालसंबन्धित्वात् । प्रतिपन्नः संसारः । तदुत्तरं तत्पक्षस्य दूषणं । अप्रमाणिकश्चायं मोक्षः । पूर्ववत्प्रत्यक्षागमयोरभावात्केवलानुमा-
नानि वाच्यानि । तत्राह ॥ अनुमानानीति । उक्तमंग्यैव प्रतिसाधनसंबन्धेन । श्रुतिविस्तृत्वेन कालाल्ययापदिष्टानि चेति भावे-
नाह ॥ श्रुतयश्चेति । उच्यत इत्युक्तिः अस्मदुक्तिं गच्छति प्रतिपादयंत्यस्मदुक्तिगाः । अस्मदभिमतमेव मोक्षस्वरूपं प्रतिपादयं-
तीत्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यं तु प्रागेव समर्थितमिति ॥

टि०—कर्मप्रवचनीयेन प्रतिना योगे या पंचमी विहिता तदंतादेव प्रतियोगे पंचम्यात्तसिरिति तसिविधानात् । प्रकृते च कर्मप्रवचनीयप्र-
तियोगाभावेन पंचम्या एवासंभवेन तदंतात्तसेरयोगात्पंचम्यतस्यापहारेयनेनान्वयानुपपत्तेश्च द्वितीयार्थात्तसिरित्याह ॥ द्वितीयार्थे तसिरिति ।
तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वमिति सूत्रज्ञापितादादिभ्य उपसंख्यानमिति वार्तिकादिति भावः । मूले तत इति श्रवणात्तदपेक्षितयस्मादित्यर्थतया
हिराण्यं योजयति ॥ यस्मादिति ॥ भंगुरत्वादिविशेषमपीति । अनेन मूले तस्यापीत्यापिशब्दो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति । आदि-
पदेन स्वप्नकाशत्वपरिग्रहः । अद्वैतमतमित्येतावता पूर्वेतत्प्रत्ययवैयर्थ्यमिलाशंक्य परिहरति ॥ न विद्यत इति । ननु वैषम्योपदर्शनेनातिदेश-
प्रयोजकस्य मतसाध्यस्याभावात् प्राप्ताया अतिदेशानुपपत्तिशंकाया नानेन वाक्येन परिहारः । अत्र भंगुरत्वादिविशेषमपहाय हिलादिना मतवैषम्य-

स्योपपादित्वादित्यत आह ॥ इदमुक्तं भवतीति । सर्वांशे साम्यस्यातिदेशेऽप्रयोजकत्वान्निराकार्याशसाम्यस्यैव तत्प्रयोजकत्वात्तस्य च प्रकृतेऽपि सद्भावनातिदेशानुपपत्तिरित्येवंप्रत्यया समाधानमभिहितं । इदानीं सर्वांशसाम्यस्यैव तत्र प्रयोजकत्वेऽपि प्रकृते तस्यापि सद्भावानुपपत्तिरित्याशयेन वैषम्योपदर्शनपरभाष्यतात्पर्यकथनेन मतसाम्योपदर्शनपूर्वकमतिदेशमुपपादयति ॥ यद्वेति । ज्ञानमिति विशेषस्य शब्दमात्रत्वमेव कथं येन हेयत्वमित्यत आह ॥ न हि ज्ञानत्वं नामेति । तथा सति तेनैव सद्वितीयत्वापत्त्याऽप्यसिद्धांतापातादिति भावः । भंगुरवादेः कल्पितत्वे ज्ञापकमाह ॥ यथोक्तमिति । न भावोऽनुपलब्धेरित्यधिकरणनिबल्यपूर्वपक्षप्रदर्शनावसर इति भावः । तत्र त्रिविधमेदस्य कल्पितत्वप्रतिपादनं मुखेन ज्ञानव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि कल्पितत्वसमर्थनात्तद्विरिति भावः । अस्त्वेवं मतसाम्यं तथाऽप्येवमित्युक्तोऽतिदेशस्तु कथमित्यत आह ॥ अतिदेशेति । आत्माभावे पुमर्थः क इत्यादिनोक्तसमस्तदूषणातिदेशप्रकारः स्पष्ट इत्यर्थः । दूषणाधिक्यप्रसंगवारणायाम् ॥ विरोधादिति । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं शङ्कते ॥ ज्ञानातिरिक्तस्येति ॥ यस्त्विति । मुक्तौ व्यावहारिकद्वितीयाभावस्य यः संसाराद्विशेष इत्यर्थः । किमनेनोक्तं भवतीत्यतस्तत्पर्यमाह ॥ निरधिकरणस्येति । पक्षशब्दस्यात्र साध्यधर्माविशिष्टधर्मावकावानुपपत्तेर्लक्षणया धर्मिमात्रपरतामाह ॥ पक्षशब्देनेति । तदेकदेश इति लक्षणाबीजशक्यसंबन्धकार्त्तनं । उक्तदोषः स्वरूपासिद्धिलक्षणः । ननु हेत्वसिद्धिपरिहारश्च दृष्टान्तदोषस्यापि अवश्यं परिहर्तव्यस्यापरिहारात् भाष्ये न्यूनत्वमित्यतोऽपेक्षितं पूरयति ॥ एवमिति ॥ दृष्टान्तदोषोऽपीति । साधनवैकल्यलक्षण इत्यर्थः । ननु पूर्वोक्तदोषस्य परिहारात्कथं न हितमाचरितमित्यत आह ॥ अनुमानान्तरेति । ननु प्रतिवादिनिग्रहमात्रेणैव मदभीप्सितसिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ न हीति । विपक्षे बाधकमाह ॥ मा हि न्वदिति । न भवति हीत्यर्थः ॥ तस्येति । तदूषणद्वयेन दूषितानुमानस्येत्यर्थः

॥ प्रथमानुमानमपीति । कालो न केवलज्ञानित्यनुमानमित्यर्थः । ततश्च प्रथमोक्तपक्षे । हेतुदृष्टान्तानामत्यागान्न प्रतिज्ञाहानिरपीति भावः ।
॥ प्रतियोग्यधिकरणमेवेति । प्रतियोगिप्रसक्तिक्रमेवेत्यर्थः ॥ न च कालस्येति । आत्माश्रयप्रसक्तेरिति भावः । ननु काले नेति सामान्यतत्त्वैकालिकानिर्बंधवचनस्य न वर्तमानमात्राहिरित्यक्षयविशेषसाक्षिविरोध इत्यतस्तृतीयस्य द्वितीये प्रत्यक्षस्य चाक्षुषमानससाधारण्येन वर्तमानमात्राहिवनिराकरणात्साक्षिणश्च तन्नियमस्यासंस्कारादुक्त एव साक्षिणा विरोध इत्याशयेनाह ॥ स हीति । पूर्वार्थां शून्यमायावादिभ्यामुक्ताः प्रत्युक्ता इति यद्यपि वादिनां प्रख्यातत्वप्रदर्शनार्थं प्रत्युक्ता इति भाष्ये वक्तुमचितं । तथाऽप्युपसर्गस्य धातुगतशक्यतावच्छेदकत्वरूपोपसंवादत्वापरपर्यायबोतकत्वमात्रं धातोरेव तु प्रख्यातत्वप्रतिपादकत्वमिति प्रदर्शनार्थमुक्ता इत्येवोक्तमित्यवधेयम् । साक्षिप्रमापकोपलक्षणविरोधादिभिन्नदोषस्य सिद्धितेऽनंगिकारादाह ॥ विरोधिनीति । तस्येति कालाभावादाश्रयासिद्धमनुमानमिति विज्ञानवादिनाऽऽश्रयासिद्धौ चोदितायां तं प्रत्येव साक्षिविरोधाभिधानं संगतं आश्रयासिद्धिकथनाय कालाभावस्य तेनाशंकिततया प्रस्तुतत्वात् । नैकजीववादिनौ मायावादिनौ प्राति ताभ्यामाश्रयासिद्धिकथनाय कालाभावस्यानाशंकिततयाऽप्रस्तुतत्वादित्यर्थः । नन्वेतावताऽपि शून्यवादिमायावादिनौ प्राति साक्षिविरोधाभिधानस्य नासंगतिपरिहार इत्यत आह ॥ अयमभिसंधिरिति ॥ असिदेशः कृत इति । समश्चायमित्येवंरूपोऽतिदेशः कृत इत्यर्थः ॥ एवोक्तमेवेदमिति । यद्यप्येतन्न प्रागुक्तं तथाऽपि धर्मादिकं प्रयोजनैक्यं चाभिप्रेत्येयमुक्तिरिति ध्येयं ॥ प्रयोजनं चेति । मुक्तस्याद्वितीयत्वनिराकरणमित्यर्थः ॥ पूर्वमिति । पूर्वमनुमानमित्यर्थः ॥ इदमिति । इदमनुमानमित्यर्थः । मुक्तैकत्वनिराकरणस्य प्रस्तुतत्वाज्जिवशब्दो मुक्तपर इत्याह ॥ जीवस्य मुक्तस्येति ॥ उक्तातिदेशेनेति । आत्माभावेऽप्युक्तं इत्यादिकदोषा-

***
9
10

तिदेशेनेत्यर्थः ॥ एवमेवेति । यद्वादनीवद्धतया प्रतीयते तत्रारोपितं यथेदमाकारे रजतं शब्दानुविद्धं च समस्तं प्रतिभाति तस्मात्तत्रैवारोपितं शब्द एव तु परसार्थः इति वैयाकरणाः प्राहुः । अत्र चशब्देन स्फोटाख्यं शब्दब्रह्मैवाभिमतं मायावादिना नित्यनिरतिशयचिदानन्दैकारसे ब्रह्मण्यस्तोऽपि प्रपञ्चस्यानाद्यानिर्वाच्याविद्यायाः सत्वेनावभासस्यैव वैयाकरणैरपि अनवयवे नित्ये स्फोटाख्ये शब्दब्रह्मण्यस्तोऽप्यशेषजगतो वर्णपद-विभागस्य च अनाद्याविद्यायाः सत्वेनावभासस्याभ्युपगतत्वादिति द्रष्टव्यं । शब्दानुविद्धतया प्रतीयमानत्वेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति ॥ यथा न सोऽस्तीति । यः प्रलयः स्रविष्यवाचकशब्दानुवधेमतरेणोत्पद्यते स प्रलयो लोके नास्त्येव । कुतः । सर्वमपि ज्ञानं गृह्यमाणं घटस्य ज्ञानमिति शब्दविशिष्टविषयघटितत्वाकारेणैवानुवयवसायस्य विषयो भवति । इवशब्दस्तु वाक्यालंकार इति संमतिप्रयार्थः । पाशुपतैकदेशिनां शैवानां भेदवत्त्वेऽपि तच्छैवैकदेशिनां शैवानामैक्यवादिवाच्छैवैकदेशिन इत्युक्तं ॥ आगममिति । शैवाद्यागममित्यर्थः । मूले पक्षसाग्यं दोषसाग्यहेतुतया विवक्षितमित्याभिप्रेत्य तदुभयमुपदर्शयति ॥ तेषामित्यादिना । जीवविनाशादेरित्यादिपदेनाप्रतिपन्नशून्यब्रह्मभावादेः परिग्रहः । ननु तदुपन्यस्तयोरनुमानागमयोरनिराकरणे तन्निरासासिद्धेर्भाष्यकृता तन्निरासस्यावश्यं कर्तव्यत्वात्तदकरणाद्भाष्यन्यूनत्वमित्यतः स्फुटत्वात्तन्निरासस्य शिथ्यैव कर्तुं शक्यत्वात्तदनुक्युपपत्तेर्न न्यूनत्वमित्याशयेन स्वयमनुमानागमनिरासप्रकारं दर्शयन्नेव भाष्यकृतस्तदनुक्तौ निमित्तमाह ॥ अनुमानं त्विति । सर्वं काले शब्दे वाऽऽरोपितं तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वात् इत्यनुमानं दुष्टं । प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षानुमानागमबलेन सत्यत्वं निश्चयेन तद्विरुद्धत्वात् । तथेश्वरे सर्वस्यारोपितत्वसाधनतायाः परस्याभिमत आगमोऽपि दुष्ट एव । प्रत्यक्षादिप्रमाणात्तत्सत्यतानिश्चयेन तद्विरुद्धत्वादिति स्फुटत्वाद्भाष्यकृता नोक्तमित्यर्थः । मूले सारसम्भेलेव शब्दवैक्येन यथाश्रुतसंबंधायोगात् । ज्ञानमित्यनेन संबंधमभिप्रेत्य तद्वाक्यमाह ॥

एवशाब्देनेति । विषयसंबंधस्य ज्ञानस्य संसारत्वेन मोक्षत्वाभावादिति भावः । तस्य ज्ञानसंतानस्य ॥ **अनादिवासनावशादिति ।** रागादिरूप-
 चतुर्विधवासनावशादित्यर्थः ॥ **भावनाप्रकर्षवशेनेति ।** क्षणिकदुःखशून्यस्वलक्षणरूपचतुर्विधभावनायाः यः प्रकर्षः परिपाकस्तद्वशेनेत्यर्थः ।
 क्षणिकं क्षणिकमिति भावना स्वलक्षणभावना तत्राद्यया स्थायित्वमभिव्यक्तिः द्वितीयया रागादिनिवृत्तिः तृतीयया विषयाकारोपप्लवाविच्छेदः चतुर्थया
 द्रव्यगुणादिवैलक्षण्यबुद्धिनिवृत्तिरिति ज्ञेयम् । शुद्धस्यैव विषयानुपप्लुतिज्ञानसंतानयेत्यर्थः । ततश्च भावनाप्रकर्षपरिलब्धविषयानुपप्लुतज्ञानसंतानोत्पादो
 मोक्ष इति फलितं भवति ॥ **विमत इति ।** संसारिणो यज्ञदत्तस्य भावी मोक्षकाल इत्यर्थः ॥ **निर्विषयेति ।** साध्ये एतत्पदत्यागो दृष्टान्ते
 साध्यवैकल्यं । इदानींतनकालस्य यत्किंचित्पुरुषीयज्ञानं निर्विषयं ज्ञानसंततिमत्त्वात् । गृहीते तु न यज्ञदत्तीयनिर्विषयज्ञानसंततिमत्त्वाभावात् ।
 नन्विममनुमा न पूर्वमुक्तेति कथमुक्तानुमा रिपुरित्युक्तमित्यतस्तत्पर्यभाह ॥ **उक्तोक्तसरूपेति ।** चेतनधर्मत्वाद्विप्लवस्य कथमचेतनानुमानधर्म-
 त्वोक्तिरित्यत आह ॥ **विरोधिनीति ॥ पूर्ववदिति ।** प्रत्यक्षायोग्यत्वादयार्थस्य न तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं नाप्यागमः परकीयागमस्यास्मान्प्रति
 प्रामाण्यासंमतेः । वेदादेश्च तं प्रति तदसंमतेरिति पूर्ववदित्यर्थः ॥ **अनुमानानीति ।** मोक्षकालो विषयानुपप्लुतज्ञानसंतानवान् विषयोपप्लु-
 तवहेतुवासनानिदृष्टिमत्त्वात् । तथा विषयोपप्लुतवहेतुभूतवासनानिदृष्टिमांशतुर्विधभावनापरिपाकोत्तरकालवादिति वा । तत्कालीनं ज्ञानं विषयानु-
 पप्लुतं निवृत्ततत्कारणत्वात् । तथा विप्रतिपन्नं निवृत्ततत्कारणकं चतुर्विधभावनापरिपाकोत्तरभाविवात् इत्यनुमानानित्यर्थः । उक्तिशब्दस्य
 भावसाधनत्वं लोक्तमोक्षस्य श्रुतिसिद्धत्वालाभेन परोक्तमोक्षस्य तद्विरुद्धत्वालाभप्रसंगात् तद्व्याप्य कर्मणि किरित्याशयेनाह ॥ **उच्यत इत्यु-**
क्तिरिति ॥ प्रागेवेति । जिज्ञासासूत्रादावेवेत्यर्थः ॥

सांख्यनैयायिकाद्याश्च प्राहुर्मौलं च निःसुखं ॥ इच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि सर्वोत्पन्ना लयः ॥ तत्राहुर्नैतदप्यत्र शोभनं श्रुतयो यतः ॥ महानन्दं च भोगं च नियमेन वदन्ति हि ॥

सु०—सांख्याद्याभिमतं मोक्षमनुवदति ॥ सांख्येति । आद्यग्रहणेन वैशिष्टिका उच्यते । यथा पूर्वमुपपन्नभाषिणस्तथेतदपीति ज्ञापनार्थश्च शब्दः । कुत एवं प्राहुरित्यत आह ॥ इच्छेति । तत्र मुक्ताविच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि लयमाहुः । सुमिप्रलयवैलक्षण्यं दर्शयितुं सर्वस्मिन्मुक्तं । निवृत्तजातीयस्य तस्मिन्नेवात्मनि पुनरनुत्पादः सर्वात्मना लयः । आदिपदेन बुद्धिदुःखधर्मार्थभाषाणां शरीरैर्द्रव्याणां च ग्रहणं । ततश्चायमाशयः । न तावन्मुक्तस्य सुखमनदीत्युपपद्यते । संसारोऽपि तत्प्रतिभासप्रसंगात् । प्रतिभासत एवेति चेन्न । प्रतिभासमानस्यानादितायां साधनोपादानवैयर्थ्योपपत्तेः । अव्यक्तत्वात्संसारं न प्रतिभासते व्यक्तत्वाच्च मुक्तौ प्रतिभासत इति चेन्न । अव्यक्तिर्हि प्रतिभासाभावो व्यक्तिश्च प्रतिभासः । ततश्चाप्रतिभासान्न प्रतिभासते प्रतिभासनाच्च प्रतिभासत इत्युक्तं स्यात् । किंच प्रतीतिकारणात्करणसद्भावे संसारं न प्रतीयते । मुक्तौ तु तदपगमे प्रतीयत इति सुभाषितं । आवृत्तत्वान्न प्रतीयत इति चेन्न । मूर्तत्वाभावेनावरणानुपपत्तेः । तदनिरूपणाच्च । सुखमिव तत्प्रतीतिरप्यनादिश्चेत्किमावरणकृत्यं । विषयविषयिभावः प्रतिबध्यत इति चेन्न । निर्विषयायाः प्रतीतिरनुपपत्तेः । सुखतत्प्रतीत्योरनादितायां प्रमितायामेव चेषा कल्पना युक्ता । न च तत्र प्रमाणं पश्यामः । ततः सुखस्य तत्प्रतीतिश्च मुक्ताबुत्पत्तिरेव वक्तव्या । साऽपि न संभवति । कारणाभावात् । शरीरे सति तदाश्रयेन्द्रियसद्भावस्तरथालोचनं ततः पूर्वानुभूतसारूप्येणानुपपत्तिरिति साधनत्वानुमानं तस्मादिच्छाद्वेषौ ताभ्यां प्रयत्नः ततश्चेष्टसाधनोपादानं

अनिष्टसाधनहानं च ततः सुखोत्पादः तदनन्तरं तत्पतीतिरित्येष दृष्टकारणक्रमः । अदृष्टं च सर्वत्र विजयते । न चैष कारणप्रवाहो
 मुक्तावस्थि । तत्सद्भावे दुःखस्यापि प्रसंगेन मुक्तत्वव्याघातात् । तस्मात्सुखरहित एव मोक्षः । कथमयं पुरुषार्थ इति चेत् शरीरं
 षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्ध्यः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिभेददुःखात्यन्तनिष्ठित्वादिति ब्रूमः । दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ एव न
 भवति । तदीयपुरुषार्थत्वस्य सोप्राधि (क) त्वात् । सुखं दुःखाभावे सत्येव भवतीति सुखार्थं दुःखाभावो मृग्यते न तु स एव
 पुरुषस्य समीहित इति चेत् (न) । विपर्ययस्यापि सद्भावात् । भोजनादिसुखे सत्येव बुभुक्षादिदुःखं निवर्तते इति दुःखनिवृत्त्यर्थ-
 मेव भोजनादिसुखं मृग्यते न पुनस्तदेव पुरुषस्य समीहितमिति कल्प्यते । क्वचिदुःखनिवृत्त्यभावेऽपि सुखस्येव्यमाणत्वादिति चेन्न ।
 दुःखनिवृत्तेरपि क्वचित्सुखाभावेऽप्यप्यमाणत्वात् । दुःखनिवृत्तौ सत्यां सुखमेव भविष्यतीत्यभिसंधिस्तावदस्तीति चेत् । सुखाव-
 स्थायां नियतो दुःखविरहो भवतीत्यभिसंधेस्तत्रापि सद्भावात् । तस्माद्यद्यपि दुःखाभावे सुखं सुखे च दुःखाभावो नियतः । तथा-
 पि परस्परं निरपेक्षमेव पुरुषार्थत्वमनयोः । इच्छाया असंकीर्णविषयत्वादिति भवति । दुःखहानिः पुरुषार्थः किं त्वनुभूयमानतया ।
 न हि विषयादिजन्यमोहावस्थायां दुःखनिवृत्तिरिति तत्र प्रेक्षावंतः प्रवर्तते । तस्मान्मोक्षे दुःखहानेरनुभूयमानत्वाच्च पुरुषार्थत्वमिति-
 चेन्न । पुत्रादिवियोगजन्यदुःखहानिमिच्छतां केषांचिद्विषयशब्दोद्धधनादावपि प्रवृत्तिदर्शनात् । प्रेक्षावंतो नैवं कुर्वतीति चेन्न । पुरु-
 षार्थत्वावरोधात् । न हि परदारेषु शास्त्रनिषेधांबुशवारिताः प्रेक्षावंतो नाभिवर्तते इति न तत्र कामः पुरुषार्थः । अपि त्वल्पीयः सुखं
 महीयानवर्ध इति निवृत्तिः । तथा विषादावपि प्रवृत्तस्य शास्त्रे गहितत्वादल्पीयाननर्थो निवर्तते महीयान्प्रवर्तते इति न ते प्रवर्तते ।

द्वि८

प्राकृताप्रियहानिस्तु प्रियास्पृष्टिरित्येति ॥ अप्रियं प्रातिष्कलं तदविशेषेण शब्दितं ॥ नास्ति ह्यप्राकृतं दुःखं सतो जीवस्य कुत्रचित् ॥ प्रियं स्वरूपमेवास्य बलानंदादिवाक्यतः ॥

इयमेव हि प्रेक्षावत्पुरुषार्थेऽपि शास्त्रलोकाविरोधपरामर्शः । स्वरूपेणैव्यमाणतामात्रनिबन्धनत्वात्पुरुषार्थतायाः । अत एव यत्र लोक-
शास्त्रविरोधस्तत्र व्याध्यादिपरिपीडिताः प्रयागवारिपातान्नानादिनाऽपि देहं त्यजंतः प्रेक्षावन्तोऽपि दृश्यन्ते । न क्वचिदुःखनिवृत्ति-
मनुभविष्यामीति तत्साधने प्रवर्तन्ते । अपि तु दुःखं हास्यामीति । अपि च दुःखनिवृत्तेऽनुभूयमानतामात्रं विवक्षितं दुःखनिवृत्ति-
सत्ताऽपि वा । आद्यश्रेतुष्यतु दुर्जनः चरमे जन्मन्यनुभूयत एव । समाधिभावादात्यंतिकी दुःखनिवृत्तिरप्यनागता वर्तमानाऽप्यवि-
रमनुभूयत एव । द्वितीये तु प्रसक्तकण्टकादिहेतुकदुःखनिवृत्तेरपुरुषार्थत्वप्रसंगः । सर्वदाऽननुभूयमानत्वात् ।
तथात्वे वा विषयांतरसंचाराभावप्रसंगः । निवृत्तेः सर्वदा तादवस्थयात् । तस्मात्सुखरहितो मोक्षः पुरुषार्थ इति ।
निराकरोति ॥ नैतदिति । अत्र मुक्तावेतत्सुखराहित्यमतमपि न शोभनं । कुत इत्यत आह ॥ श्रुतय इति ।
अत्रैति वर्तते । भोगं तदनुभवं नियमेनाविगोनेन हीति श्रुतीनां प्रसिद्धतामाचष्टे । ताश्चादाहरिष्यते । नन्वशरीरं वायु रूतं
न प्रियाप्रिये स्पृशत इति मुक्तस्य दुःखवत्सुखस्यापि हानिः श्रूयते । तथा न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति ज्ञानाभावश्च । तत्कथमेतदित्यतः
सुखास्पृष्टिश्रुतिं तावद्वाचष्टे ॥ प्राकृतेति । अस्यां श्रुतौ प्राकृतं यदंतःकरणपरिणितिरूपं प्रियं तद्धानिरेव प्रियास्पृष्टिरिति शब्देन
प्रतिपाद्यते । न तु सर्वथा सुखाभावः । एवं तर्हि प्रियास्पृष्टिरप्येवं विभागेन व्याख्यातव्या । विशेषाभावात् । तथाच भोगं दुःखं

सद्भाव (प्राप्तिरे) प्रसक्तिरित्यत आह ॥ अप्रियमिति । यस्मात्सकलमप्यप्रियं (दुःखं) प्रतिकूलं मुमुक्षोरनपेक्षितं । तत्तस्मादप्रियमत्राविशेषेण शब्दितं । एतदुक्तं भवति । सर्वोत्तमानां निष्ठनिवृत्तिर्मोक्ष इति तावदविवादं सर्ववादिनां । दुःखं तु यादृशं तादृशमप्यनिष्ठमेव । अतो न तद्विभागेन व्याख्यातुं युक्तमिति । यद्वा । येन न्यायेन प्रिये विभागः क्रियते तदविशेषश्च प्रिये स्यात्तदा तदपि विभागेन व्याख्यातव्यं भवेत् । न चैवं । सामस्त्येन प्रियहानिरनिष्टा । अनिष्टप्राप्तौ च मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं स्यादित्यतो हि प्रिये विभागः कल्प्यते । तथाच वक्ष्यामः । न च सामस्त्येन दुःखहानिरनिष्टा । सर्वस्यापि दुःखस्थानिष्ठत्वेन तद्वानेतिष्ठत्वात् । तर्हि सर्वस्यापि सुखस्येष्टत्वात्माकृतसुखहानिरपि नांगीकरणीयेति चेन्न । तस्य दुःखानुक्तत्वेन विषसंपृक्तमधुवदनिष्ठपक्षनिक्षेपादिति भावः । इतश्च नाप्रियं प्राकृतत्वेन विशेषणीयमित्याह ॥ नास्तीति । अप्राकृते दुःखे सति तद्व्यावृत्तये प्राकृतमिति विशेषणीयं स्यात् । सतो मुक्तियोग्यस्य जीवस्याप्राकृतं दुःखं नास्ति ममाणाभावात् । अतो व्यर्थं विशेषणमिति । कुत्रचिच्छूनां चोक्तमिति शेषः । एवं तर्ह्यप्राकृतस्य सुखस्याप्यप्रमितत्वात्तत्रापि विशेषणप्रक्षेपेण व्याख्यानमयुक्तमित्यत आह ॥ प्रियमिति । बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाहुलं । स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यते परमाद्विभोरिति श्रुतिवाक्यादस्य सतो जीवस्य प्रियं स्वरूपमेवेत्यवगम्यते । स्वरूपं चाप्राकृतं । अतस्तद्व्यवच्छेदाय विशेषणप्रक्षेपेण व्याख्यानं युज्यते । (एतेन) अनेन सुखस्योत्पत्तिमन्त्वे यो दोषोऽभिहितः सोऽङ्गीकारपरास्तो वेदितव्यः । स्वरूपत्वेनानादित्वस्योक्तत्वात् । यदत्रोक्तं तदप्यसत् । आवृताः सतो व्यज्यन्ते इति श्रुतत्वात् । आवरणं च मायाऽविद्यादिसमाख्याता प्रकृतिरेव । न च विशदश्रुतिसिद्धेऽर्थे काचिदनुपपत्तिः । ज्ञानस्य स्वरू-

हेयत्वादाप्रियस्यैव प्रियहानेरनिष्टतः ॥ न समस्तप्रियाभावो मोक्षे प्राप्ते तु युज्यते ॥ अप्रियस्य स्वरूपवत्सुरेखेव हि श्रुतं ॥ असुरा नैवमेव न नैवं चाखिलमानुषाः ॥ इत्यात्मप्रियहानाय को यतत च दुःखिमान् ॥ संज्ञा नास्तीत्यपि ह्यस्य नामुक्तं येन तेति हि ॥

पत्नेनानादित्वेऽप्यविद्यया विषयविषयिभावः प्रतिबध्यते । न चोक्तदोषः । आत्मस्वरूपादौ तस्याप्रतिबद्धत्वात् । उक्तमर्थं संक्षिप्याह ॥ हेयत्वादिति । अप्रियस्य दुःखस्य हेयत्वादेवेत्येवशब्देन समर्थेति सूचयति । अक्षरं वाव संतमित्यस्यां श्रुतां प्राप्ते मोक्षे समस्तप्रियाभावो न व्याख्यातुं युज्यते । कुतः । प्रियहानेरनिष्टत्वतः । किंतु प्राकृतत्वविशेषणप्रसंगेति तुशब्दः । अप्रियहानं त्वविशेषेण व्याख्येयमित्युपसर्तव्यं । तत्र हेतुरप्रियस्य सर्वथा हेयत्वादिति । उपलक्षणं चेत्तत् । सतो जीवस्याप्राकृतदुःखाभावोचेत्यपि द्रष्टव्यं । ननु सज्जीवस्याप्यप्रियं स्वरूपभूतमप्राकृतमस्ति । तत्कथमेतदित्यत आह ॥ अप्रियस्येति । असुराश्च न मोक्षयोग्या इति भावः । तां श्रुतिमर्थतः पठति ॥ असुरा इति । अनेन नित्यानंदो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा । नैवमसुरा एवमेतत्वं च मनुष्या इति श्रुतिमुपादत्ते । नित्यत्वात्स्या स्वरूपत्वं सिद्धं । वृत्तीनामनित्यत्वात् । परमात्मा परमेश्वरः । सज्जीव इति वा । नैवमित्येतद्विरुद्धस्वभावा इत्यर्थः । एवमेतत्वं चेत्युभयस्वभावा इत्यर्थः । असुरा नैवमखिला मानुषा एवं च नैवं चेति योजना । इति श्रुतिमिति संबंधः । अप्रियहानावपि संकोचः क्रियतामित्यतिप्रसंगं निवारयतैव सामान्यतः श्रुताप्रियास्पृष्टिः कुतो विशेषेऽवस्थाप्यत इत्याशङ्काऽपि परिहृता । नियामकस्य सूचितत्वात् । तदेव नियामकं विस्पष्टमाचष्टे ॥ आत्मेति । आत्मा च तस्मिन् चेति आत्मप्रियं । आत्मनः प्रियमिति वा । तदिच्छति चेति चशब्दः । यदि प्रियास्पृष्टिरविशिष्टा स्यात्तदा न कश्चित्ये-

ज्ञावान्मोक्षमिच्छेत् । नापि तदर्थं प्रयतेत । यद्यपि द्वेषवशात्परकीयसुखहानादाविच्छादिकं संभवति । तथाऽपि न कश्चिद् बुद्धिमा-
 नात्मनः सुखहानमिच्छति । तदर्थं प्रयतते वा । दृष्टिरूपसुखस्यानिष्टभूयिष्ठत्वात्तस्या (गेच्छा) गायेच्छादिकं युज्यते । स्वरूपसुख-
 तु निष्कण्टकं कस्मान्न्याज्यं न च तन्नास्ति श्रुतिसिद्धत्वात् । कारणैकनिमित्तो हि सुखस्य दुःखानुषंगः । न चात्मसुखाय कारण-
 मस्ति । अशक्यं चात्मसुखहानं । न चाशक्यविषयेच्छाप्रयत्नौ बुद्धिमतः संभवतः । आत्महानं रूढं विनाशलक्षणमुत्पादलक्षण-
 च न संभवति । नित्यत्वात् । नापि वियोगलक्षणं परेषां विशुत्वात् । अस्माकं स्वात्मनि क्रियाविराधात् । नाप्यज्ञानलक्षणं स्वप्न-
 काशत्वात् । तदेवं बाधकसद्भावात्प्रियास्पृष्टिविशेषनिष्ठैव व्याख्येया । तथा चाशरीरं वायु संतमिति श्रुत्युक्तोपपत्तिः श्लिष्यत इति ।
 एवं सुखास्पृष्टिश्रुतिं व्याख्याय ज्ञानाभावश्रुतिं च व्याख्याति ॥ संज्ञेति । श्रुतिर्ऋत्तीति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते । न प्रेत-
 संज्ञाऽस्तीत्यपि श्रुतिरस्य मुक्तस्यामुक्तज्ञेयता नास्तीत्येव वक्ति । न तु हुक्तो न जानातीति । एको हिशब्द एवार्थः । द्वितीयस्त्-
 स्वोक्तार्थस्य शब्दशक्यनतिक्रमं सूचयति । तथाहि । प्रेत्य मरणानंतरं संज्ञा ज्ञानं नास्तीति तावच्छ्रुतोऽर्थः । तत्र प्रकरणवशात्प्रे-
 त्येत्येतन्मरणविशेषमोक्षानंतरमिति व्याख्येयं । ज्ञानं तु मुक्तसंबन्धिप्रतिषिध्यमानं तत्कर्तुमेवेति कल्पने न नियामकं पश्यामः ।
 अतस्तत्कर्मकस्यैव ज्ञानस्यायं प्रतिषेधो विज्ञायते । सर्वथाऽङ्गे (यतायां चा) यानां चासत्त्वं प्रसज्यत इत्यमुक्तज्ञेयतानिषेध इति
 कल्प्यते । अमुक्तानामप्यसदादीनामपरोक्षज्ञानस्यायं प्रतिषेधः । नारदादिभिरापरोक्षेणासदादिभिश्च शास्त्रेण तज्ज्ञानात् । अत एव
 संशब्दप्रयोग इति ॥

द्वि ८*

टि०=॥ चक्षब्द इति । तथा च चक्षब्द उपमार्थः । पूर्वप्रकरणेति च तस्मात्सर्व एतेऽनुपपन्नभाषिण इत्युपसंहारेऽव्याहार्य इत्युक्तं भवति ।
सांख्यनैयायिकाद्याः पूर्वं इवानुपपन्नभाषिणो यतो मोक्षो निःसुखमाहुरिति योजना सूचिता भवति ॥ सुधीति । इच्छाद्वेषप्रयत्नादिनिवृत्तेः
सुप्रिप्रलययोरपि सद्भावान्तर्गोरप्यपवर्गत्वपरिहारार्थवमित्यर्थः । ननु सर्वात्मनेत्युक्तमिच्छादिनिवृत्तेराल्पतिकत्वं न तावदिच्छादासमानकालीनत्वं ।
मौक्त्येच्छादेरपि व्याधिकरणेच्छादिसमानकालीनत्वेनामुक्तिरुपापात् । नापि समानाधिकरणेच्छादासमानकालीनत्वं । सुप्रिप्रलययोरपि तन्निवृत्तेः
समानाधिकरणेच्छादासमानकालीनत्वेन मुक्तिवत्प्रसंगात् । नापि प्रवृत्तिद्वेषेच्छादाजनकेच्छादुःखादिप्रतियोगित्वं । योगिनोऽप्येवंभावेन मुक्तिवत्प्र-
संगात् परममुक्तेश्चात्र लक्ष्यमाणत्वादित्यतो न्यायवाचकपतिभिश्चैर्निरुक्तं तात्पर्यपरिशुद्धिद्वयता परिश्रुतं तन्निवृत्तचनमाह ॥ निवृत्तिजातीय-
स्येति । निवृत्तस्येच्छादेः पुनरनुपादतारिभवेवात्मनि संसारदशायामयतीत्यतिप्रसंगपरिहारायैत्युक्तं । एकात्मनि दृतिजातीयस्यापीच्छादेः
परमात्मव्युत्पत्तेरप्यवगोऽपि सत्वेनासंभवपरिहाराय तस्मिन्नात्मनीत्युक्तं । ननु पुरुषार्थत्वानुरोधेन सुखतत्प्रतीत्योर्मुक्तावश्यमभ्युपगंतव्यतया मुक्ता-
विच्छादिर्विशेषगुणध्वंसो संभावित एव । अन्यथाऽपुरुषार्थत्वप्रसंगादित्यतो मुक्तौ सुखतत्प्रतीत्योः सर्वथाऽप्यसंभवोपादानपूर्वकं तत्पुरुषार्थत्वं
दर्शयितुमाह ॥ ततश्चेति ॥ न तावदिति । करिष्यमाणसादिसुखनिरासापेक्षया तावच्छब्दः ॥ संसारेऽपीति । सतो योग्यस्याप्यप्रति-
भासे कारणभावादिति भावः । अत्रेष्टापत्तिमाशङ्कते ॥ प्रतिभासत एवेतीति । अत्र तथा सति मुक्तसंसारिणोरविशेषप्रसंग इति सत्येव
दोषे दोषतमाह ॥ प्रतिभासमानस्येति । सुखस्यानादित्वं वदता मोक्षसाधनापादनस्य तदर्थताया वक्तुमशक्यत्वेन तदभिर्व्यक्यर्थताया
एव वक्तव्यत्वात्संसारदशायां तत्राप्रतिभासस्याभ्युपगमे तादर्थ्यस्याप्यसंभवान्मोक्षसाधनोपादानवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । अतु तर्हि संसारे सतोऽपि

सुखस्याव्यक्त्या प्रतिभास इत्याशङ्कते ॥ अव्यक्तत्वादिति । अव्यक्तत्वं किमप्रतिभासमानत्वं किंवा तत्प्रयोजकमावृत्तत्वमिति विकल्पद्वयं
 मनसि निधायाब्रह्मनूतनाभेदेन प्रयोज्यप्रयोजकभावनूपपत्त्या दूषयति ॥ अव्यक्तिर्हीति । विरोधेनापि पराचष्टे ॥ किंचेति । द्वितीयमाशङ्कते
 आधृतत्वादिति ॥ सूर्तत्वाभावेनेति । सुखस्य गुणत्वादसूर्तत्वेनावृत्तत्वव्यापकमूर्तत्वाभावेन तद्व्याप्यस्यावृत्तत्वस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । अंगि-
 कृत्यैव चावरकममूर्तत्वेनावरणानुपपत्तिरभिहिता । वातुतस्त्वावरकमेव तस्य दूर्तिरूपमित्याह ॥ तदनिरूपणाद्वचेति । अस्तु वाऽऽवरक-
 मपि । तथाऽपि न सुखस्य तदावृत्तत्वं संभवति । तद्विभक्त्याभावात् । तद्विभक्त्याभावात् तद्विभक्त्याभावात् तद्विभक्त्याभावात् तद्विभक्त्याभावात् तद्विभक्त्याभावात्
 मनसि निधायाब्रह्म नूतनाभेदेन प्रयोज्यप्रयोजकभावनूपपत्त्या दूषयति ॥ सुखमिवेति । वक्ष्यमाणरीत्या तत्प्रतीतिः सादित्वानुपपत्त्या सुखादिवदनादित्वात् विषयविषयिभावदशायामपि
 (संसारदशायांमपि) सत्त्वेन प्रकाशप्रतीतिबंधस्य नावरणकृत्यत्वमित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ विषयेति । किंच संसारावस्थायां सुखस्यावृत्तत्वं
 विषयविषयिभावप्रतीतिबंधश्चावरणकृत्यत्वमिति किं सुखतत्प्रतीत्योरेनादितायाः प्रतीतित्वात्कल्पयते किंवाऽप्रतीत्यामपि तस्यामिति विकल्पद्वयं मनसि
 निधाय द्वितीयमतिप्रसंगेन दूषयति ॥ सुखतत्प्रतीत्योरिति । प्रथममसिद्ध्या दूषयति ॥ न च तत्रेति । ननु नित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति
 श्रुतिरेव तत्र मानमिति कथं तदभाव इति चेन्न । विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि । किं लोकसिद्धेन सुखेन ब्रह्माभेदेन्या श्रुत्या बोध्यते किंवा
 सुखांतरेण । नाह । लोकसिद्धसुखस्य विनाशित्वेन ब्रह्माभेदे बाधात् । अन्येऽपि सुखांतरं प्रमाणांतरसिद्धं श्रुतिसिद्धमेव वा । नाह । तथा-
 विधिसुखबोधकस्य प्रमाणांतरस्याभावात् । नाह । श्रुतेर्नित्यसुखांशेऽसामर्थ्यात् । न च नित्यत्वविशेषणबलात्प्रथमतः तावन्नित्यं सुखं श्रुत्या बोध्यतेऽ-
 नंतरं तेन सह ब्रह्माभेद इति वाच्यं । तथा सति वाक्यभेदप्रसंगात् । किंच सुखाभेदबोधनमपि ब्रह्मणोऽनुपपन्नमेव । तस्य सुखी अहमित्यनु-

भवेन तदाश्रयत्वेन विषयीक्रियमाणत्वात् । न च ब्रह्मभेदान्ध्याऽनुपपत्त्या नित्यसुखसिद्धिरिति वाच्यं । इतरेतराश्रयप्रसंगात् । सिद्धे हि तथा विधिसुखे-नेन ब्रह्मभेदप्रतिपत्तिः । ब्रह्मभेदप्रतिपत्तौ च तथाविधसुखसिद्धिरिति । तमाह्वयिताया ग्रावह्वनश्रुतिवदुपचरितार्थत्वाच्च तस्यानित्य-सुखे प्रामाण्यमिति भावः ॥ तत इति । सुखतत्प्रतीत्योनादित्वायोगादित्यर्थः । अतु तर्हे तथामुक्तावुपत्तिरेव । तथाऽपि न मुक्ताविच्छादिगुणविलयासिद्धेरित्यतो भवेदेतदेवं यदि तयोस्तत्रोत्पत्तिरुपपन्ना स्यात् । न च तयोस्तत्तत्र संभवतीत्यतो नोक्ताविधमोक्षहानिरित्याशयेनाह ॥ साऽपीति । तत्र हेतुमाह ॥ कारणेति । कथं कारणभाव इत्यतस्तमुपादितुं क्लृप्तं कारणकलापमुपदर्शयति ॥ शरीरे सतीत्यादिना सर्वत्रेति । शरीरमारभ्येककारणकलापे सर्वत्र कारणं भवतीत्यर्थः । अतु तर्हेतकारणचक्रबलादेव मुक्तावपि सुखतत्प्रतीत्योरुपत्तिरित्यतस्तस्यासिद्धिमाह ॥ न चेति । तत्रापि तत्सद्भावे बाधकमाह ॥ तत्सद्भाव इति । शरीरेर्देदुःखाविनाभूतत्वात्तदसंग इत्यर्थः । तत्रापिष्टापत्तौ बाधकांतरमाह ॥ मुक्तत्वेति । दुःखेनात्यंतं विमुक्तश्चरतीत्यादिश्रुतिबलाङ्गमुक्तस्यात्यंतदुःखाविह-सिध्या सदुःखावे मुक्तत्वव्याघातादित्यर्थः ॥ तस्मादिति । तत एव तत्प्रतीतिरहितोऽपीति । एवमुक्ताविच्छादिगुणविलय इति भावः । कथमित्याक्षेपेण कथमपीत्यर्थः । सुखतत्प्रतीत्योरेवेष्ट्यमाणत्वेन तद्ग्राहित्ये मोक्षस्य पुरुषैरनिष्ट्यमाणत्वप्रसक्त्या पुरुषार्थवद्व्यापकस्य पुरुषैरर्थवत्त्वस्याभावेन व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यरपुरुषार्थत्वस्यापि व्यावृत्त्यवश्यंभावाच्च तस्य पुरुषार्थत्वमित्याशयः । सुखवदुःखाभावस्यापि पुरुषार्थवदर्शनेन सुखदुःखाभावयोरन्यतरत्वस्यैव पुरुषार्थवद्व्यापकत्वसिध्या सुखरूपत्वाभावेऽपि मोक्षस्य दुःखाभावरूपत्वात्तदन्यतरत्वोपपत्त्या व्यापकव्यावृत्त्यसिद्धेर्न तद्वाप्यपुरुषार्थत्वस्यापि व्यावृत्तिरित्याशयेन समाधत्ते ॥ शरीरमिति । तत्र शरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशस्य सुखदुःखापतनत्वेनावच्छेदकशरीरस्यापि दुःखापतनत्वेनैदि-

याणां गंधादिविषयबोधकत्वेन विषयाणां बोध्यत्वेन बुद्धीनां च साक्षाद्दुःखहेतुत्वेन सुखस्य दुःखानुषंगेण दुःखस्य च स्वरूपतो दुःखत्वमित्यव-
 धातव्यं । षष्ठमिन्द्रियं मनस्तस्य विषया इच्छाद्वेषप्रयत्ना दुःखनिवृत्तेर्न स्वतःपुरुषार्थत्वं किंतु स्वकचंदनवनितादिवसुखशेषतयैत्याशंकते
दुःखनिवृत्तिरिति ॥ सोपाधिकत्वमिति । अन्येच्छाऽज्यजन्येच्छाविषयस्यैव स्वतः प्रयोजनत्वात् । दुःखाभावस्य च सुखेच्छाप्रयुक्ते-
 च्छाविषयत्वान्न स्वतः प्रयोजनत्वमित्यर्थः । सोपाधिकत्वमेव दर्शयति ॥ **सुखमिति ॥ विपर्ययस्यापीति ।** सुखं पुरुषार्थ एव न भवति ।
 तदीयपुरुषार्थत्वस्यापि अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वभावेन सोपाधिकत्वादिति विपर्ययस्यापीत्यर्थः । विपर्ययमेवोपपादयति ॥ **भोजनादिसुख**
इति ॥ क्वचिदिति । परदाराभिगमनादावित्यर्थः । बहुतरदुःखसंभावनायामपि उपभुज्य हि तावदापातरमणीयां परांगनां को हि हस्तगतं
 पादगतं कुर्यात् इति तदंगनोपभोगसुखस्य दुःखाभावेच्छाधीनेच्छाविषयत्वाभावान्नान्यशेषत्वमपि तु स्वतः पुरुषार्थत्वमिति भावः ॥ **क्वचि-**
दिति । गुरुतरभारपरिश्रान्तपुरुष इत्यर्थः । तत्र गुरुतरभारनिमित्तं दुःखं तावदपगच्छतु सुखं भवतु वा मा वेत्यभिसंधिना परित्यज्यमानाः काष्ठ-
 भारसंबन्धिदुःखाभावस्य सुखेच्छाधीनेच्छाविषयत्वभावात् सुखशेषत्वं किंतु स्वतः पुरुषार्थत्वमेवेति तुल्यमिति भावः ॥ **दुःखनिवृत्तौ**
सत्यामिति । तथा च तत्र सुखेच्छाधीनेच्छाविषयत्वमेव दुःखाभावस्येति न तस्य स्वतःपुरुषार्थत्वमिति भावः ॥ **सुखावस्थायामिति ।**
 तथा च तत्रापि दुःखाभावेच्छाजन्येच्छाविषयत्वमेव सुखस्येति न तस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वमिति भावः । तथाऽपि किं विनिगमकमित्यतः
 पुरुषार्थत्वावगमिकायाः कामनाया उभयत्राविशिष्टत्वात्तस्याश्च परपरविषयकान्येच्छानधोनेच्छाविषयत्वात्तादृशकामानुरोधनोभयोरपि स्वतः
 प्रयोजनत्वसिद्ध्या सुखदुःखाभावान्यतरत्वस्य व्यापकत्वोपपत्त्यर्थं दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमिति भावः । ननु न दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं तद्यापक-

द्वि ६**

स्यानुभूयमानत्वस्य ततो व्यावृत्तत्वात् । अव्यावृत्तौ च नाशेषविशेषणोच्छेदो ज्ञानस्यानुच्छिन्नत्वात् । व्यापकव्यावृत्तौ च व्याप्यव्यावृत्तौ तदवश्य-
भाविनी । तत्कथं तस्याः पुरुषार्थत्वमिति तत्पर्यपरिशुद्धावुत्थापितं कस्यचिपक्षमाचक्षते ॥ भवतीति । पुत्रादिवियोगजन्यदुःखहानेः
पुरुषार्थत्वेऽप्यनुभूयमानत्वात् व्यभिचारेणानुभूयमानत्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेर्न तद्व्यावृत्त्या पुरुषार्थत्वव्यावृत्तिरित्युदयनोक्तदूषणेन दूषयति ॥
पुत्रादीति । प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वव्यापकत्वादनुभूयमानत्वस्य न पुत्रादिवियोगजन्यदुःखहानौ व्यभिचारः । तस्याः प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वाभावात् ।
इत्याशङ्कते ॥ **प्रेक्षावंत इति** । तथा सत्यनुभूयमानत्वेन तद्व्याप्यभूतप्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वस्य व्यावृत्तिसिद्धावपि न पुरुषार्थत्वव्यावृत्तिसिद्धिरिति
नोकानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **पुरुषार्थत्वेति** । अननुभूयमानत्वेन साक्षात्पुरुषार्थत्वव्यावृत्तिसिद्धावपि तेन प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वस्यापि व्यावृत्तिसिद्धौ
प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वस्य पुरुषार्थत्वव्यापकतया तद्व्यावृत्त्या पुरुषार्थत्वव्यावृत्तिरवर्जनीयैवेत्यतः भवेदेतदेवं यदि प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वस्यापि पुरुषार्थत्व-
व्यापकत्वं स्यात् । न च तदस्ति । परदारकामस्य पुरुषार्थत्वेऽपि प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वाभावेन व्यभिचारात् । अन्यथा व्यापकव्यावृत्त्या तत्रापि
पुरुषार्थत्वाभावप्रसंगात् । ततश्च न प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वाभावेनापि दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वाभावसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **न हि परदारेऽस्त्विति** ।
तर्हि प्रेक्षावतां परदारेषु कुतो निवृत्तिर्विषयानादौ न च प्रवृत्तिरिति पृच्छति ॥ **अपि त्विति** । अदस्य चोदस्य परिहारमाह ॥ **मर्हयान-
निति** । द्वितीयस्य तसाह ॥ **तथेति** । तत्कथमित्यत उक्तमर्थं प्रेक्षास्वरूपकथनेनोपादयति ॥ **इयमेव हीति** । ननु किमेवं कल्पनया
प्रेक्षावद्विरनियमाणत्वाद्विषयानादिजन्यदुःखनिवृत्तेरपुरुषार्थत्वमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **स्वरूपेणेति** । मात्रशब्देन प्रेक्षावद्विषयमाणत्वं
व्यावर्तयति । अत्रैवोपष्टम्भकमाह ॥ **अत एवेति** । पुरुषार्थतायाः स्वरूपेण्यमाणतामात्रनिबन्धनत्वादेवेत्यर्थः । दुःखनिवृत्तेः स्वरूपेणैव पुरुषार्थत्वं

ननुभूयमानतयेयुक्तमर्थं युक्त्याऽप्युपपादयति ॥ न क्वचिदिति ॥ अनुभूयमानतामात्रमिति । यदा कदाचिदनुभूयमानत्वमित्यर्थः ॥
सत्ताऽपि वेति । भावति काले दुःखनिवृत्तिरिति तावति कालेऽनुभूयमानमित्यर्थः । आद्येऽनुभवः किमनुमित्यादिसाधारणोऽभिमतः
साक्षात्कार एव वा । आद्ये तु संभव एवानुमानागमाभ्यां मुक्तेनभूयमानत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति ॥ चरमे जन्ममिति । समाधिर्यो-
गस्तत्प्रभावादित्यर्थः । योगप्रभावात्सर्वविषयकज्ञानवाद्भिर्योगिभिरागताया दुःखनिवृत्तेः साक्षात्कारादित्यर्थः । ततोऽपि दुर्जनतरो यदि वर्तमान-
दुःखाभावविषयकसाक्षात्कारविषयतयैव दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वं मन्यते तत्राह ॥ वर्तमानाऽपीति । योगिनः सर्वज्ञाद्वाविमुक्तिविषयकेन
चरमदुःखसाक्षात्कारेण दुःखे विनाशिते वर्तमानदुःखाभावविषयकः साक्षात्कारो भोगनाश्यदृष्टनाशाश्रयतीत्युच्यते तस्याप्यर्थः । यद्वा । ननु
कथं वर्तमानायाः सकलदुःखनिवृत्तेरनुभवसंभवो येन हि चरमज्ञानेन दुःखनिवृत्तिरनुभूयते तदपि तावदेकं दुःखं । न च तत्समये तस्य निवृत्तिरिति
नापि तन्निवृत्तिसमये तदनुभवांतरमस्ति चरमत्वमंगादिति । तत्राह ॥ वर्तमानाऽपीति । अयमाशयः । योगिनश्चरमज्ञानेन सकलविषयेण
दुःखतद्भावो युगपत्साक्षात्कृतौ । तेनैव विरोधिगुणप्रादुर्भावेन निवृत्ते दुःखे विनश्यदवस्थाज्ञाने च वर्तमानाऽपि दुःखनिवृत्तिरनुभूयते इति ।
केचित्तु आत्मविशेषगुणपदेन मुख्यदुःखमात्रविवक्षयाऽयं ग्रन्थः । अत एव द्रव्यवर्धमानप्रकाशकृता प्रौढिवादेनैवायं निबन्धो ग्रन्थो न तु सिद्धांत
इति ग्रन्थात्पर्यमुक्त्वा वस्तुतस्त्वित्यादिना मुख्यदुःखविवक्षयैवानुभवः समर्थत इत्याहुः ॥ द्वितीये त्विति । यावद्दुःखनिवृत्तेः सत्त्वं तावन्तं
कालमनुभूयमानत्वमिति द्वितीय इत्यर्थः ॥ प्रसक्तमिति । यद्यपि कंटकादिनिवृत्तितदानुभूयते । तथाऽपि न यावत्सत्त्वं तदनुभवः ।
तथा च सर्वदाऽनुभूयमानाया अपि यया पुरुषार्थत्वं तथा सर्वथाऽनुभूयमानाया अपि तदस्त्विति भावः । कंटकादिनिवृत्तेरपि सर्वथाऽनुभूयमा-

नत्वादेव पुरुषार्थत्वं । तत्राह ॥ **तथात्वे वेति** । स्वसत्ताकालेऽनुभूयमानत्वं विवक्षितं । कंटकादिनिवृत्तेश्च स्वसत्ताकालेऽनुभूयमानत्वादेव पुरुषार्थत्वं । न च विषयांतरसंचाराभावप्रसंगो दोषः । तस्याः कादाचिकात्वेन तदुत्तरक्षणे विषयांतरसंचारोपपत्तेरित्यत आह ॥ **निवृत्तेरिति** । ततश्च प्रशिक्षिलमूलविमिति भावः ॥ **अत्रेति** । मुक्तेरेव प्रकृतत्वाद्योग्यत्वाच्चात्रेयनेन तस्या एव परामर्श इति भावेनाह ॥ **अत्रेति वदत इति** । भुज्यत इति भोग इति भोगशब्दस्य कर्मसाधनत्वे सुहृत्पत्वात् महानंदशब्देन पौनरुक्त्यं श्रुतीनां मुक्तौ ज्ञानप्रातिपादकात्वाभावेन मुक्तौ तत्प्रतीतिराहित्यस्य श्रुतिविरोधात्ताभाच्चेत्यतो भोगशब्दस्य भावसाधनतया भोजनार्थतामाश्रित्य तत्राप्यभ्यवहारादिरूपभोगस्यानंदविषयस्यायोगाद्भोगोऽनुभव इति गीताभाष्यं मनसि निधाय तत्तात्पर्यमाह ॥ **तदनु भवमिति** । स्वीयतया तत्साक्षात्कारमित्यर्थः । देवदत्तादीनां यत्नदत्तादिगतसुखविषयकपरोक्षानुभवस्य भोगत्ववारणाय साक्षात्कारग्रहणं । ईश्वरस्य देवदत्तादिगतसुखसाक्षात्कारस्य भोगत्ववारणाय स्वीयतयेत्युक्तं । शब्दजन्यस्वकीयसुखपरोक्षानुभवस्य तद्वारणाय साक्षात्कारोपादानमित्यवधेयं । तत्तात्पर्यमाह ॥ **तदनु भवमिति** ॥ **उदाहरिरित्यंत इति** । सोऽजानंदादिमुक्तः स्वानंदी भवति स्फुटामित्यादिनेति शेषः । अपेक्षितं पूर्यन्मूले प्राकृतत्वस्य प्रियहानिविशेषणवधातिं परिहरंतुशब्दस्यावधारणार्थतया सार्थक्यं तद्व्यावर्त्यकथनेनोपदर्शयेत्वेव व्याचष्टे ॥ **अस्यामिति** । प्राप्तिरित्यतः परं ततश्च मोक्षव्याघात इति शेषः । मूले तदिति श्रवणाबादित्यस्य लाभमुक्तक्षेपपरिहाराय सकलमित्यस्याव्याहारं तदित्यस्यावृत्तिं चाभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ **यस्मादिति** । सकलस्यापि दुःखस्य मुमुक्षोरनपेक्षितत्वेऽप्यस्त्वप्रियास्पृष्टिश्रुतौ विभागेन कथनेन परिहरेत्वेव मूलोक्तेहेतुमद्भावमुपदर्शयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । प्रियास्पृष्टिश्रुतिवदप्रियास्पृष्टिश्रुतिरपि विभागेन व्याख्यातव्येति शक्तिः प्रधानप्रमेयनिरासपरतया वाक्यतात्पर्यमभिधाय तद्वृत्ततया परोपन्यस्ताविशेषभावः ।

निरासपरतयाऽपि तत्तात्पर्यमाह ॥ **यद्वेति ॥ वक्ष्याम इति ।** आत्मप्रियहानाय को यतत च बुद्धिमानित्यादिना समस्तप्रियहानेरनिष्टत्वं वक्ष्याम इत्यर्थः । सतो जीवस्याप्राकृतदुःखाभावेऽप्यस्तु विभागेनाप्रियास्पृष्टिश्रुतेर्व्याख्येयमित्यप्रयोजकत्वशंकां विपक्षे बाधकोक्त्या परिहरन्नेव वाक्यं योजयति ॥ **अप्राकृत इति ।** कुतो नास्तीत्यत उक्तं मूले कुत्रचिदिति योजनाभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **प्रमाणाभावादिति ।** प्रमाणाभावस्य रूढतामुपदर्शयितुमपेक्षितपूरेण कुत्रचिदिति व्याचष्टे ॥ **कुत्रचिच्छ्रुतावित्यादि ।** भाष्यस्यार्थतः श्रुत्यनुवादकतामावादिभ्य उपसंख्यानानात्पंचम्यतात्तसि च वाक्यस्य ज्ञापकहेतुतां चाभिप्रेत्य योजयति ॥ **बलमित्यादि ।** उदाहृतश्रुत्यनुसारेण स्वरूपसुखस्य प्रमिततालाभेऽप्यप्राकृतसुखस्य तदलाभान्नोक्तशंकापरिहार इत्यत आह ॥ **स्वरूपं चेति ॥ प्रियं स्वरूपमेवेति ।** भाष्यं न केवलं प्रियास्पृष्टिश्रुतेर्विशेषेण व्याख्यानस्यैवोपपादकं किंतु मुक्तौ सुखांगिकारे परोपन्यस्तबाधकनिरासपरं चेत्याभिप्रेत्य तन्निरासेऽप्यतिदिशति ॥ **एतेनेति ॥ यो दोष इति ।** शरीरादिराहित्यलक्षणे इत्यर्थः ॥ **यदत्रोक्तमिति ।** मुक्तसुखस्यानादित्वे संसारेऽपि तत्प्रतिभासप्रसंगादिति यदुक्तमित्यर्थः । तदनिरूपणाच्चेत्युक्तं निराकरोति ॥ **आवरणं चेति ।** मूर्तत्वाभावेनावरणानुपपत्तेरित्युक्तदोषमाशंक्य परिहरति ॥ **न चेति ।** किमावरणकृत्यमित्युक्तमपि तां परिहरति ॥ **ज्ञानस्येति ।** निर्विषयायाः प्रतीतिरनुपपत्तेरित्युक्तदोषमाशंक्य परिहरति ॥ **न चोक्तेति ॥ संक्षिप्येति ।** ततश्च न पौनरुक्त्यमिति भावः । अप्रियस्येव प्राकृताप्रियस्यापि हेयत्वादिप्रियस्यैवेत्येवशब्दस्य वैध्यर्थ्यं समस्तदुःखस्याप्रियत्वालाभश्चेत्यतो भिन्नक्रमतां दुःखस्य सामस्यलाभार्थतया तत्सार्वक्यं चोपदर्शयन्नेव प्रोक्त इत्यत्रापेक्षितं पूर्यन्वाक्यं योजयति ॥ **अप्रियस्येति ॥ तुशब्द इति ।** अनेन तुशब्दो विशेषार्थ इत्युक्तं भवति । अप्रियस्य सर्वथा हेयताया न प्रोक्ते मोक्षे विभागो व्याख्यातुं शक्यत इति प्रतिज्ञायां

हेतुवानुपपत्तेरानर्थमिथाशङ्क्य श्रुतप्रतिज्ञायां तत्त्वेनान्वयाभावेऽप्युपस्कृतप्रतिज्ञायामन्वयस्य संभवाच्च वैयर्थ्यमिथाज्ञेयं तदुपदर्शनपूर्वकं तत्र हेतुतयाऽङ्गवत्माह ॥ प्रियेति । अप्रियस्य स्वरूपवमित्युत्तरग्रंथं संगमयितुं नास्तीत्यादिनोक्तं हेतुतमुपस्कृतप्रतिज्ञायां हेतुत्वेन द्रष्टव्यमिथाज्ञेय-
नाह ॥ उपलक्षणं चेति ॥ अप्राकृतमस्तीति । तदभावे प्रमाणभावादिति भावः ॥ तत्कथमिति । प्रियास्पृष्टिश्रुतिरेव विभागेन व्याख्यातव्याऽप्रियास्पृष्टिश्रुतिस्तु नेत्येतत्कथमित्यर्थः । नन्वसुरेष्वेवाप्रियस्य स्वरूपतायाः श्रुतत्वेऽपि तेषामपि सज्जिविदे कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ असुराश्चेति । ननु नित्यानन्दो नित्यज्ञान इत्यादि श्रुत्या ज्ञानादीनां नित्यत्वोक्तावपि स्वरूपत्वानुक्तेः कथं तत्र प्रमाणतयाऽस्या उपन्यास इत्यतस्तस्या आगमतया तत्स्वरूपत्वानवगमेऽपि तद्धेतुभूतमित्यत्र प्रतिपादकतया स्वरूपत्वावागमकत्वादुक्तस्तस्यास्तत्र प्रमाणतयोन्यास इत्याह ॥ नित्यत्वोक्तयेति । तर्हि सर्वेषामन्यानन्दादीनामन्ते तच्छ्रुतिसिद्धिनित्यत्वबलेन स्वरूपत्वलाभाच्च प्रियास्पृष्टिश्रुतौर्विभागेन व्याख्येयत्व-
मित्यतः स्यादेतदेवं यदि वृत्तीनां नित्यात्वं स्याच्च तदस्ति । तथा सत्यतःकरणपरिणतत्वस्वरूपवृत्तिवानुपपत्तेः । ततश्च नित्यत्वप्रतिपादकश्रुति-
विषयताया बाधितत्वान्न सर्वेषां स्वरूपत्वप्राप्तिरिति युक्तमेव विभागेन व्याख्यानमिथाज्ञेयनाह ॥ वृत्तीनामिति ॥ परमेश्वर इति । अत्र विवर्तयमानस्यस्यानन्दादिरूपत्वोक्त्या तत्प्रतिविबानामपि सज्जिवानामानन्दादिरूपत्वस्यार्थतः सिद्धत्वात्प्रकृतसंगतिरिति द्रष्टव्यं । साक्षात्तल्लभायाह ॥
सज्जीव इति वेति । निःस्वभावतां वारयितुमाह ॥ नैवमिति । आनन्दादिविरुद्धदुःखादिस्वभावा इत्यर्थः । एवमनेवं चेत्तत्र पूर्वाभिमत-
केवलानन्दादिरूपत्वदुःखादिरूपत्वयोः परामर्शो नोपपद्यते । तयोरेकैकदा विरुद्धत्वेन समावेशयोगादियतोऽन्यथा व्याचष्टे ॥ उभयेति ।
आनन्दादिदुःखादिस्वभावा इत्यर्थः । असुरा नैवमनेवं चेति मानुषास्तु नैवमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायासुरा नैवमित्यादिभाष्यस्य योजनामाह ॥

असुरा इत्यादिना ॥ निवारयतैवेति । अप्रियं प्रतिकूलं तदित्यादिना पूर्वग्रथेनेति शेषः ॥ **नियामकस्येति ।** समस्ताप्रिय-
हानेनिष्ठत्वस्याप्राकृततुल्यसद्भावेन व्यावर्त्यसद्भावद्विशेषणवैध्यैरूपस्य चेत्यर्थः ॥ **स्पष्टमिति ।** अतो नाप्रियं प्रतिकूलमिति पूर्वग्रथेनात्म-
प्रियहानायेत्युत्तरग्रंथस्यार्थिकं पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ **आत्मा च तदित्यादि ।** संभवसंयोजनत्वाभ्यां समासद्वयमाश्रयणादिति ध्येयं ॥
तदिच्छति चेति चशब्द इति । चशब्दः तदिच्छति चेति अनुक्तसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । षष्ठीसमासाश्रयणेन सूचितं प्रयोजनमाह ॥
यदीति । आत्मनः सुखहानिरूपतया मोक्षस्येच्छाद्विविधत्वादिति भावः । परमसुखहानोदेरिवात्मसुखहानादेरपीच्छादिविषयत्वं किं न स्यादि-
त्यतो द्वेषभावाभावाभ्यां वैषम्यान्नैवमित्याह ॥ **यद्यपीत्यादिना ।** नन्वात्मनो वृत्तिरूपसुखहानस्येच्छादिविषयत्ववत्स्वरूपसुखहानरूपमोक्षस्यापि
तत्किं न स्यादित्यतोऽनिष्ठभूयिष्ठत्वभावाभावाभ्यां वृत्तिसुखस्वरूपसुखयोर्वैषम्याद्बुध्यते तस्यागयोरिच्छादिविषयत्वतदभावाविति कर्मधारयसमासा-
श्रयणेन सूचितमर्थं दर्शयति ॥ **वृत्तीति ।** अस्तु स्वरूपसुखं तथाऽपि तस्यानिष्ठभूयिष्ठत्वमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **कारणैवयेति ।**
शरीरादिकारणैक्येत्यर्थः । अंगीकृत्यैव च हानसंभवमनिष्ठभूयिष्ठत्वभावाभावाभ्यां वैषम्यमुपदर्शितं । वस्तुतस्तत्त्वात्मस्वरूपसुखहानस्यात्महानरूपत्वाद-
श्यकत्वमेवेत्यभिप्रेत्य कर्मधारयाश्रयणेनैव सूचितमर्थमाह ॥ **अशक्यं चेति ।** अस्त्वशक्यत्वं तावताऽपि हानं किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वं
परिहरन्मूलं योजयति ॥ **न चेति ।** तादृशचंद्रमंडलाहरणादाविच्छाप्रयत्नयोरदर्शनादित्यर्थः । भवेदेवं यदात्महानस्याशक्यत्वं स्यात्तदेव कथ-
मित्यतस्तत्किं कालिकमभिमतं किं दैशिकमभिमतं किं विकल्पं मनसि निधायोभयमपि दूषयति ॥ **आत्महानं खल्विति ।**
नित्यत्वादिति । सदातनत्वादित्यर्थः । द्वितीयेऽपि किं परीत्या तदभिमतं स्वरीत्या वेति विकल्पं मनसि निधायान्नं दूषयति ॥ **परेषामिति ।**

द्वितीयं दूषयति ॥ अस्माकमिति । स्वस्य स्वावधिका निर्गमनादिक्रियाया विरुद्धत्वादित्यर्थः । देवदत्तस्य ग्रामवियोगो हि तदवधिकानिर्गमनादिक्रियासाध्यो दृष्टः । न चात्र स्वात्मानि स्वावधिका निर्गमनाक्रिया संभवति । यया स्वामादेव स्वस्य वियोगो भवोदिति भावः । न च सिद्धांते ईशद्वतस्यांशिनः सकाशादंशव्यतिकस्यांगिकारत्वावधिकं स्वस्य निर्गमनं स्यादिति वाच्यं । तस्य सर्वमुक्तसाधारणत्वाभावात् । प्रकृतायाश्च प्रियासृष्टेः सर्वमुक्तसाधारणत्वादिति भावः । तृतीयं दूषयति ॥ नापीति । विशेषणव्याख्येयत्वे आंतरोपपत्तिमयाह ॥ तथा चेति । प्रियासृष्टिश्रुतेर्विशेषेण व्याख्यान एवेत्यर्थः । उपपत्तिशरीरत्वलक्षणा ॥ श्लिष्यत इति । अयमर्थः । श्रुतौ प्रियासृष्टितुल्येनोक्तमशरीरत्वं तावन्न सर्वथाऽशरीरत्वं किंतु प्राकृतशरीराहिरूपमेवेत्युक्तमधस्तात् । प्राकृतशरीराभावश्च प्राकृतमुखस्यैवाभावसाधको न स्वरूपस्य प्रयोजकत्वापातात् । तथाच प्राकृतमुखस्यैव तदर्थतया वाच्यत्वात् । श्रुत्योक्तोपपत्तेरप्रयोजकत्वाभावात् श्लिष्यत्वमिति ॥ प्रकरणेति । विज्ञानधन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायेति वक्ष्यमाणस्याऽस्य मोक्षप्रकरणत्वादित्यर्थः । नन्वस्मदादिसाधारणेन सर्वेषामप्यपरोक्षज्ञानस्यैवास्मदादीनामपि परोक्षापरोक्षसाधारणेन विज्ञानमात्रस्यैव च निषेधसंभवात्कृतोऽस्य वाक्यस्यास्मदादीनामपरोक्षज्ञानप्रतिषेधकत्वमित्यत आह ॥ नारदादिभिरिति ॥ अत एवेति । अस्माभिरपरोक्षेण ज्ञायमानत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा ज्ञानमात्रस्यैव प्रतिषेध्यतया संशब्दवैयर्थ्यापातादिति भावः ॥

सु०—ननु साधारणवाक्ये मुक्तविषयस्य ज्ञानस्यायं प्रतिषेधो न तु तत्कर्तृकस्येति कुतः कल्प्यत इत्यत आह ॥ धर्मेति । यतः कारणादयमात्मानुच्छित्तिधर्मस्तत्तस्य मुक्तात्मनो धर्मानुच्छित्तिमेव वक्ति । न विद्यते उच्छित्तिर्येषां ते तथोक्ताः । अनुच्छि-

इत्यात्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमान् ॥ संज्ञा नास्तीत्यपि ह्यस्य नामुक्तक्षेयतेति हि ॥ धर्मानुच्छित्तिमेवास्य यतो वक्ष्युत्तरश्रुतिः ॥ आशङ्क्यास्य ज्ञानहानिं मन्त्रेय्या मोहमाह मां ॥ भवानित्युक्तवत्या हि नाहं मोहं वदामि ते ॥ इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यो हि स्वरूपानाशमूचिवान् ॥ ज्ञानरूपस्य विज्ञाननाशस्तच्चाश एव यत् ॥ इति शून्यमतोच्छित्यै पुनरानन्दपूर्वकान् ॥

तयो धर्मा यस्यासावनुच्छित्तिर्धर्मेति । तस्मादेवं व्याख्यात इति । स्यादेतत् । अनुच्छित्तिधर्मेत्येतत्संख्यादिधर्माणामनुच्छित्तिं वक्तीत्यपि शक्यते वक्तुं । यद्वा उच्छित्तेरभावोऽनुच्छित्तिः सा धर्मो यस्याः सावनुच्छित्तिर्धर्मेति । तत्कथमेतन्नियामकाभित्याशङ्कानि-
रासायादित एव वाक्यं व्याचष्टे ॥ आशङ्कयेति । विज्ञानघन एवैतभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्यवानुविनश्यति न प्रत्य संज्ञाऽ-
स्ति विज्ञानमूर्तिरयमात्माऽनादिरपि चरमे जन्मन्येतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय भूतात्मकशरीरेत्यपत्तिनिमित्तमेवोत्पन्नव्यवहारविषयो
भूत्वा पुनस्तानि भूतान्यन्वेव तन्नाशनिमित्तमेव नित्योऽपि विनश्यति । विनष्टव्यवहार (गोचरो भ) विषयो भवति । अपव्रज्यत
इति यावत् । ततः प्रेत्य मोक्षानन्तरमस्य मुक्तस्य संज्ञा ज्ञानं नास्तीत्यविशदं याज्ञवल्क्यवाक्यं श्रुत्वाऽस्य मुक्तस्य ज्ञानहानिमाशं-
क्यानेन वाक्येन मुक्तो न जानातीत्युच्यत इति मत्वा मन्त्रेय्याऽत्रैव मा भवान्मोहांतमापिपदिति वाक्येन भवान्मां प्रति यदाह मुक्तो
न जानातीति तन्मोहकमेवेत्यर्थमुक्तवत्या चोदित इति शेषः । याज्ञवल्क्ये न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीभीत्यनेन ज्ञानोपदेशाय प्रवृत्तोऽहं
परमप्रिययै ते मोहं न वदामीति प्रतिज्ञासुक्त्वा कथमित्याशङ्कयामविनाशी वा अरेऽयमात्मेत्यात्मस्वरूपस्यानाशमूचिवान् । यद्वा-
शङ्कयेति णिजंताल्लथप् । याज्ञवल्क्यः संसृग्धेन वचसाऽस्या मन्त्रेय्या ज्ञानहानिमाशङ्कयोचिवानिति योजना । तस्यास्तथा शङ्का जाते-

द्वि ९ *

त्यत्र किं मानमित्यत्रोक्तं मोहमाह मां भवानित्युक्तवत्या हीति वचनलिङ्गनाशका (व) गम्यत इत्यर्थः । अममर्थः स्पष्ट एव श्रुता-
विति द्वितीयो हिशब्दः । ज्ञानविनाशवचनं मोहकमित्याक्षेपे स्वरूपनाशोऽसंगतः कथमुक्त इत्यत आह ॥ ज्ञानरूपस्येति ।
यद्यस्माज्ज्ञानरूपस्तावदात्मा तस्य च विज्ञाननाशो नाम तन्नाश एव । न चात्मनाशोऽस्ति । तथा सति मुक्तेरुपपत्त्यर्थत्वप्रसंगात् ।
अतो न ज्ञाननाशोऽस्ति । अत एव न मद्वचनं तदर्थं किं त्वमुक्तानां मुक्तिविषये संज्ञा नास्ति । मुक्तानामेव वा वृत्तिरूपा संज्ञा
नास्तीत्यादिरेव मद्वचनार्थ इत्यभिप्रायवान्स्वरूपानाशमूचिवानिति संबंधः । अस्त्वेवं संगतिस्तथाऽपि ज्ञानं न नश्यतीति साक्षादनु-
क्तैववचनं किमर्थमित्यत आह ॥ शून्येति । न केवलमत्र प्रमेयनिरूपणमात्रार्थं प्रवृत्तो याज्ञवल्क्यः किंतु परी (क्षायां)
क्षया । अत एव न प्रेत्य ज्ञायत इति विशदमनुक्त्वा शंकोत्पादनाय न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति साधारणं वाक्यमाह । परीक्षा च स्वान-
भिमतनिरासरूपा । अत एवमुत्तरे दत्ते शून्यमतस्यात्मनाशलक्षणस्य निरासोऽपि कृतो भवतीति तदर्थं स्वरूपनाशमूचिवान् । यद-
र्थमादितो वाक्यं व्याख्यातं ताददानीमनुच्छिन्नित्येतेतद्वाचष्टे ॥ पुनरिति । स्वरूपानाशमुक्त्वा पुनरपि मुक्तस्यानंदपूर्वकान्य-
माननुच्छिन्नानाह याज्ञवल्क्यः । स्वरूपनाशोक्त्यैव धर्मानुच्छित्तिसिद्धौ पुनरुक्तिरियमित्यत उक्तमानंदपूर्वकानिति । वाक्योपक्रमे
विज्ञानघन एवेति विज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वमुक्तं न पुनरानंदपूर्वकाणां । अतः स्वरूपानाशोक्त्या विज्ञानाविनाश एव सुज्ञानो नानं-
दाद्यविनाशः । अतस्तेऽपि विज्ञानवदात्मस्वरूपभूता एव नोच्छिद्यन्ते इत्यर्थप्रतिपत्त्यर्थमिदं वाक्यमिति । तात्पर्यांतरं सूचयति ॥
तार्किकैरेति । उक्तमेतत्परीक्षायां प्रवृत्तो याज्ञवल्क्य इति । अतः स्वरूपविनाशमंगीकृत्य ये तार्किका बुद्धिसुखादीन्धर्मानमुक्तस्य

धर्मानाहाय्यनुच्छिन्नांस्तार्किकैर्विनिवारितान् ॥ मात्रासंसर्गमव्याह तथा माध्यंदिनश्रुतिः ॥ आचिक्षेप मतं तच्च यस्मिन्नविषयादनं ॥
ब्राणादिभोगाभावस्य त्वनिद्वत्त्वहृदा श्रुतिः ॥ येनेदमखिलं वेद विश्वतारं स्वमेव च ॥ केन तं च विजानीयादित्यनिष्टं च सर्वथा ॥

विनिवारयति तेऽप्यसमीचीनवादिन इति ज्ञापनायेदं वाक्यमिति न पौनरुक्त्यदोषः । ननु स्वरूपाविनाशोक्त्या धर्माविनाशोऽपि
सिद्ध एव । सत्यं । स्वमतीत्या तत् । तार्किकास्तु न ज्ञानसुखादीनामात्मस्वरूपत्वं मन्यते । अतः किमिदानीं मोक्षप्रसंगे तेषामा-
त्मस्वरूपत्वोपपादनेन । आत्मस्वरूपप्रक्रियायां तदपि वक्तव्यमित्याशयेनानुच्छित्तिरेवोक्तेति । इदमत्राकृतं । अनुच्छित्तिर्धमेति यदि
संख्यादिधर्माणामनुच्छित्तिरुक्ता स्यात् तदाऽसंगतमिदं वाक्यमापद्येत । ज्ञानविनाशवचनं मोह इत्याक्षेपे संख्याद्यविनाशकथनस्य
संगत्यदर्शनात् । यदि च स्वरूपाविनाशोऽनेनोक्त इति स्यात्तदा तस्य पूर्ववाक्येनैवोक्तत्वात्सुरक्षितोऽपि स्यात् । अस्मत्पक्षे त्वस्ति
सर्वेषां वाक्यानामुक्तीत्या साफल्यं । तस्माज्ज्ञाननंदादिगुणानामेवानुच्छित्तिमाहं वाक्यमिति गम्यते । तद्वलाच्च न प्रेत्य संज्ञाऽ-
स्तीत्येतदप्युक्तार्थमेवेति । इतश्चैतदुक्तार्थमेवेत्याह ॥ मात्रेति । तथा धर्मानुच्छित्तिमाह तथा भीयत इति मात्रा रूपादयो विषया-
स्तेषां संसर्गपुण्यभोगलक्षणमप्यस्याह मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति वाक्येन । ततो न ज्ञानविलोपो व्याख्यातुं शक्यते । नेदं वाक्यं
श्रुताबुलभ्यत इत्यत उक्तं ॥ माध्यंदिनश्रुतिरिति । मैत्रेयीयाज्ञवल्क्यसंवादरूपाभेदं प्रकरणं काण्वमाध्यंदिनश्रुत्याः समानं । इदं तु वाक्यं
यद्यपि काण्वश्रुतौ नास्ति तथाऽपि माध्यंदिनश्रुतावस्त्येवेति । इतोऽपि संज्ञा नास्तीति वाक्यमुक्तार्थमेवेत्याह ॥ आचिक्षेपेति ।
श्रुतिरिति वक्ष्यति । यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिरुत्तरा श्रुतियस्मिन्मते युक्तस्य न विषयादनं रूपादिविषयभोगो नास्तीत्यभ्युपगमः

स्तान्मतमाचिक्षेप निदिशतवतीति । ततश्च न तद्वाक्यं दृक्तस्य ज्ञानाभावं प्रतिपादयति । न हि ज्ञानरहितस्य घटत्रयस्य विषयसंसर्गो वा तदभावनिदा बोधपद्यते । कथमाचिक्षेपेति चेत् । उच्यते । यत्र यदि द्वैतं भवति तत्तर्ह्येतेर इतरं पश्यतीत्यादिना व्याप्तिमिधिय हिशब्देन तस्याः प्रमितत्वं चोक्त्वा यत्र यदि त्वस्यात्मनोऽपेक्षितं सर्वमात्मैवाभूत्स्थितिरिक्तं न स्यात् । तत्तर्हि केन साधनेन कर्मार्थं पश्येत् । न केनापि किंचिदित्यानिष्टप्रसंगोऽभिधीयते । एवं तर्हि यदि मुक्तौ द्वैतं न स्यात्तदा रूपदर्शनादिकं न भवेति तर्कितं भवति । तथाच द्वैताभावमतमन्याक्षिप्तं न विषयभोगाभावमतमित्यत आह ॥ घ्राणादीनां गन्धादेर्भोगो घ्राणादिभोगः । केन कमिति करणस्य कर्मणश्चोक्तत्वात् । तुशब्दो विशेषार्थः । हृदाऽभिप्रायेण । पूर्वेणैव संबंधः । सत्यमेतत् शून्यमतं तार्किकमतं च निराकृत्याद्वैतमतमनया श्रुत्या निराक्रियत इति । तच्च विषयभोगाभावप्रसजनेन । प्रसंजनीयं च तद्भवति यदनष्टं । अतोऽद्वैतमते घ्राणादिभोगाभावं प्रसंजयतीं श्रुतिस्तस्यानिष्टत्वमभिप्रेतीति गम्यते । अनिष्टं च तदुच्यते यदप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं च । अतो विषयभोगाभावनिदं श्रुत्यभिप्रायव्याप्ता भवत्येवेति । भवेदेवमर्थपत्त्या विषयभोगाभावनिदावगमो यद्यत्राद्वैतमते विषयभोगाभावः प्रसंजनीयः स्यात् । न चैवमपि बहिर्वस्तुस्थितिकथनमेतत् । तथाहि । अयमात्माऽविनाशी अत एवानुच्छित्तिस्तस्य धर्मः । मुक्तौ मात्राभिरसंसर्गस्तस्य भवति । कुतः । यत्र हि संसारे द्वैतमिव भवति तत्तन्नेतर इतरं पश्यतीत्यादि । यत्र तु मुक्तावस्य सर्वमात्मैवाभूत्स्वव्यतिरिक्तं किमपि नास्ति तत्र केन कं पश्येन्न केनापि न किमपीत्यद्वैतिनः । तत्राह ॥ येनेति । येनेदमखिलं वेद तं च केन विजानीयात् विज्ञातारं च केन विजानीयादित्यनेन येनेदं सर्वं विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति वाक्य-

द्रयमुपादत्ते । विज्ञातारमित्येतत्स्वयमेवेति व्याचष्टे । प्रथमवाक्यविषयं तूत्तरत्र वक्ष्यति । इति वाक्यद्वयोक्तं विष्णुज्ञानराहित्यं स्वज्ञान-
 राहित्यं च । एतदुक्तं भवति । अत्राते येनेदमिति वाक्यद्वयं श्रूयते । तदर्थः परमेश्वरज्ञानाभावः स्वज्ञानाभावश्च तावदनिष्टो न
 वास्तवः । ततस्तत्प्रसंगकथनमेवेति ज्ञायते । तस्माद्वचनार्थत्वेन कं पश्येदित्यादिकमपि प्रसंजनमेव न वस्तुस्थितिकथनमिति ज्ञातव्यमिति ।
 नन्वीश्वरस्तावत्सर्वथाऽप्यविज्ञेय एव । यतो वाच इत्यादिश्रुतेः । जीवात्मा च न स्वविज्ञानी । एकस्यां क्रियायामेकस्यैव कर्तृकर्मभावस्य
 विरुद्धत्वात् । अतः परमेश्वरज्ञानाभावः स्वज्ञानाभावश्च कथमनिष्ट इत्यतः परमेश्वरस्य सर्वथाऽप्यविज्ञेयत्वं तावन्निराकरोति
 ॥ नेति । अत्राखिलज्ञापक इत्यनेन येनेदमिति वाक्यार्थमनूद्य विष्णुरिति तस्य विषयो दर्शितः । प्रागव्याख्यातत्वात् । विष्णु
 विनैतद्वाक्यार्थस्यासंभवात् । हिशब्दस्तावदर्थे । विष्णुर्नियमेन सर्वथाऽप्यज्ञेय इति तावन्न भवति । कुत इत्यत आह ॥ तदिदं ।
 सर्वे वेदा इत्यादेरिति शेषः । विष्णोः सर्वथाऽप्यज्ञेयत्वेऽखिलवेदैर्व्यर्थप्रसंगाद्यतो वाच इत्यादिकमन्यथा व्याख्येयमिति भावः ।
 एवं परमात्मनोऽज्ञेयत्वमुपपाद्य जीवात्मनः स्वज्ञानमुपपादयति ॥ प्रत्यक्षमिति । क्रियाविशेषणमेतत् । आत्मविज्ञानं चाविरोध-
 श्चेति द्वंद्वः । अविरोधश्च प्रसंगादात्मविज्ञान एव । तयोरनुभवः । स च प्रत्यक्षरूपः तस्मात् अपिपदेन श्रुत्यादिग्रहणं । स्वविज्ञानि-
 तायां जीवस्य कश्चन विरोधो नेयते । न काऽप्यनुपपत्तिः प्रतीयते । आत्मविज्ञानानुभवस्तावन्मामहं जानामीति साक्षिरूपः प्रसिद्ध
 एव । यथा घटमहं जानामीत्यत्र न काचिदनुपपत्तिः प्रतीयते । किं त्वनुपलंभसनाथेन साक्षिणाऽनुपपत्त्यभाव एव साक्षात्क्रियते ।
 तथा तदविशिष्टे मामहं जानामीति ज्ञानेऽपि । श्रुतयोऽप्यहमित्येव यो वेद्य इत्याद्याः । यदि चात्मा न स्वात्मानं जानीयात्तदा ममे-

नाखिलज्ञापको विष्णुरङ्गेयो नियमेन हि ॥ तज्ज्ञानार्थं हि वेदानामखिलानां प्रवर्तनं । प्रत्यक्षमात्मविज्ञानाङ्गिरोद्यानुगवादापि ॥
नस्वविज्ञानितायां च विरोधः कश्चनेयते ॥ कर्तृकर्मविरोधश्च नित्यानुभवरोधतः ॥ कथमेव यदं गच्छेद्विरोधोऽदृढबाधनम् ॥ सोऽश्रुते सर्व-
कामांश्च कामास्त्री कामरूपकथ ॥ इत्यादिश्रुतयश्चोक्तमर्थमेव वदन्ति हि ॥

दमिष्टसाधनमित्यादिज्ञानाभावात्तथाविधेच्छाप्रयत्नयोरप्यभावात्सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविलोपप्रसंगः । स्वप्रकाशत्वं ज्ञानाश्रयतया प्रकाशमा-
नत्वं च न स्वज्ञानातिरेकेणोपपद्यत इति । छिदादिषु कर्तृकर्मणोर्भेददर्शनात्तदेकत्वाभ्युपगमो विरुद्ध इति । यदुक्तं तन्निराकरोति
॥ कर्तृकर्मैति । एकस्यां क्रियायां कर्तृकर्मत्वयोर्विरोधः कर्तृकर्मविरोधः । नित्यानुभव उक्तसाक्ष्यनुभवः । परमास्पदं प्रकृत इति
शेषः । अयमाशयः । उक्तमेतल्लिङ्गपादे । यत्कर्तृकर्मणोर्भेद इत्यस्मिन्निर्गोचरं न्यायः । अपवादे सत्यभेदोऽपि भवतीति । अत्र च
मामहं जानामीति साक्ष्यनुभवविरोधान्नायमस्य न्यायस्य विषयः । किंतु यत्रादृष्टबाधनं प्रमाणविरोधाभावस्तत्रैवायं विरोधः प्रव-
र्तते । यथाऽगुल्यग्रेणागुल्यप्रसङ्गे । यथा वाऽसिधारयाऽसिधारोद्धेदन इति । अस्त्वेवमीश्वरस्य ज्ञेयत्वं जीवस्य च स्वज्ञानित्वं ।
तथाऽपि मुक्तौ तज्ज्ञानाभावः कथमनिष्ट इति चेत् । उच्यते । नात्मानं न पराश्रित्वं न सत्यं नापि चादृतम् । प्राज्ञः किंचन संवेत्ति
तुयं तत्सर्वदृक् सदेति श्रुतौ सुप्तस्य स्वज्ञानमीश्वरज्ञानं च नास्तीत्यभिधाय मुक्तस्य तु तदस्तीत्युच्यते । अतस्तदभावः प्रमाणविरुद्ध
इति कथं नानिष्टः । न केवलमेवमनिष्टप्रकरणाद्विषयभोगाभादस्यानिष्टत्वं गम्यते किंतु विषयभोगस्यापि श्रुतिसिद्धत्वाच्चेत्याह ॥ स
इति । अथ मुक्तेरनंतरमिति श्रुतिद्वयस्यापक्रमे संबध्यते । उक्तमेवार्थं मुक्तस्य विषयभोगसद्भावं । अत एव मात्राभिरसंसर्ग इति
व्याख्यानमसदेवेति ॥

टि०-न विद्यत इत्यादि । अत्र च न विद्यते उच्छित्तिर्धर्मो ते तथोक्ताः । अनुच्छित्तयो धर्मो यस्यासावनुच्छित्तिर्धर्मोति बहुव्रीहिः
 पूर्वपदो बहुव्रीहियर्माणामनुच्छित्तिर्लभार्थमनिचुप्रत्ययनिर्वाहार्थं च समाश्रितः । एवं सत्येव हि धर्मादिनिचु केवलादिति धर्माताद्वह्व्रीहेः
 समासांतोऽनिचुप्रत्यय उपपद्यते । तथाहि । बहुव्रीहिणा पूर्वपदमाक्षिप्यते तस्य केवलादिति विशेषणं तेन केवलादन्यनिरपेक्षात्
 परो यो धर्मशब्दस्तदाद्वह्व्रीहेरनिचुप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते । अत एव परमः स्वः धर्मो यस्येति परमस्वधर्म इति
 त्रिपदे बहुव्रीहौ नानिचुप्रत्ययः प्रसज्यते । तत्र स्वशब्दस्य मध्यत्वादन्यसापेक्षत्वेन केवलस्य तस्य पूर्वपदत्वाभावात् । यदा च स्वो धर्मः स्वधर्मः
 परमः स्वधर्मो यस्येति परमस्वधर्म इति बहुव्रीहिरस्तदा यद्यपि पूर्वपदमन्यानपेक्षरूपकेवलं भवति तथाऽपि स्वशब्देन व्यवधानात् ततः परो
 धर्मशब्द इति न भवति समासांतः । ततश्चात्रानुच्छित्तिशब्दो बहुव्रीहेः पूर्वपदं भवन्नान्यमपेक्षत इति केवलात्परो धर्मशब्द इति भवत्येवात्र
 समासांतोऽनिचुप्रत्ययः । अत एव निवृत्तिधर्मस्थानी भवतीति प्राचां प्रयोगः । एवमेव साध्यसमानधर्माधर्मो स पक्ष इति टीकाकारिणोक्ति-
 रपिनिर्वाह्या । इयांस्तु विशेषः । यदत्र बहुव्रीहिपूर्वपदो बहुव्रीहिरतत्र साध्येन समानः साध्यसमानः स धर्मो यस्येति तृतीयातत्पुरुषपूर्वपद-
 बहुव्रीहिरिति । एवं संदिग्धसाध्यधर्माधर्मो पक्ष इत्याद्यपि निर्वाह्यः । नन्वेवं बहुव्रीहिणा पूर्वपदमाक्षिप्यते । तच्च केवलादित्यनेन विशिष्यत
 इत्यंगिकारे केवलपदमनर्थकं स्यात् । पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यपदव्यावृत्तिसंभवादिति चेन्न । पूर्वपदाक्षेपे तात्पर्यग्राहकत्वेन
 सार्वक्यसंभवादिति । केचित्तु केवलं पदांतरेणावशिष्टं समासानाम्कमिति यावत् यत्पूर्वपदं तस्मात्परो धर्मशब्द इत्येव सूत्रार्थः । ततश्चो-
 च्छित्तिधर्मो यस्येत्युच्छित्तिधर्मा नोच्छित्तिधर्म इत्येव विग्रहोऽत्राभिमतः । न विद्यते उच्छित्तिर्धर्मो तेऽनुच्छित्तयोऽनुच्छित्तयो धर्मा यस्येति तु

तात्पर्यकथनमात्रं टीकायां कृतं न तु विग्रहप्रदर्शनमेतत् । धर्माणामविनाशित्वसिद्धिरतु आर्थिवेयव । संदिग्धसाध्यधर्मो धर्मो पक्ष इत्यादावार्था-
साध्यं यस्येति साध्यधर्मोति व्युत्पाद्य संदिग्धश्चासौ साध्यधर्मश्चेति कर्मधारयः । स च संदेहः साध्यधर्मद्वाराक एव पर्यवर्यतीति न काश्चिद्विग्रह-
इत्याहुः । तत्रोक्तरीत्या धर्माणामविनाशित्वस्य साध्यस्य संदिग्धतायाश्च साक्षाद्व्यभिचारसंभवेन क्लिष्टकल्पनाऽनवकाशात् भवदुक्तार्थकल्पनाया आकार-
ग्रंथानारूढत्वाच्चिद्विग्रहस्थानानि भवतीत्यादिभियुक्तप्रयोगं प्रत्यननुकूलवाच्चास्मदुक्तार्थस्य च भ्वादिगणे धृब् धारण इति धातौ माधवग्रंथे
स्पष्टत्वादिति दिक् । अत्र पक्षे सामान्यस्य धर्मशब्दस्य विशेषपरत्वं कल्पनीयं भवतीत्यपरितोषादाह ॥ यद्वेति ॥ नियामकमिति । न
प्रेत्येत्यस्य मुक्तविषयकज्ञानप्रतिषेधार्थत्वं इति शेषः ॥ विज्ञानमूर्तिरिति । मूर्तो धन इति स्मरणादिति भावः । वाक्येनेत्यस्येत्यर्थमुक्त-
वत्येत्यनेन संबंधः । नन्वाशंकां प्रति मैत्रेय्याः कर्तृत्वात्स्वरूपानाशवचनं प्रति च याज्ञवल्क्यस्य कर्तृत्वादसमानकर्तृकत्वेन त्वाप्रत्ययाप्रसंगादा-
शङ्क्येति तदादेशस्य व्यपोऽनुपपत्तिरित्यतोऽत्र चोदित इति शेषपूरणेनाशंकाचोदनयोर्मैत्रेयिकर्तृकत्वेन समानकर्तृकतालाभाच्चानुपपत्तिरिति भावेन
शेषं पूरयति ॥ चोदित इति शेष इति । उक्त्योजनायां चोदित इति शेषः पूरणयो भवतीत्यपरितोषात्तमनाश्रित्य प्रकारांतरेण
योजनामाह ॥ यद्वेति ॥ निजंतादिति । अंतर्भूतार्थार्थादित्यर्थः । अस्य मुक्तस्य ज्ञानहानिमिति संबंधः ॥ वचनलिङ्गेनेति । शंका-
कार्यस्य वचनस्य तज्ज्ञापकत्वं सुप्रसिद्धमित्यादाहिशब्दार्थ इति भावः ॥ कथमुक्त इति । अविनाशित्यनेनेति शेषः । इत्यादिरित्यादिपदेन
मुक्तानां संज्ञाऽप्यन्यैर्न ज्ञायते । शास्त्रं विनैति बृहद्वाक्योक्तार्थस्य संग्रहः ॥ पूर्ववाक्येनेनेति । अविनाशी वाऽअरेयमात्मनेत्यनेत्यर्थः ॥ उक्त-
रीत्येनेति । शून्यमतोच्छ्रित्या इत्याबुक्तीत्यर्थः ॥ रूपादय इति । यद्यपि मात्राणां मध्ये शब्दस्यैवादित्वाच्छब्दादय इत्येव वक्तुमर्चितं ।

तथाऽयुत्तरवाक्ये इतर इतरं पश्यतीति चाक्षुषज्ञानविषयस्य रूपस्यैवादेः वक्ष्यमाणत्वदत्रापि तस्यैवादित्वेन वचनमिति मंतव्यं ॥ वक्ष्यतीति ।
 घ्राणादिभोगाभावस्येत्युत्तरवाक्य इति शेषः ॥ **व्याप्तिमिति** । वक्ष्यमाणप्रसंगांगभूतां व्यतिरेकव्याप्तिमित्यर्थः ॥ **पूर्वैव संबंध इति** ।
 आचिक्षेपेति पूर्वैव संबंध इत्यर्थः ॥ **प्रथमेति** । येनदं सर्वं विजानातीति प्रथमवाक्यविषयं वाऽखिलज्ञापको विष्णुरित्यादिनोत्तरत्र
 वक्ष्यतीत्यर्थः । नन्वेवमप्यविनाशीत्यादिवाक्यं वस्तुस्थितिकथनपरमिति शंकायाः कथं परिहार इत्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥
तत्साहचर्यादिति । तत्प्रकरणादित्यर्थः । विष्णुरेव येनदमिति वाक्यविषयः कस्मादित्यत आह ॥ **विष्णुं विनोति** ॥ **तावदर्थ इति** ।
 अवयवानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥ **अन्यथा व्याख्येयमिति** । सा कल्पना विज्ञेयपरत्वेन व्याख्येयमित्यर्थः ॥ **क्रियाविशेषणमिति** ।
 प्रत्यक्षं यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणमित्यर्थः । अन्यथाऽनुभवविशेषणतयाऽनुभवादिति पंचम्यनुरोधेन प्रत्यक्षादिति पंचमी श्रूयतेति भावः ।
 श्रुयादित्यादिपदेन तर्कपरिग्रहः । एवमात्मज्ञानमनुभवमुक्त्वा श्रुतिविरोधानुपपादयति ॥ **यथेति** । श्रुत्यादीत्यादिपदसंगृहीतं तर्कमाह ॥
यदि चेति । विशेषणज्ञाने ममेदमिति विशिष्टज्ञानसंभवादिति भावः । ननु स्वप्रकाशतया वाऽऽत्मप्रकाशसंभवेन तदधीनस्य ममेदमिष्ट-
 साधनमिति विशिष्टज्ञानस्य संभवान्न प्रवृत्त्यादिविलोपप्रसंग इत्यत आह ॥ **स्वप्रकाशत्वमिति** ॥ **स्वज्ञानान्तिरेकेणेति** । स्वविषयताऽ-
 तिरेकेणेत्यर्थः ॥ **उक्त इति** । मामहं जानामित्युक्त इत्यर्थः । अविशुद्ध्यायविषयमेवादहारति ॥ **यथेति** । नास्त्यविधायेति नात्मान-
 मित्यत्रात्मशब्देन जीवस्य न परांश्चेत्यत्र परशब्देनेधरस्याप्यभिप्रेतत्वादिति भावः । यद्यप्यत्र प्राज्ञतुर्योरेवाज्ञाने कथ्येते न सुप्तस्य स्वज्ञानमश्वरं
 ज्ञानं वेति न प्रकृतसंगतिरित्याभाति । तथाऽपि संवेत्तीत्यस्य सर्वदृगित्यस्य च सर्वं दर्शयतीत्यर्थतया तद्वाक्ये व्याख्यातत्वेन स्वज्ञानलाभात्प्रकृत-

संगतिः । अत्र सुप्तौ जीवस्य स्वज्ञानभावोक्तिर्विशेषाकारेण स्वज्ञानभावविप्राप्येणैव न तु सर्वथा । तस्याप्यहमिति स्वज्ञानत्वात् । अत एवैतद्वाक्यव्याख्यानावसरे माण्डकभाष्ये जीवकालगतो विना सुत्यवस्थां सुखं चापि विना नान्याग्रदशयेदिति जीवज्ञानं सुप्रवस्थायामुक्तं । अन्यथा तद्विरोधप्रसंगादिति ध्येयं । मुक्तौ विषयभोगस्य श्रुतिसिद्धताया भाष्यारूढतां दर्शयितुमशब्दस्य श्रुततर्गतत्ववर्ति च परिहर्तुं तदर्थकथनपूर्वकं तत्संबन्धं च दर्शयति ॥ अथ सुवर्तेरनंतरिमिति ॥ अत एवेति । श्रुत्यंतरे भोगस्योक्तत्वादेवत्यर्थः ॥

अस्वातन्त्र्यादिवेत्युक्तं न द्वैताभावतः क्वचित् ॥ आत्मैवाभूदिति ह्यस्मादविशेषप्रसंगतः ॥ अस्वातन्त्र्योपमाभेदेभेदेष्विव उदर्शितः ॥ शब्दतत्त्व इति प्रोक्तं मैत्रेय्युक्तोत्तरं च किं ॥ सुखादिधर्महानौ तु मुक्तेः किं च प्रयोजनं ॥ यद्यर्थो दुःखहानिः स्यादनर्थः सुखनाशनं ॥

सु०-स्यादेतत् । यत्र हि द्वैतमिव भवतीति इवशब्देन द्वैताभावः प्रतिपाद्यते तत्कथं । द्वैताभावेऽनिष्टप्रसंगाभिधानमेतदित्यत आह ॥ अस्वातन्त्र्यादिति । द्वैतस्यास्वातन्त्र्यमभिप्रेत्य द्वैतमिवेत्युक्तं । न तु द्वैताभावमभिप्रेत्य कुतः क्वचिदभिधानादाविवशब्दस्याभाववाचिताऽनुक्तेरित्यर्थः । अस्वातन्त्र्यं चात्र स्वरूपमाप्रोक्तं । इवशब्दस्याभावार्थत्वे वाधकं चाह ॥ आत्मैवेति । इवशब्दस्याभावार्थत्वे द्वैतमिव भातीत्यस्य द्वैतं नास्तीत्यर्थः स्यात् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यस्य तावद् द्वैताभावोऽर्थः स्फुट एव । ततस्तस्मादस्य विशेषो न भवेत् । तथाच द्वैताभावे इतर इतरं पश्येत् । द्वैताभावे केन कं पश्येदिति वाक्यद्वयार्थः प्रसज्येत । ततश्चोन्मत्ताक्यता श्रुतेरापद्यत इति । नन्विदशब्दस्यास्वातन्त्र्यवाचित्वं बुत इत्यत आह ॥ अस्वातन्त्र्येति । अभेदेभेदेति प्रति-योगिद्वयोपलक्षणं । इवात एकस्मिन्नुक्ते तत्प्रतियोगी द्वितीयोऽपि लभ्यत इत्यर्थः । नन्वस्माकमुपमायागोवेदशब्दः । द्वैताभावस्वर्थ-सिद्धः । यथा गौखि गवय इत्युक्ते गवयस्य गोत्वाभावोऽवगम्यत इति चेत् । तर्हि द्वैतसदृशं किं तदिति वाच्यं । कलितं द्वैतमिति

चेन्न । तस्य सत्ताभावेन भवतीत्यनुपपत्तेः । भवनमपि तस्य काल्पनिकमिति चेत् । एवं तर्हि यदि द्वैतदर्शनं स्यादिति स्यात् ।
 तथा चेतर् इतरं पश्यतीत्येतदपि तदेवेति न हेतुहेतुमद्भावोऽवकल्पत इति । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति वाक्यस्य मुक्तो न जानातीत्ये-
 वार्थमंगीकृत्याविनाशीत्यादिवाक्यान् (एव) न्यथा व्याकुर्वतो बाधकमाह ॥ मैत्रेयीति । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति वाक्यं श्रुत्वा
 मैत्रेयोक्तमत्रैव मा भवानित्यादि । तत्तावन्नाहृदयं निर्दलाक्षेपकरणेऽमुज्ञत्वप्रसंगात् । ततः प्रज्ञानघन इत्यात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वमभि-
 धायेदानीं ज्ञानाभावं वदतस्तव वाक्यं मोहकमित्यभिप्रायः कल्प्यः । अपुरुषार्थत्वप्रसंगो वा । यथोक्तं । संज्ञान.शो यदि भवत्किं
 मुक्त्या नः प्रयोजनं । मोहं मां प्रापयामास भवानत्रेति चोदित इति । अन्यथाव्याख्याने मैत्रेय्युक्तं निरुत्तरं प्रसज्येत । न ह्येतै-
 र्वाक्यैः स्ववचनव्याघातः परिहृतो नापि पुरुषार्थता समर्थितेति । एवं सांख्यनैयायिकाद्याभिमतस्य मोक्षस्याप्रामाणिकत्वमभिधाय
 यदुक्तं मोक्षस्यापुरुषार्थत्वप्रसंग इति तत्प्रपंचयति ॥ सुखादीनि । सुखादिधर्महानौ मुक्तिर्त्वेनांगीकृतायामिति शेषः । तुशब्दः
 स्वपक्षाद्विशिष्टः । परस्यापाद्यमानो दोषः स्वमते नास्तीत्याशयः । मुक्तेरिति संबन्धमात्रे षष्ठी । किमाक्षेपे । चशब्दोऽप्रामाणिक-
 त्वेन समुच्चयार्थः । प्रयुज्यते प्रवर्त्यते पुरुषोऽनेनेति प्रयोजनं । मुक्तेः प्रयोजनं किमिति मुक्त्यर्थे पुरुषं प्रवर्तयत्किमपि नास्तीत्यर्थः ।
 द्विविधं प्रयोजनं । इष्टावाप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्च । तत्र यदि मुक्तिरिष्टप्राप्तिरूपा न भवति तथाऽप्यनिष्टनिवृत्तिरूपा भवत्येव । अतः पुरुषेणाश्रयत
 इत्याशङ्कते ॥ यदीति । दुःखहानिरूपा मुक्तिः पुरुषस्यार्थोऽर्धनीयः स्यादिति यदि ब्रूषे । अत्रोच्यते । भवत्यनिष्टनिवृत्तिः पुरुषार्थः ।
 मुक्तिश्च समस्तदुःखहानिस्तथाऽपि न पुरुषार्थः कथमित्यत आह ॥ अनर्थ इति । सुखनाशरूपोऽनर्थोऽप्यस्ति यतः । इदमुक्तं भवति ।

केवलस्य दुःखस्यात्यंतिकी निवृत्तिर्भवति पुरुषार्थ इयं तु दुःखवत्सुखस्याप्यात्यंतिकी निवृत्तिरिति कथं पुरुषार्थः । अनिष्टनिवृत्त्याशया प्रवृत्ताविष्टनिवृत्तिभयानिष्टन्यापत्तेः । दुःखशबलसुखहानौ सुखशबलः, खोपादानप्राप्तेश्च । यदत्रोक्तं । यस्य दुःखमुपादेयं तस्य हेयं किमुच्यतां । हेयहीनस्य का मुक्तिः केन चात्युपदिश्यत इति । तदिदमसंगतं । न हि वयं दुःखस्यापादेयत्वमुपपादयामः । किंतु समवययफलत्वेन विनिगमने कारणाभावाच्च प्रवृत्त्युपपत्तिरिति ब्रूमः । यथोक्तं । असत्यानि दुरंतानि समवययफलानि च । अश्व-
क्यानि च वस्तूनि नारभेत विलक्षण इति अंगीकृत्यैव समवययफलत्वमुक्तं । वस्तुतस्तु आयादपि व्ययो गरीयानित्याह ॥ तयो-
श्चेति । सुखदुःखहानयोर्मध्ये । न हि राजादयो राज्याद्यपगमे दुःखहानेन सुखहानादयथा समादयति । ततो निवृत्तिरेव मुक्तेरिति भावः । यत्र निवर्तमानं दुःखमल्पीयः । सुखं तु महत्तत्रैवमेतत् । इह तु महदुःखं निवर्तते सुखं त्वल्पयिस्तत्कथं न पुरुषार्थत्वं । यथोक्तं । यस्तु घनतरदुःखनिर्ंतरात्संसारकांतारात्सुखव्योक्तिकासु घातमानास्वपि विभेति तं प्रत्ययं निरस्तस्करतया सुगमो मार्गो उप (दिश्यत) दर्शित इति । तत्राह ॥ प्राप्यापीति । यतो जांघिकादिजनः सुमहदुःखं प्राप्यापि सुखेच्छाहये यतते । तस्माद-
ल्पस्यापि सुखस्य हानौ महतोऽपि दुःखस्य मोक्षाय कः पुमान्येत न कोऽपि । अभ्युपगमवादश्चायं । न हि सांसारिकसुखस्य दुःखापेक्षयाऽल्पत्वं प्रमितं । कस्मिंश्चन जन्मन्ययं [द्रिद्रिद्रोभ] (दुर्भगोभ) दुःखितो भवति कस्मिंश्चित्सार्वभौमः कदाचिक्रकम-
नुभवति कदाचित्स्वर्गं । या च मोक्षशास्त्रेषु सांसारिकसुखनिंदा सा निरस्तसमस्तदुःखं मोक्षगतं परमानंदमपेक्ष्याल्पत्वाभिप्राये-
णेति । महादुःखहानादल्पं सुखं गरीय इत्येतत्पकारांतरणोपादयति ॥ अल्पाद्वच्चति । (हानस्या) नाशस्याहत्वं प्रतियोगि-

तयोश्च दुःखहानादि सुखनाशोधिको भवेत् ॥ प्राप्यापि दुःखं सुमहत्सुखलेशाप्तये जनः ॥ यतैतै ह्नुखहानौ हि को मोक्षाय यतैरनु-
मान् ॥ अस्याच्च सुखनाशादि विभेत्यतितरां जनः ॥ महच्च दुःखमाप्नोति सुखनाशनिवृत्तये ॥ न च रागनिमित्तं तद्वीतरागा अपि स्पृष्टं ॥
नारादाद्याः सुखार्थाय सहते दुःखमंजसा ॥ युद्धादिदर्शनं यस्मात्तु दुःखेनापि कुर्वते ॥ यदैद्रवैरोचनधोर्ब्रह्माह गदां ह्नुतापिताः ॥ अपि नैवा-
नडुर्दुःखरसात्ते नारादादयः ॥ इति स्काद्वचस्तस्मात्सुखाभावाय को यतेत् ॥ विमतो दुःखयुग्यस्मान्चेतनः सन्तु खोद्दिशतः ॥ प्रतिपन्नो
प्रयेत्येव चानुमा केन वार्यते ॥

निमित्तं । अल्पस्यापि सुखस्य (हानादि) नाशादिति यावत् । सुखनाशनिवृत्तय इति प्रसक्तस्य सुखनाशहर्तो निवृत्तय इत्यर्थः ।
उदाहरणानि तु लोके स्पष्टान्येव । कथं तर्हि मधुविषसंपृक्तान्न (भोजन) परित्याग इति चेत् । बहुतरसुखहानि प्राप्नोति ब्रूमः ।
अन्यथा परेणापि व्यवस्थायाः कर्तव्यत्वात् । स्यादेतत् । द्विविधाः पुरुषाः रागिणो वीतरागाश्च । तत्र रागिणः सुखार्थं दुःखम-
प्यनुभवन्ति । ते हि मधुविषसंपृक्तमप्यन्नं मधुतयाऽऽपातरमणीयं विष (विषगा) संयोगात्तु मारयतु मा वाऽभीमरदुप (भुंजमहे)
युंश्महे तावदापातसुखं को हि हस्तगतं पादगतं करोतीति विचिन्त्योपभुजते । वीतरागास्त्वापत्तिमालोचयन्तः स्वर्गमपि कुरापितभो-
गिफणमंडलच्छायाप्रतिम इत्यपजहतीत्यत आह ॥ न चेत्येति । यदेतदुक्तं प्रायापीत्यादि तद्गगनिमित्तं । मुमुक्षवस्तु वीतरागाः
तस्मान्सुखमनाहत्य दुःखध्वंसायैव यतंत इति तच्च नेत्यर्थः । ह्युत इत्यत आह ॥ वीतेति । स्फुटमिति नारादादीनां वीतरागत्वं
श्रुत्यादिप्रसिद्धमित्यर्थः । अंजसेति श्रवणादस्याय सुखरूपार्थेयिति योज्यं । यस्मादिति बह्व्ययमभिहापि संबध्यते । एतत्कृत इत्यत
श्चि १०*

सर्वश्रुतिपुराणेषु सुखाभावोक्तितत्त्वा ॥ मुक्तौ न ग्राह्यमेवैतत्सुखाभावमतं बुधैः ॥ सोनानंदाद्विमुक्तः सप्तानंदी भवति स्फुटं ॥ निर्गुणे
ब्रह्मणि मयि धारयन्विशदं मनः ॥ परमानंदमाप्नोति यत्र कामोवसीयते ॥ न विष्णुसदृशं दैवं न मोक्षसदृशं सुखं ॥ न वेदसदृशं वाक्यं न वणों
कारसंमितः ॥ यत्रानंदश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ॥ कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र मामृतं हृदि ॥ इति श्रुतिपुराणानि तत्र तत्र वदन्ति हि ॥
अतो मोक्षे सुखाभाव इति यत्किञ्चिदेव हि ॥ शिरःकराद्यभावश्च न मुक्तस्य भवेत् क्वचित् ॥

आह ॥ युद्धादीति । सुखार्थीयेति वर्तते । नारदाद्या इति च । आदिपदेन दूरगमनादिसाध्यं स्वयंवरदर्शनं च गृह्यते । एतदपि
कुत इत्यत आह ॥ यदेति । नैवाजहुर्युद्धदर्शनं युद्धरसाद्युद्धदर्शननिमित्तात्सुखात्कारणात् । यदाशब्दस्य पूर्वत्रोत्तरत्र वा संबंधः ।
यस्मादित्यत्रापि संबध्यते । इदमत्राकृतं । अत्र रागशब्देन किं सुखेच्छाऽभिप्रेता । उत लक्षणयाऽविवेकः । आद्ये सत्यमेतत् । किंतु
मुमुक्षवोऽपि रागिण एव । रागिणां कथं मुक्तिरिति चेत् द्वेषिणामपि कथं दुःखेष्वादि ते दुःखं जहति । अस्थाने द्वेषो बंधक इति चेत् । रागो
ऽपि तथेति समानं । किंच दुःखेच्छेदे रागः परेणापि स्वीकार्यः । न दुःखे द्वेषोऽसौ किंतु निर्वेद एवेति चेत् । तर्हि न सुखरागोऽभावपि तु
श्रद्धैवेति वदामः । द्वितीये तु नारदादयो निदर्शनं । तेऽपि तदाऽविवेकिन इति चेत् । कथमेतद्विज्ञातं लोकिक्वैदि (कल्यो) कोतः
रप्रज्ञेनेति । न च रागेत्यादिनोक्तमुपसंहरति ॥ तस्मादिनि । बीतरागोऽपीति शेषः । एवं परानिरूपिते मोक्षे दुःखाभावमभ्यु-
पेत्य तत्र मष्ट्यभावमसंगोऽभिहितः । इदानीं तु दुःखाभावोऽपि नोपपद्यत इत्याह ॥ विमत इति । मुक्तत्वेन पराभ्युपगतोऽत्र पक्षः ।
दुःस्वयुगित्यापाद्यम् । यस्माच्चेतनः सन्सुखोऽस्मिन् इत्यापादकं । घटादौ व्यभिचारनिरासाय चेतनः सन्नित्युक्तं । अत्र चेतन इत्या-

त्मत्वोपलक्षणमिति नापादकासिद्धिः । स्वर्गवासिष्वनैकांत्यपरिहाराय सुखोद्भूत इति । ईश्वरस्यापि सुखसाधनाच्च तत्र व्यभिचारः ।
 प्रतिपन्नो नारकी यथा । एवमशब्दः प्रतिज्ञया संबध्यते । न च येन साधनानुमा येन बाधादिकस्यावसरः किंतु प्रसंगानुमेव । तदिदमहा
 ॥ इत्यनुमा केन वार्यत इति । यदि मुक्तः सुखी न स्यात्तदाज्ञात्मा वा दुःखी वा स्यात् संमतवदित्यादयोऽप्यतिप्रसंगा
 द्रष्टव्याः । यदुक्तं प्राक् श्रुतयो यत इति तदिदानीं प्रपंचयति ॥ सर्वेति । तथामशब्दः समुच्चये । तानि श्रुत्यादर्शयद्दाहति ॥ स इति ।
 अनेन सोऽनानंदमिमुक्तः आनंदीभवतीति श्रुतिमुपादत्ते । आनंदस्य स्वभावसिद्धत्वाद्भवतीति कथमित्यतः स्पष्टमित्युक्तं । अना-
 नंदादुःखात् ॥ निर्गुण इति । भागवते भगवद्वाक्यं । यत्र परमानंदे प्राप्तं का (मरुत्तणाव) मः स्पृहावसीयते । अवसानं
 गच्छति । न विष्णुसदृशमित्येतदपि पुराणवाक्यं । यत्र लोके आनंदादिशब्दाः सुखदिशेषाणां वाचकाः कामस्य कामाः इच्छाया
 विषयाः आत्माः पर्याप्ताः । कृषि कुर्विति वायुं प्रति प्रार्थनं । श्रुत्योर्मध्ये पुराणपठनं तस्य श्रुतिकल्पत्व-
 प्रदर्शनार्थं । उदाहृतानां श्रुत्यादीनां फलमुपसंहरति ॥ इति श्रुतीति । तत्र तत्र प्रदेशे वदंति मुक्तस्य सुखं । आद्यो हिशब्दो
 यस्मादित्यर्थे । द्वितीयः प्रसिद्धौ । यत्किंचिदेव फलित्वत्यर्थः । यच्च सांख्यादिभिरुक्तं सुखाभावोपपादनाय शरीरादिराहित्यं
 मुक्तस्य तत्स्वरूपसुखस्योक्तत्वाद्वैयर्थ्येनापास्तं । असिद्धं च तदित्याशयेनाह ॥ शिर इति । न केवलं सुखाद्यभाव इति चशब्दः ।
 जीवन्मुक्तौ शिरःकरादिभावो न परममुक्तावित्यतः क्वचिदित्युक्तं । कुत इत्यत आह ॥ श्रुतयश्चेति । शिरःकराद्यभावो
 नेत्युपस्थापितं शिरादिभावमत्रेति परामृशति । अंत्यश्चो यस्मादित्यर्थे । संतीति शेषः । अशरीरत्वादेर्गतिश्चोक्तेति च चार्थः ॥

टि०—नन्वस्वातंत्र्यार्थवेक्षणवशब्दस्य व्याप्तिकथने स्वातंत्र्ययोपयोग इत्यत आह ॥ अस्वातंत्र्यं चेति ॥ ततश्चेति । व्याघाता-
दित्यर्थः । ननु भेदाभेदरूपविरोधिद्वयमात्रस्यैववशब्दार्थवेक्षण्यत्र इवोभये च सादृश्य इति सामान्यत इतिदेव प्रतियोगिद्वयस्यैववशब्दार्थतावचनं
प्रविवेकाहारतर इवैव भवत्यस्माच्छरीरादात्मन इति हरेः सूक्ष्माशनप्रतिपादके वाक्येऽवतारेषु स्थूलमपि भुक्त इतीवशब्दव्याख्यानं चानुपपन्नं
प्रसज्यत इत्यत आह ॥ प्रतियोगिद्वयोपलक्षणमिति । विरोधिद्वयोपलक्षणमित्यर्थः । नन्विवशब्दस्यैवेवेति प्रतियोगिद्वयं वाच्यं तर्हि
द्वैतामिव भवति नानेव पश्यतोऽप्यादाविवशब्देनैव द्वैताद्वैतयोर्भेदाभेदयोश्च प्राप्तत्वेन द्वैताद्वैतस्यैवैवमित्यत आह ॥ इवांत इति ॥ लभ्यत
इति । इवशब्देनेति शेषः । यदुक्तं पूर्वपदेन प्रतियोगिनि द्वितिये इवशब्दवृत्तेरिति भावः ॥ उपमायामेवेति । तदर्थं चोक्तमिधान-
सिद्धमेवेति द्वैताभाववाचिवं व्यावर्तयति । ततश्च न क्वचिदभिधानादाविवशब्दस्याभाववाचिवानुक्तिरिति दोष इति भावः । तर्हि कथमस्य
द्वैताभावसाधकतयोपन्यास इत्यतोऽर्थतत्तत्सिध्यभिप्रायेणेत्याह ॥ द्वैताभाव इति । शक्योपमार्थस्यापि वशब्दस्यार्थतो द्वैताभावसाधकत्वं
कथमित्यतस्तत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ ग्रथेति । सादृश्यसंबन्धिनो द्वितीयस्यानिरूपणाल सादृश्यार्थत्वमिति तस्येत्याह ॥ तर्हीति । कल्पितद्वैतस्यैव
तत्प्रतिसंबन्धित्वान्न तदर्थत्वानुपपत्तिरिति शङ्कते ॥ कल्पितामिति ॥ एवं तर्हीति । द्वैतवत्तद्वन्मस्यापि कल्पितत्व इत्यर्थः । इष्टापत्ति-
माशङ्क्याह ॥ तथा चेति । अन्यथा व्याकुर्वत इति वस्तुस्थितिकथनमेतत् ॥ तथा चेत्यादि । पूर्वोक्तप्रकारेण व्याकुर्वत इत्यर्थः ॥
नाह्वदयमिति । न निरभिप्रायं ॥ मोहकमिति । व्याहृतार्थप्रतिपादकत्वान्मोहकमिति भावः । अभिप्रायः कल्प्य इत्यत्र त्वद्वितीयेति शेषः ।
तच्च निर्णयदीकायमस्याप्यभिप्रायस्याशङ्क्य दूषितत्वात् । अपुरुषार्थवत्प्रसङ्गो वेत्यत्र कल्प्य इति वर्तते । मद्वितीयेति शेषः । अपुरुषार्थत्वप्रसङ्गस्य

स्वसिद्धांतं गीतातात्पर्यवाक्योदाहरणेन समर्थयते ॥ यथोक्तमिति ॥ अन्यथेति । यत्र हाँत्यस्य वस्तुस्थितिकथनत्वे मैत्रेय्युक्तस्य
 स्वव्याघातादेर्निरुत्तरत्वसंगमोपादयति ॥ न हीति ॥ यदुक्तमिति । आत्मप्रियहानाय को यतेत्यादिनेति शेषः । तुशब्दोक्तं
 विशेषमेव दर्शयति ॥ परस्येति ॥ आपाद्यमानो दोष इति । अर्थ्यत्वाभावलक्षण इत्यर्थः । स्वमते मुक्तेरिष्टप्राप्त्यादिरूपत्वेनार्थ्यत्व-
 संभवादिति भावः । कर्तारि कर्मणि वा षष्ठीपरिग्रहेऽन्वयादाह ॥ मुक्तेरितीति । यद्वा मुक्तिसाध्यं प्रयोजनमिति प्रतीतिनिरासायाह ॥
मुक्तेरितीति ॥ समुच्चयार्थ इति । अप्रामाणिकत्वेन सहार्थ्यत्वाभावस्य समुच्चयार्थ इत्यर्थः । यदीत्युत्तरग्रंथेऽर्थ्यत्वप्रयोजकतयाऽनिष्ट-
 निवृत्तिरूपताया आशंक्य निराकरणादत्र प्रयोजनशब्दोऽर्थ्यत्वप्रयोजकपर इत्यभिप्रेत्य तत्परतया प्रयोजनशब्दं व्याचष्टे ॥ प्रमुञ्च्यत इति ।
 षष्ठ्यर्थसंबंधमुपदर्शयन् वाक्यार्थमाह ॥ **मुक्तेरित्यादिना ॥ मुक्त्यर्थ इति ।** तथा च मुक्तिजनकप्रवृत्तिमत्पुरुषेभ्यमाणत्वमेव संबन्ध इति
 भावः ॥ **किमपीति ।** इष्टप्राप्तिरूपत्वमनिष्टनिवृत्तिरूपत्वं चेत्यर्थः । इष्टप्राप्तिरूपतायाः परैवार्थानंगीकृतत्वादानिष्टनिवृत्तिरूपतायाश्च वक्ष्यमाणरीत्याऽ-
 संभवादिति भावः । अनर्थ इत्याद्युत्तरग्रंथे परिहारत्वज्ञापकाभावात् साक्षात्परिहारत्वानुपपत्तेश्चासंगतिमाशंक्य साक्षात्परिहारत्वाभावेऽपि तदुपादकत्वान्ना-
 संगतिरित्यभिप्रेत्य मध्ये परिहारमभ्याहृत्य तदुपादकतयोत्तरग्रन्थं संगमयति ॥ **अत्रोच्यत इति ।** एतद्वाक्यार्थस्योपादकतया मूलरूढतासिद्ध्यर्थ-
 मपेक्षितं पूरयति ॥ **अप्यस्ति यत इति ।** ननु सुखनाशरूपत्वेऽयनिष्टदुःखनिवृत्तिरूपत्वान्मुक्तेः पुरुषार्थत्वं भविष्यत्येव । सुखदुःखशब्दत्वेन हेयत्वाच्च
 तत्राशेनेष्टनाशरूपत्वमपीत्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति ॥ दुःखोपादानेति ।** ततश्च नानिष्टनिवृत्तिरूपत्वमपि मुक्तेरिति भावः ।
यदत्रोक्तमिति । निबन्धकृतेति शेषः ॥ यस्य दुःखमिति । यद्यप्यत्र यस्य सुखं हेयं तत्किमुपादेयमिति तुल्यं । न च दुःखनिवृत्तिरे-

बोपादेया । तर्हि केवलं दुःखं हेयं सुखशब्दं तूपादेयमित्यपि तुल्यं । तथाऽपि सुखे सत्युत्तरकालसुखासंभिन्नदुःखायावश्यकत्वेन केवलदुःखस्य हतुमशस्यतया केवलदुःखहनार्थं प्रवृत्तः शरीरादिदुःखहेतुनिवृत्त्याऽर्थतः सुखनिवृत्तिमप्यासादयतीत्यत्र तात्पर्यमित्यवधेयं ॥ समव्ययफलरत्ने-
नेति । दुःखस्याप्यतिकदुःखनिवृत्तिवस्तुखनिवृत्तिवस्याप्यङ्गीकृतत्वात्समव्ययफलत्वेन विनिगमने कारणाभावात् न पुरुषार्थत्वं । ततश्च न प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यंगत्वं । अनिष्टनिवृत्त्याशया प्रवृत्तिवदिष्टनिवृत्तिमयेन निवृत्तेरपि प्रसंगादित्येव ऽसौ वयं । न पुनर्दुःखस्याप्युपादेयतामिति नोक्तदोष इति भावः । उक्तमर्थं नीतिशास्त्रसंभत्वा दर्शयति ॥ यथोक्तमिति । दुःखानि दुःखोत्तराणि समे व्ययफले येषां तानि समव्ययफलान्य-
शक्यानि साधकप्रयत्नासाध्यानि व्यसनानि दुःखानि असत्यानि दुःखानि च चिरंतननिबंधादिभ्रंशेषु पाठद्वयस्यापि दर्शनादिह टीकायां पाठ-
द्वयमपि नायुक्तं । अन्तर्यः सुखनाशनामित्यादिना समव्ययफलत्वयोक्तत्वात्तयोश्चेत्यादिनोत्तरत्र तदभावोक्तोर्वरुद्धत्वाशंक्य परिहरति ॥ अंगी-
कृत्यैवाति । शंक्ते ॥ यत्रेति ॥ एवमेतदिति । आयादपि व्यवस्य गरिस्त्वमित्यर्थः ॥ तत्कथमिति । अपरुषार्थत्वहेतोः समव्यय-
फलत्वस्याभावान्निवृत्तिमात्रहेतोश्च सुखनाशाधिक्यरथैवाभावाकथं न पुरुषार्थत्वं कथं च न प्रवृत्त्यंगत्वमित्यर्थः । अत्रार्थे निबंधनवाक्यं समतिवेन
पठति ॥ यथोक्तमिति । इह टीकायां दुःखतिमिरानंतरादित्येव मूलपाठः । क्वचिद्दुःखानंतरादिति पाठः । तत्रापि दुःखतिमिरानंतरा-
दित्येवार्थो ध्येयः । निरस्तमच्छतयेति च श्लिष्टः पाठः । जायिकादिरिति । जायालोऽथ जंघाकारिकाधिक्यावियमिधानेन यो जंघामुपजान्य
शीघ्रं गच्छति । एतादृशः शीघ्रगामी नरो जायिकादिजन इत्यर्थः । मूले हिशब्दो यस्मादित्यर्थः । यच्छब्दश्चयणात्तस्मादित्यस्य लभ्य
इत्यभिप्रेत्य यत्तस्मादिति योजितमित्यवधेयं । बहुलमेतन्निदर्शनमिति स्मरणाच्चेति परमैपदमित्यादि समाधानं दृष्टिं निहाय ॥

पुमान्यतेतेति । सांसारिकसुखस्य सांसारिकदुःखापेक्षयाऽल्पत्वमुक्तं तद्वास्तवमिति भ्रमं परिहरति ॥ **अभ्युपगमेति ।** ननु चेवं सांसारिकसुखस्य दुःखापेक्षया महत्त्वे कथं मोक्षशास्त्रे तस्याल्पत्वोक्तिरित्यत आह ॥ **या चेति ।** नाशयोः कर्षोपकर्षशून्यत्वादपकर्षरूपावत्वोक्त्यनपत्तिमाशङ्क्याह ॥ **हानस्येति ॥** **प्रतियोगिनिमित्तमिति ।** प्रतियोग्यत्वाविनिमित्तमित्यर्थः । अनेन मूले नाशशब्दो नश्यत्यनेनेति नाश इति कारणसाधन इत्युक्तं भवति । नाशस्य नित्यत्वेनानिवर्त्यत्वात् । तन्निवृत्त्युक्तमनपत्तिमाशङ्क्याह ॥ **प्रसक्तस्येति ॥** **कथं तर्हीति ।** अल्पस्य सुखस्य पुरुषार्थत्वात्तस्य च तत्रापि सत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति ।** बहुतरसुखहान्यनुबंधरूपसुखस्य पुरुषार्थत्वाच्चातिप्रसंग इत्युक्तसमाधानानभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **व्यवस्थाया इति ।** जाधिकादावल्पस्यापि सुखस्य पुरुषार्थत्वं मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ च तस्यापुरुषार्थत्वमित्यत्र व्यवस्थापकस्यावश्यं वक्तव्यत्वादस्मदुक्तव्यवस्थापकातिरिक्तव्यवस्थापकस्याभावात् । अस्मदुक्तैव व्यवस्थाऽऽश्रयणीयेति भावः । अत्र न्यायवाचस्पतिमिश्रोक्तं व्यवस्थापकं निराकर्तुमाशङ्कते ॥ **स्यादेतदिति ॥ आयतिमिति ।** यद्यप्यायतिशब्दस्योत्तरकालमात्रमर्थः । उत्तरकाल आयतिरित्यभिधानात् । तथाऽप्यत्र लक्षणया तत्कालीनानर्थफलपर एव सः । कालालोचनमात्रस्य परित्यागानुपपादकत्वादिति भावः । नन्वल्पाच्चेत्यस्यात्र कथं लाभ इत्यत उक्तमंजसेति ॥ **श्रवणादिति ।** अंजसेत्यनेन सहमानस्य बाहुल्याभिधानात्तस्य च प्राप्तसुखस्य दुःखापेक्षयाऽल्पत्व एव श्लिष्टत्वादधिक्ये चाधिकसुखप्राप्तये तादृशदुःखसहनस्य न्याय्यत्वेनाश्लिष्टत्वात् । तद्बाहुल्यसूचकास्यांजसेतिपदश्रवणात्प्राप्तसुखस्याल्पत्वलाभ इति भावः ॥ **इहापि संबध्यत इति ।** तेन विनैतद्वाक्यार्थस्य हेतुत्वालाभेन कुत एतदिति हेत्वाकांक्षापरिपूर्कत्वासंभवेन तत्प्रापकस्य तस्यावश्यकत्वादिति भावः । अत्र कर्मानुक्तावपि युद्धरसादित्यनेनाक्षिप्तयुद्धदर्शनस्य कर्मतया संबंधसंभवाच्च न्यूनत्वमित्याशये-

नाह ॥ युद्धदर्शनमिति । शकपार्थिवादिवन्मयुष्याह ॥ युद्धदर्शनमिति । निमित्तादिति हेतौ पंचमीति भावेनाह ॥ कारणा-
दिति ॥ पूर्वत्रोत्तरत्र वेति । तत्पुराणस्थपूर्वोत्तरवाक्ययोरन्यतरास्मिन्नित्यर्थः ॥ अत्रापि संबध्यत इति । अन्यथैतद्वाक्यार्थस्य
हेतुत्वात्तमेनोक्तशंकापरिहारकवायोगादिति भावः । नारदादीनामपि सुखेच्छावत्त्वेन रागिवादरूपसुखार्थं तेषां प्रवृत्तावपि वीतरागाणां तदर्थं
तदभार्षते स्यादित्येतदुक्तनियममंग इत्यत आह ॥ इदमन्नाकूतमिति ॥ रागिण एवेति । सुखरागिण एवेत्यर्थः । ततश्च तेषां
वीतरागत्वाभावाच्च सुखमनादय दुःखध्वंसाय प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः ॥ कथमिति । सुखरागस्य बंधकत्वादिति भावः ॥ द्वेषिणामपीति ।
दुःखद्वेषिणामपीत्यर्थः । सुखरागवक्ष्यस्यापि बंधकत्वादिति भावः । स एव तेषां कुतः सिद्ध इत्यत आह ॥ दुःखेति । न द्वेषमात्रं बंधकं किं
नामास्थाने द्वेष एव । दुःखद्वेषस्तु नास्थानद्वेष इत्यतो न बंधक इत्याशंकते ॥ अस्थान इति । तर्हि न रागमात्रं बंधकं किं त्वस्थाने रागः सुखरागस्तु
नास्थाने राग इति न बंधक इति युक्तं तद्वागिणामपि मुक्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ रागोऽपीति । ननु च रागमात्रं बंधकं न तु विरोधित्व-
मिति न रागिणां मुक्तिरित्याशय इत्यतस्तर्हि द्वेषमात्रमेव बंधकं न तु विरोधित्वमिति न दुःखद्वेषिणामपि मुक्तिः स्यादिति सत्येव दोषे तद-
प्रागुक्तीत्या ज्ञातुं शक्यत्वात्तनुक्तत्वा रागमात्रस्य बंधकत्वमेव युक्त्यंतरेण निराचष्टे ॥ किंचेति । द्वेषिणामपि कथमिति प्रतिबद्धं भोवति
शंकते ॥ नेति । तथाच युक्ता तेषां मुक्तिरिति भावः ॥ तर्हीति । तथाच सुखरागिणामपि युक्ता मुक्तिरिति भावः । मोक्षो दुःखाभाव-
पूर्वमुक्तत्वात्तत्र तदनुपपत्तिवर्जनस्य पूर्वविरुद्धतामाशंक्य परिहरति ॥ एवं परनिरूपितमिति । साधनानुमानत्वप्रतीतिमापादकत्वेन
निर्देशक्रमेणैव आपादकत्वापादावप्रतीतिं च निराकर्तुमाह ॥ दुःखयुगित्यापाद्यमित्यदि । ननु चेतयत इति येतद्वशब्दार्थभूततात्पर्य-

मुक्तवाभिमतं परेणानङ्गकारात्तद्वृत्तितापादकासिद्धेः । नायं प्रसङ्ग इत्यतोऽत्र चेतनशब्दस्यात्ममात्रपरत्वाच्च तद्वृत्तितस्यापादकस्यासिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **अत्रेति** । ईश्वरे सत्यपि चेतनत्वे सति सुखोद्दिक्षतत्वे दुःखितत्वाभावेन व्यभिचारात्तत्कर्मलव्याप्यासिद्धेः । मूलशैथिल्यात्तत्कर्मभासोऽयमित्यत आह ॥ **ईश्वरस्यापीति ॥ साधनादिति** । न चाभेदसदानन्दस्यैवान्तगुणार्णवः । ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन प्रमेयो प्रमितत्वत इत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः ॥ **प्रतिज्ञयेति** । तथाच विमतो दुःखयुगेवेति प्रतिज्ञयैवकारसंबधान्न दुःखाभाववानित्यर्थलभादिदर्शनी दुःखाभावोऽपि नोपपद्यत इत्याहेति प्रागुक्ता संमतिः श्लिष्टा भवतीति भावः । मूले चशब्दोऽनुक्तप्रसङ्गसमुच्चायक इत्याशयेन तानाह ॥ **यदीति** । नन्वापादनद्वयमप्यनुपपन्नं । आद्ये यत्र सुखित्वाभावस्तत्रानात्मत्वमिति प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तेतमोगेषु व्यभिचारात् । द्वितीये च यत्र सुखित्वाभावस्तत्र दुःखित्वमिति तन्मूलव्याप्तेर्घटादौ व्यभिचारात् । न चोभयत्रापि चेतनत्वे सतीत्यापादकाविशेषमभिमतं । तथाऽपि प्रथमस्योक्तव्यभिचारानिरस्तात् । द्वितीयस्य च विमतो दुःखयुक् यस्माच्चेतनः सत्सुखोद्दिक्षत इति प्रसङ्गाभेदप्रसङ्गाच्चेति चेत् । उच्यते । नैदमापादनद्वयमभिमतं । किं नाम मुक्तत्वेनाविमतो यदि सुखी न स्यात्तदा नात्मदुःख्यन्यतरः स्यादित्येकमेव । ततश्च तमोगेषु दुःखित्वसत्त्वेन घटादौ चात्मत्वसत्त्वेनात्मदुःख्यन्यतरत्वस्योभयत्रापि सत्त्वान्न मूलशैथिल्यमिति । कोचित्तु परीत्या परं प्रत्यापादनाच्च तमोगेषु व्यभिचारः । द्वितीयापादने तु चेतनत्वेन विशेषणान्न घटादौ व्यभिचार इत्यापादनद्वयमेवेदमित्याहुः । अन्ये तु प्रथमापादने दुःखरहितत्वरूपस्यापादकाविशेषणस्य विवक्षितत्वात् । न च तमोगेषु व्यभिचारः । द्वितीये तु चेतनत्वेन विशेषणान्न घटादौ व्यभिचार इति प्रसङ्गद्वयमेतदित्याहुः । अपरे तु सुखी न स्यादित्यस्य सुखध्वंसवानित्यर्थत्वान्न घटादौ व्यभिचारो दुःखरहितत्वेन विशेषणान्न न तमोगेष्वपि सः । नापि पूर्वप्रसङ्गाभेद इत्याहुः ।

आदिपदेन मुक्तो यदि सुखी दुःखी च न स्यात्तदाऽनात्मा स्यादित्यतिप्रसंगसंग्रहः ॥ **समुच्चय इति** । दुःखाभावानुपपत्त्या सह सुखाभावोऽनुपपत्तेः समुच्चय इत्यर्थः । मूले मयीत्यस्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं भगवद्वाक्यामित्युक्तं । आनंदादिशब्दा इत्यादिपदेन मोदादिशब्दानां परिग्रहः ॥

सुखविशेषाणामिति । उपकारजं प्रियं प्रकृष्टाप्रकृष्टविषयात्थौ मोदप्रमोदौ स्वरूपभूतानंद इति श्रवणोत्थं प्रियं दर्शनोत्थो मोदः भोगोत्थः प्रमोदः स्वरूपभूतानंद इत्युक्तरीत्या सुखविशेषाणां वाचका इत्यर्थः । कामशब्दः षष्ठ्यंतो भावसाधनः । प्रथमांतस्तु कर्मसाधनः । भावे कर्मणि च धनः स्मरणादित्याशयेन पदद्वयं व्याख्याति ॥ **इच्छाया विषया इति** । ननु कुबो लोटि तस्य सिपि तनादिक्लृभ्यः उरित्युप्रत्यये गुणे सिपः सेहपिच्चेति हिभावे अत उत्सार्वधातुक इति कुबोकास्योकारे उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेलोपे कुर्विति मध्यमपुंसैकवचनेन भवितव्यं । तत्त्वार्थं श्रुतौ कृधीति प्रयोग इत्यतः श्रुष्टृणुपृक्कृभ्यश्छंदसीति कुबः परस्य हेर्धिभावस्य विकारणाभावस्य छंदसि विधानादुक्तः श्रुतौ कृधीति प्रयोग इत्याशयेनाह ॥ **श्रुष्टृणुपृक्कृभ्य इतीति ॥ यत्किंचिदेवेति ॥** अत्र यत्किंचिदेव फालिवाति योजना द्रष्टव्या । ननु शिरःकरादित्युत्तरग्रंथेन मुक्तस्य शरीरसद्भावप्रतिपादनं क्रियते तदसंगतं । न च सुखाभावोपपादनाय परोपन्यस्ताशरीरत्वहेतुनिरासार्थत्वात्ता संगतमिति वाच्यं । प्रियस्वरूपमेवास्य बलानंदोदिवाक्यत इत्यादिना सुखस्य स्वरूपत्वसमर्थनेनाप्रयोजकतायास्तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् । इत्यतोऽप्रयोजकतया निरस्तस्यापि तस्य वस्तुस्थितिकथनार्थमासिधिनिरासार्थत्वाच्च तदिति भावेन पूर्वोक्ताप्रयोजकत्वानुवादपूर्वकमासिध्युपपादकतया मूलं संगमयति ॥ **यच्चेति ॥ वैयर्थ्यं नेति** । अन्यसुखस्यैव शरीरादिसापेक्षत्वेन तदभावेन तदभावस्योपपादितुं शक्यत्वेऽपि स्वरूपसुखस्य तदनपेक्षत्वेन तदभावेन स्वरूपसुखाभावस्योपपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । ननु शिरःकरादभावश्च न मुक्तस्य भवेदित्येतावतैव पूर्वोभाष्ये क्वचि-

दित्यस्य वैष्यर्थ्यमित्यतस्तद्वाव्यमस्य तत्सार्थक्यमाह ॥ जीवन्मुक्ताविति । नन्वेति सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शकाच्छरीराद्यभावाभासस्य पूर्वत्रोक्तत्वेन प्रकृतत्वेऽप्युदाहरिष्यमाणश्रुत्यादौ तस्याप्रतिपादनेन तत्परामर्शकत्वायोगात् । शरीरादिभावस्य च पूर्वत्रानुक्तत्वेनाप्रकृतत्वेन तत्परामर्शकत्वस्याप्ययोगात् । शरीरादिभावस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वाभावात् कुत इत्याशङ्कानिर्वर्तकत्वमस्य भाष्यस्येत्यतस्तस्य पूर्वत्रानुक्तत्वेऽपि अभावभावस्य भावत्वेन भावव्याप्तत्वेन वा शरीराद्यभावभावोक्त्या उपस्थापितत्वेन प्रकृततया तत्परामर्शसंभवेन शरीरादिभावस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वलाभाबुक्तमुक्ताकाक्षापूर्वकत्वमस्येत्याशयेनाह ॥ उपस्थापितमिति । नन्वाद्यस्य चशब्दस्य श्रुतिपुराणयोः परस्परसमुच्चयार्थतया सार्थक्येऽप्येत्यस्य वैष्यर्थ्यमित्यत एतद्वाक्यार्थस्य प्रतिज्ञार्थहेतुत्वलाभार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदर्थतया तं व्याचष्टे ॥ अंत्यश्च इति ॥ उक्तेतीति । अदेहत्वप्राकृतशरीरतेत्यादिनेति शेषः । अनेन साधकोक्तेर्वाधकाभावेन समुच्चयार्थश्चात्यशब्द इत्युक्तं भवति ॥

सु०—तत्र तावत्सफुटार्थत्वात्पुराणमादाबुदाहरति ॥ न वर्तत इति । यत्र लोके । सत्त्वशब्दोऽनेकार्थः । क्वचित्प्रकृतिपरिणामविशेषस्य वाचकः । क्वचित्साधुत्वस्य । तत्र सत्त्वं च न विद्यत इत्युक्ते न ज्ञायते कस्य प्रतिषेध इति । अतस्तया रजस्तमसोर्मिश्रं सहचरितमित्युक्तं । रज आदिप्रकरणाज्ज्ञास्यत इति चेत् । श्रुत्यभावे प्रकरणाद्यन्वेषणात् । रजःप्रभृतीनामदृष्टिर्नामंयकृतया व्यापाराभावः । कालविक्रमः । कालसामर्थ्यकृ (ता भावाविकाराः) तो भावविकारः । माया प्रकृतिः । अपरं महादादयो न वर्तत इति किमुत वक्तव्यं । हरेरनुवृत्ता यत्र वर्तत । असुराः साधवः सन्ति । अवदाता निर्मलाः । सुप्रेमासः सुरापाः । उन्मिषन्मणिप्रमेकानिष्काभरणाः रश्मिप्रदन्तप्रहराभरणाः । रक्ष प्रभा वचो बलं हरेरनुवृता इत्यनेन संबंधः । यो

श्रुतयश्च पुराणानि मानसत्र बहूनि च ॥ न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥ न यत्र माया किमुतापरं हरे-
रनुवता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥ श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशंगवल्गाः सुररुचः सुपेशसः ॥ सर्वे चतुर्बाहव उन्मिश्रमणिप्रवेकनिष्काम-
रणाः सुवर्चसः ॥ प्रवालैर्वैद्युद्युगालवर्चसां परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनां ॥ भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्दिमानावलिभिर्महात्मनां ॥
विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः सविद्युद्भ्रावलिभिर्यथा नमः ॥ श्रौर्यत्र रूपिण्युरगाय पादयोः करोति मानं बहुधा विभृतिभिः ॥ ऋचां त्वः पोष-
मास्ते पुपुष्धान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ॥ ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यक्षस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः ॥ कामाक्षरूपी चरतीति पूर्व-
श्रुत्या पुराणोक्तिमिरयदोषः ॥ देहः स्वरूपात्मक एव तेषां मुक्तिं गतानामपि चेत्येते हि ॥ शिरःकराद्यैरपि मुक्तिभाजो युक्ता यतस्ते पुरुषा
इदानीम् ॥ यथेति पूर्वा अनुमाश्च जीवस्वरूपमङ्गादिकमावयति ॥

लोक एवंविधानां महात्मनां लसद्दिमानावलिभिः परितो विराजते । केचित्प्रवालवर्चस इत्यादि । परिस्फुरत्कुण्डलमौलयश्च ते
मालिनश्चेति विग्रहः । यद्वा परिस्फुरत्यश्च ताः कुण्डलमौलिमालाश्चेति कर्मधारयं विधाय पश्चादिनिरुपाद्यः । विद्योतमानाः प्रमदो-
त्तमाः यासु विमानावल्लिषु तास्तथोक्तास्ताभिः । यद्वा विद्योतमानाभिः प्रमदोत्तमाभिर्भ्राजिष्णुभिरिति व्यधिकरणत्वेन योजना ।
प्रमदोत्तमा विद्युतः । विमानावल्लयोऽभ्रावलयः । रूपिणी प्रत्यक्षा । मानं पूजां । बहुधा स्थिताभिविभृतिभिः स्वमूर्तिभिः । एवं-
भूतं लोकं संदर्शयामासेति पूर्वणान्वयः । कामाक्षरूपी चरतीत्यनेन कामरूप्यदुर्लभमिति श्रुतिमुपादत्ते । उदाहृतवाक्यानां फल-
माह ॥ इति पूर्व्वेति । इत्येषा पूर्वा यस्याः सा तथोक्ता । देहित्वे दुःखादिप्रसक्त्या मुक्तत्वव्याघात इत्यत उक्त्यदोष इति ।
दोषाहेतुः कथमित्यत उक्तं स्वरूपात्मक एवेति । जीवस्वरूपमेवात्मा स्वरूपं यस्यासीं तथोक्तः । किं जीवन्मुक्तानामित्यत उक्तं तै

धामपि च मुक्तिं गतानामिति । पुराणवाक्ये हि श्यामावदाता इत्यादिना देहः प्रतीयते । न वर्तते इत्यत्र च प्रकृत्याद्यभावोक्त्या
 परममुक्तिर्व देहस्य च स्वरूपत्वं तत एवादोषत्वं । श्रुताष्टगुच्चारणादिना देहित्वं । अत्र अनुमानमप्याह ॥ शिर इति । यतस्ते पुरुषा
 इत्यात्मत्वादित्यर्थः ॥ इदानीं यथेति । अस्मदादिवादित्यर्थः । ईश्वरादीनां पक्षतुल्यत्वान्न दोषः । पूर्वग्रहणेन मुक्तिर्देहिनिष्ठा
 जीवावस्थात्वात् संसारवदित्यस्य ग्रहणं । जीवस्वरूपं मुक्तजीवस्वरूपं । अंगं शरीरं । आदिपदेनैन्द्रियाणि । आवयंतीति करणे
 कर्तृत्वोपचारः । आपयंतीति क्वचित्पाठः । एवं सांख्यादिमतमपाकृत्येदानीं ये प्राग् भिन्नस्य भिन्नाभिन्नस्य वा जीवस्य मुक्तौ पर-
 ब्रह्मणाऽत्यैक्यं भवतीति मन्यंते तेषां मतमपाकरोति ॥ नेति । कथंचित्प्रमयेति केनापि प्रमाणेनेत्यर्थः । श्रुतीनां प्रागन्यथा
 व्याख्यातत्वात् । यद्वा कथंचित्केनापि साधनेन न स्यात् कुतः । प्रमया मुक्तावपि भेदे प्रमाणसद्भावादित्यर्थः । तत्प्रमाणं पठति
 ॥ स इति । अनेन सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतिमुपादत्ते । तथाशब्दः श्रुतिसमुच्चये । उपेत्येत्यनेनैतमा-
 नंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येति । उपेत्य तथाऽशेषभोगान्श्रुक्त इति वा । यत्तदित्यनेन परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिपद्यते स
 उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडक्रममाणः परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिपद्यत एष आत्मेति श्रुतिद्वयं । यः परं
 ज्योतिरुपसंपद्यते स एवोत्तमपुरुष आत्मेति चान्यथाप्रतीतिरर्थतः श्रुती पठतैव निराकृता । पराक्रांतं चात्र सूत्रकृतैव अन्यार्थश्च
 परामर्श इति । गुणपूर्तिर्हितोरित्यात्मशब्दव्याख्यानं पुरुषोत्तमत्वस्य चोपपादकं । सेतुरित्यनेनामृतस्यैष सेतुरिति । उतेत्यनेनोतामृ-
 तत्वस्येशानो यदेवेनतिरोहतीति । उदाहृतवाक्यफलं दर्शयति ॥ इत्यादीनि । इति ज्ञायत इति शेषः । भगवद्रस इत्युपप्लक्षणं ।

तत्समीपं प्राप्तं क्यपि ग्राहं । अद्वैतिनो भोगं न मन्यन्त इत्यतः सोऽप्यत्र वर्णितः । अत्रानुमानमप्याह ॥ कालोऽपीति । असौ मोक्षसर्वव्यपिजीवस्य परेण यदेक्यं तद्यतो न भवतीत्यर्थः । कालो यतः कालत्वात् । एष यद्वत्संसारकालवत् । अनुमा अपि । मुक्तावपि जीवस्य परब्रह्मत्वनिवारणे प्रमाणमस्ति किं तत् अनुमा इति योजना । ये प्रागत्यन्तभिन्नस्य मुक्तादेक्यं वदन्ति । तेषामैक्यमिति परत्वमिति च यथाश्रुतं व्याख्येयं । ये तु प्राग्भेदाभेदावुपेत्य मुक्तावत्यन्ताभेदमाहुस्तान्प्रत्यक्षादिशब्दोऽत्यन्ताभेदपरो व्याख्येयः । तथाच न दृष्टान्तदोषः । जीवशब्दश्च निष्कृष्टव्यक्तिविषयो वर्णनीयः । अन्यथा पुनर्दृष्टान्तदोषोपापत्तेरिति । स्वकीयमादिपदं व्याख्येयं ननुमानो-
तरमाह ॥ कथं चेति । यो जीवः पूर्वं संसारेऽसौ परमात्मा न भवति असौ पञ्चानुक्तो स परमात्मेव भवेदित्येतत्कथं युक्ति-
मेति । अनुपपन्नमित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववन्मतभेदेन व्याख्यानं कर्तव्यं । अत एव स एवेत्यवधारणं । प्रयोगस्तु प्रामेयं दर्शितः ।
अपिशब्दोऽनुमानसमुच्चये । अस्य व्याप्तिमुपपादयति ॥ यत इति । यतः कारणाद्यत्किंचिद्व्यादिकं वस्तु पूर्वं यद्व्यादिकं नाभूत् ।
येन सता वस्त्वन्तरेणैकीभूतं न भवतीति यावत् । तत्पश्चात्पुनश्चिन्तारणात्तदासत्ते नैक्यमापन्नमित्येतन्न दृष्टं ॥ छ ॥ छ ॥ न च
दृश्यते नापि द्रश्यते । तस्मादिति पूर्व्वेण संबंधः । एतेनादधिभूतस्य क्षीरस्य पश्चादधिभावदर्शनाद्वाभिचार इत्यसंगतं । एवं भास्को-
रादिमतमपाकृत्य ये यादवप्रकाशादयः स्वभावत एव परमात्मना भिन्नाभिन्नो जीवस्तस्य संसारे भेद एव व्यक्तोऽभेदस्त्वविद्यादिना-
द्वतो वर्तते । मुक्तौ तु द्वावपि व्यक्तौ भवत इत्याचक्षते तेषां मतमधुना निराकरोति ॥ न चेति । तथाशब्दः समुच्चये । इति च
मतं युक्तिर्नैवेतीति संबंधः । कुतः । उदाहृतवचनानां भेदज्ञापकत्वेनास्मन्मताविरोधित्वात् । अनुमानस्य चाद्यस्या-

न ब्रह्मरूपत्वममुष्यदेहिनो मुक्तावपि स्यात्प्रमया कथंचित् ॥ स ब्रह्मणा सहितोऽशेषभोगान्मुक्ते तयोपेत्यसुखार्णवं तं ॥ यस्तत्परं ज्योति-
रूपेत्य जीवो निजस्वरूपत्वमवाप्य कामान् ॥ मुक्ते स देवः पुरुषोत्तमोज आत्मेति चोक्तो गुणपूर्तिहेतोः । सेतुः स देवोखिलमुक्तिभाजामुता-
मुतस्येष्ट इदं शिता यत् ॥ इत्यादिवाक्यैर्भगवद्ब्रह्मः सन्मुक्तेखिलान्मुक्तिगतोऽपि भोगान् ॥ कालोप्यसौ नैक्ययुतः परेण जीवस्य कालो यत
एष यद्भूत् ॥ इत्यदिका अप्यनुमाः प्रमाणं मुक्तौ च जीवस्य परत्वरोधे ॥ कथं च यः पूर्वमसौ न पश्चाद्भवेत्स पक्षेऽपि युक्तिमेति ॥ यतो न दृष्टं
यदभूत् पूर्वं पश्चात्तदा सेति कुतश्च किंचित् । न चैव मुक्तेन हरेः पृथक्त्वमैक्यं तथा स्यादिति युक्तिमेति ॥ यतो न कुत्रापि भिदाभिदा च
हृद्या चित्तश्चेतनया कुतश्चित् ॥ इत्थं मतानि भ्रमजानि यस्मान्मोक्षं समुद्देश्यमपि भ्रमेण ॥ विदुर्न सम्यग्यदपीह लौकिकाः सुखं मम स्याद्वि-
सर्देति जानते ॥ छ ॥ छ ॥

स्मान्प्रत्यसिद्धव्याप्तिकत्वात् । द्वितीयस्य चातद्भूतस्य तद्भावनिरासहेताः सिद्धसाधनत्वादित्यतोऽनुमानांतरमाह ॥ यत्त
इति । यतः कारणाच्चित्तश्चेतनया चेतनस्य चेतनेन भिदाभिदा च कुत्रापि देशे कुतश्चित्प्रमाणान्न दृष्ट्यनेन जीवेश्वरौ
न भिन्नाभिन्नौ चेतनत्वात् देवदत्तयज्ञदत्तवत् । ईश्वरौ जीवेन भिन्नाभिन्नौ न भवति चेतनत्वाद्यज्ञदत्तवदित्याद्यनुमानं
सूचितं । मोक्षवादार्थमुपसंहरति ॥ इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण जैनादिमतानि भ्रमजानि । उपलक्षणमेतत् ।
कानिचिद्विप्रलभजानीत्यपि ज्ञेयं । तस्माद्देयानीति शेषः । ननु वक्तव्यां क्वचिद्भ्रमः संभवत्येव । को दोष इत्यत आह ॥ यस्मा-
दिति । मतानां प्रणेतार इति शेषः । अप्राकरणिकं प्रसक्तानुप्रसक्त्या गतमर्थं कथंचिदन्यथा जानतोऽपि नातीव निंघ्रा भवति ।

एते तु प्रधानोद्देश्यमपि मोक्षं सम्यङ् न विदुः । किंतु भ्रमेण वैपरीत्येन विदुः । तस्मात्तत्प्रणीतानि मतानि भ्रमजानीति संबंधः । न चातिस्मृक्षमप्रमये अज्ञानविपर्ययावेतेषां किंतु गोपालाविपालप्रमुखैः पार्श्वररपि सुविदित इत्याशयेनाह ॥ यदयमिति । यद्यस्मादिह प्राणिषु लौकिका वैदिकबुद्धिरहिता अपि मे सदा सुखं स्यादिति स्वोद्देश्यं जानते हि । न तु वयमेव न भूयास्सेत्यादि । अतस्तेभ्योऽप्येते मंदा इति । तदनेन प्रबंधेन पादप्रतिपाद्यं संगतिकथनं च समर्थितं ॥ छ ॥ छ ॥

टि०—श्रुतयश्च पुराणानीति निर्देशक्रमभागेन पुराणस्यैवादावुदाहरणे निमित्तमाह ॥ स्फुटार्थत्वादिति । प्रतिपादयिषितशरीरादि-सद्भावस्य पुराणे स्फुटत्वादित्यर्थः ॥ यत्र लोक इति । तस्मै खलोकं भगवान्समाजितः संदर्शयामासेति पूर्वप्रप्रे लोकास्य प्रकृतत्वात्तस्यैव यच्छब्देन परामर्श इति भावः । न वर्तते यत्र रज इत्यविशेषेण रजआदेरिव सत्त्वं यत्र नेत्यविशेषेणैव सत्त्वनिषेधस्य कर्तव्यत्वात्तयोर्मिश्रमिति किं तद्विशेषणेन । न च सत्त्वविशेषस्यैवायं निषेधो न सत्त्वसामान्यस्येति ज्ञापनार्थमेतदिति वाच्यं । सत्त्वशब्दस्य रजआदिशब्दवद्विशेष-निष्ठत्वेन सामान्यपरत्वस्यैवासिध्या व्याख्याभावादित्यतोऽस्यनेकार्थतया सत्त्वं नेति सामान्यनिषेधस्य साधुत्वस्य तल्लोकेऽनुवृत्तत्वेनानुपपत्त्या विशेषनिषेधसिध्यर्थत्वाद्विशेषणस्य नानर्थक्यमिति भावेन तस्यानेकार्थत्वोपपादनपूर्वकं व्यावर्त्यप्रदर्शनेन सार्थकतामाह ॥ सत्त्वशब्द इति । प्रकृतिपरिणामरूपसत्त्वस्य रजस्तमोर्मिश्रत्वाभावादह ॥ सहचरितिमिति । उक्तप्रयोजनस्यान्यथासिद्धत्वात्त्राक्तविशेषणप्रयोजनत्वमित्याशयेन शंकेते ॥ रज आदीति । श्रुतिर्लिगादौ समावाये पारदौर्बल्यस्य निर्णीतत्वेन विलम्बेनार्थोपस्थापकस्य प्रकारणस्य शीघ्रोपस्थापकश्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वात् प्रकारणेन श्रुतिकार्यमिद्विरत्याशयेन समाधत्ते ॥ श्रुत्यभाव इति । यद्यपि तयोर्मिश्रमित्यस्य लिगात्वात् श्रुतित्वं । तथाऽपि

श्रुतिशब्देन लिंगात्मकशब्दस्यैव विवक्षितत्वाददोष इत्याहुः । वस्तुतोऽत्र श्रुतिशब्दः प्रकरणापेक्षया शीघ्रोपरथापकप्रमाणपरः । ततश्च लिंग-
स्यापि तथात्वात्तदभाव एव प्रकरणस्यार्थनिर्णायकतया आश्रयणीयत्वात् । सति तस्मिन्तदाश्रयणमनुचितमिति भावः । ननु ब्रह्मांडांतः सर्वत्र
नृक्षतिपरिणामभूतानां रजःप्रभृतिगुणानां व्याप्तत्वाद्ब्रह्मांडांतस्थत्वात् भगवद्दोक्तस्य कथं तेषामवृत्तिरित्यतः स्वरूपेण सतामपि तेषां केचिद्विशेषा-
न्युपपत्तेर्ननुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य तथाऽवृत्तिमाह ॥ रजआदिनामिति । वर्तत इत्यस्यानुवृत्तिमर्थवशाद्भवचनविपरिणामं चाश्रित्याह ॥ वर्तत
इति । भावविकार इत्यत्र भावशब्दः पदार्थपरः । कथमसुराणां विष्णुलोकैऽवस्थानमित्यत आह ॥ असुरा इति । तथाच स्वरूपेण
साधूनां निमित्तविशेषणासुरकुलोत्पन्नानामेवासुरशब्देन ग्रहणात्तानुपपत्तिरिति भावः । बहुप्रहणाद्विशेषणयोरेव समास इत्यभिप्रेत्यावदातशब्द-
व्याचष्टे ॥ अवदाता निर्मला इति । अवदातः सिते गौरे शुद्ध इति यादवोक्तेरिति भावः ॥ सुररूपा इति । सुंदरा इत्यर्थः ।
रत्नं मणिद्वयोरित्याभिधानं मनसि निधाय ॥ रत्नमिति । कृबि प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमा इत्यमरोक्तेः । प्रवेकशब्द उत्तमार्थ इत्याह ॥
प्रवरति । साष्टे शते सुवर्णानां हेन्युरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्तीत्यमरोक्तेर्निष्कशब्दो हारपर इत्यभिप्रेत्य व्याख्याति ॥
हरति । रत्नं प्रभेति । स्युः प्रमा रघुचिद्विडभाभाच्छविद्विदिदीप्तय इत्यमरोक्तेरिति भावः ॥ वर्चो बलमिति । तेजःपुरीषयोर्वच इत्यमरो-
क्तेर्वचःशब्दस्तेजःपर्यायत्वेजःशब्दस्य च प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्ले इत्यमरोक्तेर्बलपर्यायत्वादिति भावः ॥ संबंध इति । अनेन यत्र
हरेरनुव्रता वर्तते ते कीदृशा इत्यतः सुरासुरार्चिता इत्येकं विशेषणमुक्तं । विशेषणांतराण्याह ॥ इयामवदाता इति । योजना सूचिता
भवति । सर्वेषां महात्मनां प्रबालादिवर्चस्त्वधमनिरासायाह ॥ केचिदिति । आदिपदेन केचिद्वैद्व्यवर्चस इत्यादेः परिग्रहः । ननु परिश्रुत्यः

कुंडलमौलमाला येषामिति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थस्य लामादिनिप्रत्ययवैयर्थ्यमित्यतो न बहुव्रीहिमाश्रित्य मतुबर्थप्रयोगोऽत्राभिमतः किंतु ब्रह्मा-
दित्वान्मालाशब्दस्य तस्माद्ब्रह्मादिभ्यश्चेति इतिप्रत्ययोपपत्तौ निष्पन्नमालिनशब्देन परिस्फुरकुंडलमौलिशब्दस्य कर्मधारयः । यद्यपि विशेषण-
विशेषणयोरेव स नियमितः । तथाऽपि बहुलग्रहणसामर्थ्यात्त्वचिद्विशेषणयोरपि परस्परसमासाभ्यनुज्ञानान्न कर्मधारयानुपपत्तिरित्याभिप्राय-
तमुपदर्शयति ॥ **परिस्फुरकुंडलमौलयश्च ते मालिनश्चेति विग्रह इति ॥** यद्वेति । ततश्च बहुव्रीहिमाश्रित्य मतुबर्थप्रत्ययप्रयोगो
वैयर्थ्यदोषेऽपि कर्मधारयमाश्रित्य तत्प्रयोगे शब्दांतरत्वाच्च वैयर्थ्यमित्युक्तं भवति । न च तथाऽपि कर्मधारयमत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेवेष्टो लघुत्वा-
दिति न्यायात् । शब्दांतरत्वाश्रयणेऽपि बहुव्रीहिविधक्षयाऽप्येन शब्देनाभिमतार्थप्रतिपादनसंभवे बहुयानाश्रयणं दोषः स्यादेवेति वाच्यं ।
बहुव्रीह्येक्षया कर्मधारयमत्वर्थीये शब्दगौरवस्थले शब्दगौरवस्थले बहुयानाश्रयणस्य दोषत्वेऽपि शब्दसाम्ये तददोषत्वस्य टाकाकृदाभिमतत्वात् । अत एव
टीकायां यद्विकारीत्यत्र कर्मधारयमत्वर्थीयमभ्युपगम्यानादिमादित्यत्र तदनङ्गीकारः । बहुव्रीहौ कर्मधारयमत्वर्थीये चार्धगौरवाप्रसरेण शब्दगौरव-
लाघवव्यायविरुद्धत्वात् । प्रकृते च तदभावेनादोषत्वात् । लाघवव्यायानादरेण शब्दगौरवेऽपि न्यासादिगतकर्मधारयमत्वर्थीयप्रयोगाणां स्वकरो-
पूर्वाङ्गं नित्यमिति सूत्रे दुर्घटवृत्तिकृता दर्शितत्वाच्च सकलमकलं कमिति संप्रदायः । गुरवतु यदा कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थ-
प्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः । तेषामेव च पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पद्यत इति प्रतिपत्तिर्गौरवं । यदा च पूर्वोक्तान्य-
पदार्थप्राधान्यविवक्षा तदा वर्तिपदार्थानां गुणभाव आश्रित्य इति प्रतिपत्तिलाघवं । कर्मधारयो मत्वर्थीयसहित एवान्यपदार्थस्य प्रतिपादक-
इति शब्दगौरवं । बहुव्रीहिस्त्वन्यान्पक्ष एव तत्प्रतिपादक इति शब्दलाघवं च भवतीति न कर्मधारयमत्वर्थीयाश्रयणं युक्तं । तथाऽन्यन्यपदार्थ-

प्राधान्यविवक्षायां बहुब्रीहरेव प्रसंगेन सर्वधनी सर्ववीजा सर्वकोशी नट इत्याद्यभियुक्तप्रयोगानुपपत्तिप्रसंगादुपपादनार्थं प्रवृत्तारसवदिः कर्मधारयान्-
 दिनिरिति वचनाल्लघवनाश्रयणेन वाचनिक एव कर्मधारयादिनिरित्यत्र तात्पर्यमिति वर्णयांबभूवुः । एतच्च ब्रीह्यादिभ्यश्चेत्यत्र तदंतोविध्यश्रयणेन
 द्रष्टव्यं । अन्यथा मालाशब्दस्य ब्रीह्यादित्वात्तत्त इतिप्रत्ययोत्पत्तावपि समस्तस्यातथात्वात् । ततो ब्रीह्यादिलक्षणस्य इनेरनुपपत्तिप्रसंगात् । अत
 एवह टीकायां शून्यमाथिनोरित्यत्र द्वंद्वान्तदंतविध्यन्युपगमेन प्रागिनिः समर्थत इति द्रष्टव्यं । विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिरित्यस्य विमानाबलि-
 विशेषणत्वाश्रयणे उक्तरीत्या जघन्यबहुब्रीह्याश्रयणं भवतीत्यरुच्या समासप्रादव्याःकर्मधारयमाश्रित्य योजयति ॥ यद्वेति ॥ व्यधिकरणत्वेनेति ।
 अनेन विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः कृत्वा प्राजिष्णुभिरिति विमानाबलिविशेषणमित्युक्तं भवति । अन्यथा प्राजिष्णुभिरित्यस्य तद्विशेषणत्वोपपत्तावपि
 विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिरित्यस्य कर्मधारयपक्षे विमानाबलिविशेषणत्वानुपपत्तेरनन्वयप्रसंग इति भावः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावाविवरणं प्रमदोत्तमा
 इत्यादि ॥ पूर्ववेनेति । तस्मै स्वलोकं भगवान्समाजितः संदर्शयामासेति भागवते पूर्वणान्वय इत्यर्थः । न विद्यते दोषो यस्मादिति बहुब्रीहिम-
 मिप्रेत्याह ॥ दोषाहेतुरिति । यद्यपि दोषाहेतुत्वोक्तावपि दुःखाहेतुत्वानुत्तेनोक्तशंकापरिहारः सिध्यति । तथाऽपि दुःखस्य दोषप्रयुक्तत्वात्
 दोषाहेतुत्वोक्तावित्यर्थः । दुःखाहेतुत्वलाभात्तदभिप्रायेण शंकापरिहार इति भावः । उदाहृतवाक्यानमाविशेषेण विवक्षितशेषार्थसाधकत्वप्रमं
 चारयति ॥ पुराणवाक्ये हीत्यादिना ॥ आत्मत्वादित्यर्थ इति । अन्यथा मुक्तस्त्रीषु भागासिद्धिप्रसंगादिति भावः । नन्वीश्वरादीनां
 सत्ययात्मत्वे शिरःकरादिमत्त्वाभावात्तत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥ ईश्वरादीनामिति । आदिपदेन तमोगतपरिग्रहः । मुक्तिभाज इति धर्म-
 निर्देशानुसारात्सामान्यशब्दोऽपि विशेषपर इत्याह ॥ जीवस्वरूपमिति । अनुमायाः कारणत्वेन कर्तृत्वाभावादवयंतीति कर्तृत्वज्ञानानुपपत्ति-

रित्यत आह ॥ **करण इति** । अन्तरव्यापारवतः कारकस्य करणत्वात्प्रधानक्रियायां कारणत्वेऽप्यन्तरव्यापारं प्रति कर्तृत्वाच्चोद्वेक्षया युक्तः कर्तृत्वनिर्देश इति भावः ॥ **पाठ इति** । तत्रापि चेयमेव गतिरनुसंधेयति भावः ॥ **प्राग्भिन्नस्येति** । प्रागत्यन्तरभिन्नस्येत्यर्थः । प्रतिज्ञातार्थं प्रमाणाभाक्कथनपरत्वात्कार्यचित्रप्रमयेत्यस्य न वैष्यर्थ्यामित्याशयेन तदनुबन्धं व्याख्याति ॥ **कथंचिदिति** । ननु परेऽप्येते सर्व एकाभवन्तीत्यादि श्रुतीनामेव तत्र प्रामाण्यात्कथं तत्र प्रामाण्याभाव इत्यत आह ॥ **श्रुतीनामिति** ॥ **प्रागिति** । पृथगुपदेशादित्याधिकरणे सादृश्याच्च प्रधानत्वात्स्वातंत्र्यादपि चाभिदामित्यादिनेति शेषः । बाधकसद्भावोपदर्शकत्वाच्च न प्रमयेत्यंशस्य वैष्यर्थ्यामित्याभिप्रेत्य तथा तद्व्याचिख्यासुः कथंचिदित्येतत्प्रतिज्ञाशेषतया योजयति ॥ **यद्वेति** । स इत्यादि भाष्ये तथाशब्दो न श्रुतेरर्थानुवादः किंतु श्रुतिसमुच्चयार्थ इत्याह ॥ **तथाशब्द इति** । उपेत्यावन्मात्रस्य श्रुत्यन्तरावपदर्शकत्वमङ्गित्वं तथाशब्दः श्रुतिसमुच्चयार्थतया व्याख्यातः । इदानीं स इत्यादि संपूर्णस्य भाष्यस्य श्रुत्यर्थानुवादकत्वमभिप्रेत्य इमांल्लोकान्कामान्नी कामव्यनुसंचरन्ति उपेत्येतत्संगृहीतश्रुतिशेषार्थानुवादरूपतामभिप्रेत्याशेषभोगान्मुक्त इति पूर्वप्रकृतपरामर्शस्तथा तथाशब्दं व्याचष्टे ॥ **उपेत्य तथाऽशेषान्भोगान्मुक्त इति वेति** । यत्तत्परमित्यादिभाष्यं न केवलमर्थतः श्रुतिमात्रपरिग्राहकं किंतु परकीयतच्छूलपव्याख्याननिराकरणपरं चेत्यभिप्रेत्यापव्याख्यानप्रकारोपदर्शनपूर्वकं तन्निर्वासेऽपि तद्व्यापारयति ॥ **य इत्यादिना** । नन्विममन्याप्रतीतिरेव कुतः । यथावत्प्रतीतिरेव किं न स्यादित्यस्तत्सङ्कृताऽस्यार्थस्य निराकृतत्वादित्याशयेन तन्निर्वासकं सूत्रं पठति ॥ **पराक्रान्तं चेत्यादि** । इह टीकायां पुरुषोत्तमत्वस्य चोपपादकमिति प्रायिकपाठः । पुरुषोत्तमत्वस्योपपादकमिति क्वाचिकश्च । तत्रासौ भाष्ये गुणपूर्तिहेतोरित्यस्य वैष्यर्थ्यमाशङ्क्य श्रौतात्मशब्दव्याख्यानार्थत्वात्पुरुषोत्तमत्वस्योपपादकत्वाच्च न वैष्यर्थ्यमित्याह ॥ **गुणपूर्तिहेतोरिति**

तीत्यवतारः कर्तव्यः । द्वितीये यथास्थितश्रुतियोजनाप्रदर्शनैवान्यथानिराससिद्धेर्गुणपतिहेतोरिति भाष्यकार्याश्रयश्रान्तात्म-
 शब्दव्याख्यानस्य वैष्यर्थमाशङ्क्य तत्प्रयोजनमाहेति द्रष्टव्यं ॥ **पुरुषोत्तमत्वस्य चोपपादकमिति ।** अनेन श्रुतौ स उत्तमः पुरुष इत्युक्तं
 पुरुषोत्तमत्वं कुत इत्याकांक्षायामत्युक्तं । तत्कथमस्य गमकत्वमित्यतो भाष्यकृता आत्मशब्दो व्याख्यातः । ततश्चात्मशब्देनास्य पुरुषस्य
 गुणपूर्वभिधानात् युक्तमस्य पुरुषोत्तमत्वमित्युपपादोपपादकभावेन पदद्वययोजना सूचिता भवति । ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इत्याशयेनानुरूपं
 शेषमाह ॥ **इति ज्ञायत इति शेष इति ।** ननु सोऽश्रुते सर्वान्कामानित्यादिवाक्यैर्भगवद्ब्रह्मत्वर्येव एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्राम्येत्यादि-
 भिस्तत्समीपप्राप्तेरप्यभिहितवाद्भगवद्ब्रह्मत्वमात्रकथनं भाष्यकारियमनुपपन्नमित्यतोऽस्य तत्समीपप्राप्त्युपलक्षकत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अत्राद-
 द्ब्रह्म इत्युपलक्षणमिति ।** ननु भगवद्ब्रह्मत्वतत्समीपप्राप्त्युक्तिमात्रेणैव मुक्तस्येध्वभेदसिद्धेस्तावदेव भाष्यकृता यक्तव्यं । भोगकथनस्य तु
 क्वोपयोग इत्यत आह ॥ **अद्वैतवादिन इति ।** कालोऽपीत्यपिशब्दस्य वैयर्थ्येन यथाश्रुतसंबंधाभावाद्भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **असौ
 मोक्षसंबन्धयपीति ।** नित्यसापेक्षत्वादेव तस्य गुरुकुलमित्यादिवत्समास इत्यभिप्रेत्य प्रतिज्ञावाक्यार्थमाह ॥ **जीविस्थेत्यादि ।** अन्यनु-
 मेत्यपिशब्दो भिन्नक्रम इत्याह ॥ **अनुमाऽपीति ।** ननु प्रमाणशब्दस्य भावसाधनस्य नित्यनपुंसकालिङ्गत्वेऽपि भावसाधनतया अनुमानानां
 लिङ्गंशे प्रमितिरूपत्वाभावेन सामानाधिकरण्यानुपपत्त्याऽसंभवेन कारणसाधनत्वावश्यभावात् । कारणसाधनस्य च तस्य विशेष्यनिम्नत्वेन विशेष्य-
 भूतानुमानालिङ्गवचनप्रसंगेन टिड्ढाण्णक्त्यादिना ङीपि साति प्रामाण्यमिति भाव्यत्वात्प्रमाणमिति नपुंसकैकवचनानुपपत्तिरित्यतो यदत्र प्रमाण-
 मिष्टं ते वेदा इत्यादिवत् यदत्र प्रमाणमिष्टं ता अनुमा इति प्रमाणमुद्दिश्यमानस्यैवान्न विधानात् । उद्देश्यवाचकप्रमाणशब्दस्य नपुंसकत्वेऽ-
 दि १२

परेणेति पूर्ववाक्योक्तानुमाने न जीवब्रह्मणोर्भेदः सतोर्भेदिनोर्न निश्चितैमान् भेदत्वात् तन्भक्तुंभादिभेदवत् इति पूर्ववाक्योक्तानुमानेन च समुच्चय
 इत्यर्थः । पूर्वमतद्रूपस्य तद्भावाददर्शिनोक्तनियमस्यातति व्यभिचाराभावप्राप्तावपि वर्तमानानागतयोर्द्व्यभिचारः स्यादेवेत्यतोऽप्राप्तति तन्निधेयस्य
 वर्तमानानागतयोरपि तन्निधेयोपलक्षणत्वाच्च तत्राप्युक्तनियमस्य व्यभिचार इत्याशयेन व्याचष्टे ॥ न च दृश्यत इत्यादि । येन सता
 वस्तुवतरेणैकीभूतं न भवतीति किमिति तार्य्यं वर्ण्यते । यद्वटादिकं वस्तु यत्पूर्वं वाऽभूदिति यथाश्रुतमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ एतेनेति ।
 येन सता वस्तुवतरेणेति विशेषणदानेनेत्यर्थः ॥ समुच्चय इति । पूर्वं निरस्तभास्करादिमतेन सहास्य मतस्य समुच्चय इत्यर्थः । उक्तमर्थमाक्षि-
 पति ॥ कुत इति । इति च मतं युक्तं नैवैतीत्येतत्कुत इत्यर्थः । किं श्रुतिविरुद्धत्वादुत कालोऽप्यसौ नैक्ययुत इति पूर्वानुमानविरुद्धत्वात्
 किंवा कथं च यः पूर्वमसावित्युक्तानुमानविरुद्धत्वादिति विकल्पान्मनासि निधायान्नं दूषयति ॥ उदाहृतेति । सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सहेत्यादी-
 नामित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ अनुमानस्य चेति । दृष्टांतीकृतेनेदानेनकालोऽपि जीवस्य परैक्यसद्भावेन तदभावरूपसाध्यासिध्या दृष्टांते
 साध्यवैक्येनादानुमानस्याभासत्वादित्यर्थः । न चान्यताभेदाभावस्य साध्यत्वेनाभेदाभावमात्रस्यासाध्यत्वात् अभेदसद्भावेन तदभावभावेऽपि
 भेदाभेदवादिनाऽत्यन्ताभेदानभ्युपगमेन तदभावरूपसाध्यस्य दृष्टांते सद्भावान्न साध्यवैक्यमिति वाच्यं । संसारे भेदाभेदावुपेत्य मुक्तावत्यन्ताभेद-
 वादिनः प्रति तत्साधनावसरेऽपि संसार इव मुक्तावपि भेदाभेदावभ्युपगच्छतो यादवप्रकाशादीन्प्रति अत्यन्ताभेदाभावसान्ने सिद्धसाधनत्वप्रसव्य-
 क्याभावमात्रस्यैव साध्यत्वावश्यभावेन दृष्टांते साध्यवैक्यस्य वज्रलेपत्वादित्याशयात् । न तृतीय इत्याह ॥ द्वितीयस्य चेति । प्राक्ततोऽ-
 त्यन्तभिन्नत्वादिति तृतीयानुमानस्येत्यर्थः । सिद्धसाधनतामुपपादयति ॥ अतद्भूतस्येति । पूर्वमत्यन्ताभेदशून्यस्येत्यर्थः ॥ तद्भावनिरास-

हेतोरिति । तदलंताभेदनिरासहेतोरित्यर्थः । सिद्धसाधनत्वादीत्युपलक्षणं । प्राक्तनोऽयंतभिनवाभावेन हेत्वसिद्धेयपि द्रष्टव्यं । यद्वा हेत्वसिद्धेयवत् वक्तुं शक्यत्वेऽपि प्रथमप्राप्तत्वात्प्रतिज्ञाश्रयदोषस्य सिद्धसाधनत्वमात्रोद्धानमिह टीकायां कृतामिति द्रष्टव्यं । बौद्धमतस्य भ्रमजन्वा-
संभवात्तत्संग्रहाह ॥ उपलक्षणमेतदिति । शिष्टं स्पष्टं ॥ समर्थितमिति । तत्तद्बाहुकोक्षस्वरूपनिराकरणपूर्वकं कर्मक्षयतथोक्तांति-
रित्यादिना स्वोक्तमोक्षस्वरूपसमर्थनेति शेषः ॥

औदार्यमुच्चवचशक्तिरात्मस्वरूपदाढ्यं च निजस्वभावः ॥ स्वातंत्र्यमापूर्णविशेषयोग्यता विरोधहानिश्च चतुर्थपादे ॥ व्यवस्थितिर-
विशेषस्थितिश्च निषेधसामान्यविधिक्रियाणां ॥ विभक्तता चात्वर्यैव सिद्धिर्विषयसंप्राप्तिविरोधहेतवः ॥ सुश्रवयता शब्ददतिप्रसिद्धिविद्वेकवि-
न्यासविचारसंज्ञाः ॥ नानाप्रवृत्तिः कृतकृत्यता च विषयतर्काः समतीतपादे ॥ महाफलत्वं प्रविचिक्ता च रधिग्रहः साधनमाहृत्यं ॥
विशेषकार्यं कृतिसंस्थितिश्च सुयुक्तयो निर्णयमाः स्वपक्षे ॥ व्यभिचरता कार्यकस्वमर्थव्यवस्थितिः सुदाढ्यं परतन्त्रता च ॥ समानधर्मः कृतशेषता
च लोकोपमापूर्वमतानुसाराः ॥ विशेषसाम्यश्रुतिराढ्यता च समानलोपो महिमा विशेषः ॥ कृतार्थता शब्ददुष्टदुष्टिः सिद्धांतनिर्ण-
तिविशिष्टहेतवः ॥

सु०—इदानीमेतत्पादाधिकरणेषु पूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तीर्विधक्षुः प्रसंगात्सिद्धावलोचनेन पूर्वपादद्वययुक्तिश्चतुर्थपक्षमस्मिन्पाद-
चाह ॥ औदार्यमिति । चतुर्थपादे तृतीयाध्यायस्य पूर्वपक्षयुक्तय इति शेषः । विषयसंप्राप्तिरुक्ता निरायः । पूर्वपक्षसंप्राप्ति-
कुर्वतीनां युक्तीनां निवारका हेतवः । विषयसंप्राप्तिरिच्छाहेतव इति क्वचित्पाठः । तत्र संप्राप्तिशब्दः करणसाधनः । समतीतपादे

॥ ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ॥ प्रधानवायुरित्स्वह वायुनामा भूतेष्विति प्रोक्तगतोऽपि युक्त्या ॥ यस्माच्छ्रुतौ पवते चेति भूरिप्रोक्तो यतो
भूतमानी च सोपि ॥ महामानी त्वल्पमानी च यस्मात्तच्छब्देनायुज्यते तेन सोपि ॥ ५ ॥

निर्न्तरातीतपादे । स्वप्ने सिद्धांतविषये । निर्णयगा निर्णयहेतवः सुयुक्तयः । पूर्वमतानुसारा युक्तयो यस्मिन्पादेऽनुस्रियंत एता-
भिरित्यनुसाराः । सिद्धांतनिर्णतेर्विशिष्टहेतवः ॥ छ ॥ ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ॥ उत पंचस्थपि भूतेष्विति संशयेऽग्रावेक-
भूतेषु देवा विलीयंते इति श्रुतिद्वयविप्रतिपत्त्या क्रिमशवेकस्मिन्सर्वे देवा विलीयंते उत पंचस्थपि भूतेष्विति संशयेऽग्रावेक-
स्मिन्नेव सर्वेषां देवानां लयः । अविश्रुतेनिरवकाशत्वात् । भूतश्रुतेस्तु सावकाशत्वात् । एकस्मिन्नग्नौ सर्वेषां च लयेऽग्रेऽथ वायौ
वायोराकाशे सति भूतेष्विति बहुवचनोपपत्तेरिति प्राप्ते सिद्धांतितं । नैकस्मिन्नग्नौ सर्वेषां देवानां लयः । किंतु पंचस्थपि भूतेषु । कुतः ।
पृथिव्यामृभवो विलीयंते वरुणेऽश्विनावग्रावमयो वायाविद्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयंते (मृत्यवः)
ऋभवः पृथिव्यां वरुण आपोऽग्नयस्तेजसि मरुतो मारुते आकाशे विनायका विलीयंत इति श्रुती यथायोगं पंचस्थपि भूतेषु देवानां
लयं दर्शयतो हीति । अत्र वायाविद्र इति वायुशब्दो भूतवायोऽप्रधानस्य वाचको विवक्षित इति प्रतीयते । पृथिव्यादिसंकीर्तनेन
भूतकारणात् । सूत्रकृता च सर्वेषु भूतेषु देवानां लय इत्यत्रार्थे गृहीतं श्रुतिः । भूतेषु तद्धेतुरित्युपक्रमात् । ततोऽप्यप्रधानो वायु-
रिति प्रतीतिनिवारणाय ॥ प्रधानेति । तुशब्दोऽवधारणे । इह श्रुतौ भूतेष्विति प्रोक्तगतोऽपीति शंकाबीजानुवादः । भूतेषु
लयं वक्ष्यामीत्याशयेन श्रुत्या प्रोक्तं यत्पृथिव्यादिकं तद्गतोऽपीति । यद्वा भूतेषु देवानां लय इत्यत्रार्थे प्रोक्तं सूत्रकृता गृहीतं श्रुति-

वाक्यं तद्वर्तायतीति । कुतो युक्त्या उत्तमानामिन्द्रादीनामधमे भूतवायौ लयानुपपत्तेरित्यर्थः । प्रधानवायावपि कथमिन्द्रादीनां लया-
पपत्तिरित्यत आह ॥ यस्मादिति । यस्मात्कारणात्सा वा एषा देवताऽनादिर्योऽयं पवत इति श्रुतौ चशब्दादन्यास्त्वपि श्रुतिषु
प्रधानवायुर्यैरिष्टरित्वेन सकलजीवोत्तमत्वेन प्रोक्तस्तस्मास्तमिन्द्रादीनां प्रलयोपपत्तेः प्रधानवायुस्त्विह वायुनामेति संबंधः । यद्वा
एष वै ब्रह्म योऽयं पवते तमेताः पंच देवताः परिम्रियते विद्युद्वृष्टिश्चंद्रमा आदित्योऽग्निरिति श्रुतिरत्र विवक्षिता । तत्र भूरि स्पष्टं
सूर्यादीनां संहर्ता प्रोक्त इति । एवं तर्हि भूतप्रकरणबाधः स्यादित्यत आह ॥ यत इति । न केवलमप्रधानवायुः किंतु स प्रधा-
नवायुरपि भूतमानित्वाद्भूतनामा चेति चार्थः । अतः प्रकरणविरोधाभावात्प्रधानवायुरेवैह वायुनामेति । उक्तमेव प्रपंचयति
॥ महामानीति । महांश्चासौ मानी चेति मानी सर्वायिमानीति यावत् । यथा समस्तराष्ट्राधिपती राजा तदंतर्गतस्य ग्राम-
स्याधिपतिर्भवत्येवं सर्वाभिमानी प्रधानवायुरल्पस्य वायोभूतस्याभिमानी भवेदेव । तच्छब्देन भूतशब्देन । न केवलं वायुशब्देनैत्य-
पर्यः ॥ छ ॥ ४ । २ । ५ ॥ छ ॥

टि०-॥ विवक्षुरिति । अन्यथा व्याख्यां करोमीति प्रतिज्ञाव्याघातप्रसंगादिति भावः । पूर्वपादद्वयपूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तिकथनस्यात्रा-
संगतिमाशंक्य परिहरति ॥ प्रसंगादिति । तत्रैवानुक्तौ निमित्तमाह ॥ सिंहेति । उक्तयुक्तीनां पूर्वपक्षयुक्तिकथस्य भाष्याख्यत्वसिद्धयर्थमपेक्षितं
पूरयति ॥ पूर्वपक्षेति । ननु सिद्धांतहेतूनां पूर्वपक्षप्रापकयुक्तिकिरुद्धत्वेऽपि न विपक्षसंप्राप्त्या विरुद्धत्वमिति न तद्विरुद्धत्वोक्तिर्युक्तेत्यतोऽत्र
विपक्षः संप्राप्यतेऽनयोति संप्राप्तिशब्दस्य कारणात्ततया पूर्वपक्षप्रापकयुक्तिपरत्वेन पूर्वपक्षकोटिपरत्वाभावात् सिद्धांतहेतूनां च तद्विरुद्धार्थवा-

ज्ञानुपपत्तिरित्याह ॥ तत्रेति । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादस्यापि समतीतपादत्वात्तत्प्रतीतिनिरासायाह ॥ निरन्तरेति । अव्यवहितेत्यर्थः । पक्षशब्दार्थकथनपूर्वकं सप्तम्यर्थमाह ॥ स्वसिद्धंति । युक्तीनाममूर्तत्वेन निर्णयगमनस्यासंभवादाह ॥ निर्णयहेतव इति । अनेन निर्णय-
गत्वं निर्णयसंबधित्वमात्रं । तच्च हेतुत्वेन युक्तीनामन्यतीति नानुपपत्तिरित्युक्तं भवति । युक्तीनां पूर्वमतानुसारात्तानुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥
अनुस्त्रियंत इति ॥ निरवकाशत्वादिति । अन्नाविलेकवचनश्रुतियुक्तयेति शेषः । ननु बहुवचनश्रुतियुक्तत्वादूतश्रुतेरापि निरवका-
शत्वमेवेति कथं निर्णय इत्यतस्तस्याः सावकाशतामुपपादयति ॥ **एकास्मिन्निति ॥ शंकाबीजेति ।** भूतप्रकरणादिरूपशंकाबीजेत्यर्थः ।
तदुभयानुवादतामेव दर्शयति ॥ **यद्वेति ।** पूर्वोदाहृतश्रुतौ वायोरुत्तमत्वोक्त्या तत्रेद्रादीनामार्थको लयलाभः । अत्र
तु पक्षे वायावर्द्ध इत्यादौ निर्दिष्टानां केषांचित्साक्षादेव तत्र लयोक्तिरिति पक्षयोर्भेदोऽवधेयः । नन्वेनेन महत्त्वाभिमानिवप्राप्तावपि न सर्वाभि-
मानिवप्राप्तिरिति विवक्षितासिद्धिरित्यतो भवेदेवं यदात्र महतोऽभिमानाति पृष्टितत्पुणो विवक्षितः स्यात् । न चैवं । किंतु समानाधिकरणसमास
एव । तथा च परमधार्मिक इत्यादौ धर्मेण परमत्वलाभवदत्रापि संनिधानादभिमानित्वेनैव महत्त्वलाभात्सर्वाभिमानित्वासिद्धिरित्याभिप्रेत्य समानाधि-
करणसमासमाह ॥ **महांश्चासाविति ॥ ग्रामस्येति ।** अल्पार्थे कप्रत्ययविधानादल्पस्य ग्रामस्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ ४ ॥ २ ॥ ५ ॥ ७ ॥

॥ ७ ॥ तानि परे तथा ह्याह ७ ॥ तस्मिंमल्लयं यांति भूतान्यशेषक्रमाचिरोधेन स एव विष्णौ ॥ इंद्रादीनां तत्र लयः क्रमं तु प्रोक्तं विशेषाद्-
नुसृत्य नान्यत् ॥ तस्मादशेषा गिरिजां प्रविश्य तथैव रुद्रं सह तेन वार्ष्णे ॥ तथा पतिं प्राप्य सहैव तेन लयं हरौ यांति समस्तजीवाः ॥
सोमस्तु वार्ष्णेयुतोनिरुद्धं विशाल्यसौ काममसौ तु वार्ष्णे ॥ सा शेषदेवं सगिरं च सैव वायुं विशाल्यंज इतीह निर्णयः ॥ उमागिरिश-

विति भारतीराविति स्म वागेदगता ब्रवीति ॥ अहोद्रपनीमहिपं विरिचपत्नीविरिचं च विमुक्तिकाले ॥ त एव यस्तत्पदमाहुवति तत्काल-
पतात्समुपास्य जीवाः ॥ ब्रह्मत्वकाले प्रविशति चैतानिति स्म वाक्कादशतामुयैति ॥

सु०-॥ ॐ तानि परे तथा ह्याहेति सूत्रं ॐ ॥ अस्यार्थः । तानि भूताभिमानप्रभृतीनि देवानि परं परमात्मनि
लीयते तथा ह्याह श्रुतिरिति । अत्र सर्वेषां देवानां परमात्मनि साक्षाद्व्ययः प्रतीयते । तत्परिहाराय भाष्यं । प्राणद्वारेणेति ।
तत्रापि प्राणे सर्वेषां साक्षाद्व्ययः प्रतीयते । अतो विस्पष्टं व्याचष्टे ॥ तस्मिन्निति । अशेषक्रमाविरोधेन श्रुत्याद्युक्तं सर्वं क्रममनु-
सृत्य । भूतानि भूतादीनि देवानि तस्मिन्प्रधानवायौ लयं याति । स एव विष्णौ लयं याति । यश्च वायाविन्द्र इति श्रुताविन्द्रादीनां
प्रधानवायौ लयोऽभिहितः सोऽपि न साक्षादित्याह ॥ इन्द्रादीनामिति । तत्र प्रधानवायौ । विशेषादिति तृतीयार्थे पंचमी ।
विशेषवाक्येन प्रोक्तमनुसृत्य व्याख्यातव्यः । न त्वन्यद्वाख्यानं साक्षात्तत्र लय इति । विशेषवाक्यविरोधादिति भावः । तमेवक्रमं
संक्षेपेण तावदाह ॥ तस्मादिति । विशेषप्रमाणस्य सर्वथाऽनुसर्तव्यत्वादिति भावः । अत्र गिरिजाशब्दो वारुणीसापणोपरो
व्याख्येयः । तथा रुद्रशब्दः शेषगरुडपरः । तथा च वक्ष्यति । तथा गिरिजया सहैव रुद्रं प्राप्य पतिं वाण्याः । समस्तजीवा
इत्यस्यैव विवरणमशेषा इति । यद्वा रुद्रं प्रविशतीत्यध्याहारेण व्याख्येयं । अर्यैव विवरणमुत्तरवाक्यजातं । तत्र वायाविन्द्र इति
श्रुतायुक्तानामिन्द्रादीनां चतुर्णां पृथिव्यादीनां भूतानां च क्रमेणैव वायौ प्रवेश इति यदुक्तं तत्तावत्प्रपंच्यते । इह द्वौ मार्गौ
शेषमार्गौ गरुडमार्गश्च । तत्र शेषमार्गमादावाह ॥ सोमस्त्विति । वारीशयुत इत्यनेनान्देवताया वरुणस्य सोमे लय इत्युच्यते ।

सूर्योऽग्निमुक्तो गुरुमाप्य तेन शक्रं संहतेन सुपर्णपत्नी ॥ तथा सुपर्णस्य हि तेन दार्षीं प्रत्युत्प्रेरयति एव द्योति ॥ इन्द्रदेवस्तु यदोऽन्तेन
तदा हुमेत्येव सुपर्णपत्नी ॥ उक्ता सुपर्णश्च गिरिशनाम्ना ततो विरोधश्च न कश्चनान्न ॥ दृष्ट्वा ततो इन्द्रदेवाय तेषां प्राणैर्देहेन सुपर्णपत्नी ॥
विशति ये मनवो राजमुख्या मनुं प्रविश्यान् गता महद् ॥ आकाश उर्वी च गुरुं प्रविश्य तैर्देवैः पततः पुरःपुरदेवं ॥ सतादयो दत्तयः कामदेव
विशति शिष्टा अपि हव्यवाहं ॥ वर्णाश्रमाचाररता मनुष्या धर्मं मनुं सोऽपि समेति काले ॥ तस्मै च सर्वे पितरः सुरानुगाः सर्वे कुबेरं स च
सोममेव ॥ विमुक्तिकाले प्रविशत्यभीष्टं भोगांश्च तद्देहगताः प्रभुं जते ॥

इन्द्रादिचतुष्टये सोमस्य भूतेष्वर्षां च वायुप्रवेशे निर्णयः । प्राग्गिरिजां रुद्रमित्युक्तं । इदानीं च गिरं वायुमिति । एते चत्वारः
शब्दाः प्रसिद्धपदार्थका इति प्रतीतिं वारयितुमाह ॥ उमेति । उमागिरीशाविति भारतीरावित्यपि ईरः समीरः । वागित्य-
तत्पर्यायसमुदायो गृह्यते । प्रतीतिार्थत्वे किं वायकमित्यत उक्तं ॥ विसुक्तकाल इति । विमुक्तिप्रतिपादनावसरं । एतेनोमादीनां
चतुर्णामिह जन्मनि मुक्त्यभावादिति वायकं मृचितं भवति । वेदवाक्यानुसारिणो वयमपि तथैव प्रयुक्तयंतः स्म इति भावः ।
उमादिशब्दानां वाख्यादिदृष्ट्वा किं निमित्तमित्यत आह ॥ न एवेति । यद्यस्मात् उमाद्या एव तत्पदं वाख्यादिपदमुत्तरकल्पं प्राप्नुवति
तस्मादिति पूर्वेण संबंधः । अनेनोमात्वादीनां वारुणीत्वादीनां चैकद्वयसंबंधो लक्षणावीजमित्युक्तं भवति । प्रसिद्धपदत्वाग्निनाप्रसिद्धपदप्र-
योगे किं प्रयोजनमित्यत आह ॥ तत्काल इति । तत्काले उमात्वादिकाले । एतानुमादीन्देवान् । ब्रह्मकाले तेषामेव वाच्या-
दीनां ब्रह्मत्वादेः काले । एतान्वाख्यादीन् । चो यस्मादित्यर्थः । इति तस्मात् । वाग्बेदवाणी । तादृशतामुमादिशब्दयचो । एत-

द्वि १२**

दुक्तं भवति । यो यस्मिन्नतिपरिचयवांस्तस्याश्रमांतरप्राप्त्यादिना नामांतरे प्राप्तेऽपि तदभिज्ञास्तं प्रति तं पूर्वनाम्नैव व्यवहरंतीति लोके सुप्रसिद्धं । तथाऽत्रापि प्रयोग इति किं प्रयोजनान्वेषणेनेति । इदानीं गरुडमार्गमाह ॥ सूर्य इति । अग्नियुक्त इत्यनेनाग्नेः सूर्ये लय इत्युच्यते । अनेनाग्निरिन्द्र इति श्रुतिः परंपरापेक्षेत्युक्तं भवति । एतद्गतो वाणीगत एव । एतेनैन्द्रादिंन्द्रादित्यबृहस्पतीनां भूतेषु तेजसो वार्यो लयो विवृतो भवति । नन्वेतदिन्द्र उमायासुमा रुद्रे विलीयत इति श्रुतिविरुद्धं । उमारुद्रशब्दयोः स्वार्यपरित्यागेऽपि वारुणशेषपरतया व्याख्यातत्वादित्यत आह ॥ इंद्रेति । यदातदाशब्दावधिकरणमात्रस्योपलक्षकौ । यत्र श्रुतावत्रोपायार्थिप्रवेश उच्यते । तस्याश्रोमाया रुद्रे । सुपर्णपत्न्येव । गिरिशनाम्ना गिरिशपययेण । सौपर्ण्यामिन्द्रलयस्य बलवद्भूतिसिद्धत्वादिति हिशब्दः । अत्र पदसादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । अधुना तानि पर इत्युक्तानां हिरण्यगर्भे लयप्रकारमाह ॥ भृगवादय इति । सुपर्णपत्न्याः सुपर्णे लयः सिद्ध एव । इन्द्रपयतेमेव वक्तव्येऽधिकवचनमुक्तदार्ढ्यार्थं । एवमुत्तरत्रापि । ये मनवो वैवस्वताद्याः ये च राजमुख्याः प्रियव्रताद्यास्तो स्वायंभुवमनुं प्रविश्यात्र स्वायंभुवे मनो गता वर्तमाना महेंद्र । विशतीत्युभयत्र संबध्यते । भूतेषु पृथिव्याकाशयौल्यप्रकारो वक्तव्यस्तमाह ॥ आकाश इति । वायुभूतस्य मुख्यभिमाना प्रधानवायुरित्युक्तं । अमुख्याभिमानिनस्तु शक्रं मरुद्गणा इति लयो वक्ष्यते ॥ सनादय इति । सनत्कुमारव्यतिरिक्ताः । तस्य कामावतारत्वात् । कामस्य तु वारुण्यामुक्त एव लयः । शिष्टा उक्तेभ्यः । एतेनानां सर्वे देवा विलीयंत इत्यस्य विषयो दर्शितः । अस्यापवादमाह ॥ वर्णाश्रमेति । एतत्संगान्मुक्तौ प्रवेशमात्रमुक्तं न तु देशलयः । तेषामुत्क्रमणस्य विद्यमानत्वात् । वर्णाश्रमाचारता इत्यनेन

आनन्दसुख्यक्तिरुभ्र तेषां भवत्यतश्चेष्टत एव निर्गताः ॥ क्रीडति भूयश्च समाविशति तानेव सायुज्यमिदं वदति ॥ सायुज्यहीनास्तु लये
 तु सर्वे प्रोक्तेन मार्गेण विदंति चष्टौ ॥ बहिश्च निर्याति ततोऽप्यदापि सायुज्यभाजां भवति प्रवेशः ॥ उक्तं समस्तं परमश्रुतौ हि प्रोक्तं च सर्ग-
 क्रमतो विपर्ययः ॥ मुक्तौ लये यद्वदयो लयश्च विपर्ययेत्यवदद्विरां प्रभुः ॥ लयो यतो मुक्तिरियं सुराणां भोगो विशेषेण च यं वदित्यति ॥
 मनुष्याणां मुक्तौ वर्णाश्रमवत्त्वमस्तीति सूचयति । धर्मस्य तु स्वायंभुवे मनौ लय एव । काले मोक्षकाले । सर्वे पितरस्तं धर्मव
 संयान्ति । सर्वे सुरानुगा गंधर्वाद्या कुबेरं । उपसंहरति ॥ विमुक्त्यति । एवं सर्वे यथोक्तप्रकारेण विमुक्तिकाले प्रविशंत्युत्तमानिति
 शेषः । न केवलं प्रविशति किं तर्ह्येत्यत आह ॥ अभीक्ष्णमिति । आविष्टग्रहवदित्यर्थः । किमनेन प्रवेशनेत्यत आह ॥ आन-
 देति । अमुन्नोत्तमेषु प्रवेशेन । मविष्टानां पुनर्निर्गमोऽस्ति न वेति शंकायामाह ॥ अतश्चेति । अत एभ्य उत्तमेभ्यो निर्गताश्चेति
 संबंधः । इष्टमिच्छा । ननुसके भावे क्तः । निर्गतानां पुनः प्रवेशोऽस्ति नवेत्यत आह ॥ भूयश्चेति । तान्पूर्वप्रविष्टानेव । नन्वेवं-
 विधा मुक्तिः क्वापि नोपलब्धेत्यत आह ॥ सायुज्यमिति । वदति पुराणादीनि । सद्युजां भावो हि सायुज्यं । किमिदं
 सायुज्यं सर्वेषामस्ति । नेति ब्रूमः । तर्हि सायुज्यहीनानां कीदृशी वृत्तिरित्यत आह ॥ सायुज्येति । लये तु लय एव । विश-
 त्युत्तमान् । बहिस्तेभ्यः । एतत्सायुज्यभाजामपि समानमिति नेत्याह ॥ तत इति । ततो लयकालात् । नन्वेतत्सर्वं कुतः प्रमा-
 णात्प्रतिपत्तव्यमित्यत आह ॥ उक्तमिति । अस्यास्मिंल्लय इत्युक्तं समस्तं । परमश्रुतिश्च विस्तरभयान्न पठिता । चशब्द उत्तरवाक्येन
 संबध्यते । प्रमाणांतरमाह ॥ सर्गेति । मुक्तौ सर्गक्रमतो विपर्यय इति । यो यस्माज्जातस्तस्य तस्मिन्मुक्तिरिति तावदंगीकर्णयि-

मुक्तित्वेन सः । प्रमाणान्तरं चाह ॥ उक्तञ्चेति । विषमतिविषभावो देवानामुक्तलयानुसारत इति यस्मिन्यस्यास्माभिलेय उक्तः स विबोऽपरः प्रतिविब इत्युक्तमस्तीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह ॥ बिब इति । मोक्षानन्तरमपि सर्वदा । एतदुत्तरत्रोपयोगि । प्रसंगादिहोक्तं । यद्यस्मान्मुक्तौ प्रतिविबस्य बिबे ल्यो नियतः प्रमाणप्रसिद्धः तानि चान्यत्र पठितानि । तस्मादुक्तं युक्तमिति । यदुक्तं सर्वेषां भूतानां प्राणे लयस्तस्य विष्णविति तदसत् । प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति श्रुतिविराधात् । बिबे प्रतिविबस्य लय इति चासत् । न हि प्राणस्तेजोभूतस्य प्रतिविब इत्यत आह ॥ तेजोऽभिधामिति । वायुः प्रलये तेजोभिर्धां श्रियमाप्य तत्र लीनो भूत्वा विष्णुमाप्तः । सृष्टिकाले जातेऽग्रे सर्वेभ्यः पूर्वं ततो विष्णोः पुन्रतया हिरण्यगर्भत्वेन प्रसूतः । पुनरेव प्रलये मुक्तौ विष्णुं प्रविश्यात्र विष्णौ तिष्ठति । इदमुक्तं भवति । तेजःशब्दस्य लक्ष्मीवाचित्वान्नोक्तविरोधः । एवं तर्हि विलीनो हि प्रकृतौ संसारमेतीति श्रुतेर्वार्योः संसारप्रसंग इति चेन्न । इष्टत्वात् । हिरण्यगर्भत्वेन पुनर्जननानांकारात् । एवमपि ब्रह्मविदो मुक्त्यभावप्रसंग इति चेन्न । हिरण्यगर्भत्वानन्तरं मुक्तिस्वीकारादिति । इदं च प्राणशब्दस्य वायुवाचित्वपक्षमादायोक्तं । हिरण्यगर्भवाचित्वपक्षे तु भाष्योक्तं द्रष्टव्यं । मुक्तानां स्वस्वोत्तमदेवताः प्रविश्यावस्थानमित्युक्तं । नैतावदेव । किंतु भगवत्प्रवेशोऽप्यस्ति । उक्तश्च भोगो नानंदस्य जनकः किंतु व्यंजक एव । आनंदस्तु स्वरूपभूत इत्याह ॥ सर्वेऽपीति । सर्वेऽपीत्युक्ते देवानां प्रकृतत्वात् एवेति प्रतीतिं चारयितुमशेषतोऽपीत्युक्तम् । भुंजंतोऽनुभवंतः । शिष्टा हव्यवाहमित्यस्यापवादोत्तरमाह ॥ प्रयान्तीति । निर्ऋतिस्तु धर्मं प्रयाति । मरुद्गणाः शक्रं प्रयाति । तथाशब्दः समुच्चये । पृतनाधिपाद्या विष्वक्सेनाद्याः सर्वे भगवतः पार्षदा अनिरुद्धं प्रयाति । देहल्यार्यमिति शेषः । अनिरुद्धस्य तु कामे लय उक्त एवेत्येवार्थः । अत्र प्रमाणमाह ॥ तुरेति । अत

बि १३

पुनस्तत्रैव नोक्तं परमश्रुतावनुकत्वात् । पादार्थमुपसंहरति ॥ इयमिति । देवादीनां देहलयरूपा विमृक्षिरक्तेति ॥ ४।२।७ ॥

॥ इति श्रीमत्पूज्यप्रमतिभगवत्पादसुकुतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्यतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यादिविहृता चतुर्थोऽध्यायः श्रौतक्रमणचरणः पर्यवसितः ॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थीध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४-२ ॥

टि०-मूले भूतानीति बहुवचनमाद्यर्थे भूतादिपदं चाभिमानिदेवतापरं प्राणद्वारेण सर्वाणि देवतानि परमात्मनि विलीयंत इत्यादिभाष्यादित्यभिप्रेत्य तद्वाच्ये ॥ भूतानि भूतादीनि देवानीति ॥ तमेव क्रममिति । तस्मादशेषा इत्यादिना वक्ष्यमाणं सर्वं क्रममित्यर्थः । विशेषात्मैकमित्यत्र कारणत्वाद्विशेषस्य विशेषेणेति तत्र तृतीयया भवितव्यं । पंचमी तु कथमित्यत आह ॥ तृतीयार्थ इति । सुपां सुलुगिति स्मरणादिति भावः । विशेषपदं च योग्यत्वाद्विशेषवाक्यपरमित्याह ॥ विशेषवावयेनेति ॥ न त्वन्यद्वाख्यानमिति । निषिद्धं व्याख्यानमैवोपदेशयति ॥ साक्षात्तत्र लय इतीति । कुतो नेत्यत आह ॥ विशेषेति ॥ तावदिति । सोमस्त्वित्यादिना विस्तरस्याप्युच्यमानत्वादिति भावः ॥ वक्ष्यतीति । उमागिरिशावपि भारतीरावित्यादिना गिरिजारुद्रशब्दयोर्वोरूणीशेषपरत्वं । इंद्रप्रवेशस्तु यदोच्यते तत्र तदा बुभुक्षेव सुपर्णापत्नित्यादिना च तयोः सुपर्णसुपर्णीपरत्वं च वक्ष्यतीत्यर्थः । तथेत्यत्र रुद्रं सहेति वक्ष्यमाणसहशब्दस्यान्वयं तेन चावधारणस्यान्वयं चाभिप्रेत्याह ॥ गिरिजया सहैवेति । तया पतिं प्राप्येति प्राप्यशब्दस्य न यथाश्रुत एवान्वयः किंतु योग्यत्वादुद्रमपत्न्याभिप्रेत्याह ॥ रुद्रं प्राप्येति । ननु समस्तजीवा गिरिजां प्रविश्य तया सह रुद्रं प्रविश्य तेन सह वारूणीं प्रविश्य तया सह तपयति प्राप्य हरौ लयं यातीत्येतावतैव विवक्षितक्रमाभिधानात् अशेषा इत्यनर्थकमित्यतः समस्तशब्दार्थे प्राप्तसंकोचशंकापरिहारेण तद्विवरणरूपत्वाच्च तद्वैयर्थ्यमित्याशयेनाह ॥ अशेषा इतीति । क्रियांतराध्याहारमात्रेण वाक्यभेदमाश्रित्य कर्तृवाचकपदद्वयसार्थक्यसंभवेनागतिकाविवरणत्वरूपनमुचितमित्याशयेन क्रिया-

ध्याद्वारेण वाक्यभेदमाश्रित्याह ॥ यद्वेति । अनेनाशेषा गिरिजां प्रविश्य रुद्रं प्रविशति । अनंतरं रुद्रेण सह वाणीं प्राप्य तथा सह तत्पार्तं
 प्राप्य ह्यौ समस्तजीवा लयं यांति वाक्यभेदेन योजनोक्ता भवति ॥ अरैवेति । तस्मादशेषा इति श्लोकोक्तायैव प्रमेयस्य सोमस्वित्याद्युत्तर-
 वाक्यजान्तं विकरणमतौ नानर्थक्यामित्युक्तं भवति । अतत्त्ववचनं प्राक् संक्षेपेणेत्युक्तिमिति द्रष्टव्यं ॥ यदुक्तामिति । इंद्रादीनां तत्र लय इत्यादिना
 तस्मिन्नुच्यं याति भूतानां त्यादिना चेति शेषः ॥ प्रागिति । संक्षेपेण क्रमाभिधायके वाक्य इत्यर्थः ॥ इदानीमिति । सोमस्वित्वाति प्रपंचवाक्य
 इत्यर्थः । भारतीरावित्यत्रोक्ति शेषः । योग्यत्वात्पर्वत्रापि संबध्यत इत्याशयेनाह ॥ उमागिरिशिवीति । उमागिरिशिवपीत्यपिशब्दस्य
 कथास्थितयोजनायां वैष्यर्ष्यमाशंक्य भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ इत्यपीति । निर्दिष्टशब्दमात्रपरत्वे वाक्शब्दस्य तत्पर्यायशब्दसमुदायस्य
 प्रसिध्यर्थपरित्यागेन परत्वालाभप्रसंगात् । तद्व्याभायाह ॥ वागित्येतत्पर्यायेति । किमनेन प्रसिद्धार्थत्वे बाधकमुक्तमित्यत आह ॥ एतेनेति ॥
 वृत्ताविति । अमुख्यवृत्तावित्यर्थः । तस्याः शक्यसंबंधादिरूपनिमित्तापेक्षत्वादिति भावः । ननु तथाऽपि किं प्रयोजनमिति शंकाया न
 परिहारः प्रयोजनान्नोक्तमित्यतः प्रयोजनानुकावपि तदुपासमाद्विना तत्रातिपरिचयसंचनेन प्रयोजनानपेक्षत्वसूचनात्तत्परिहारोपपत्तिरित्याह ॥
 एतदुक्तं भवतीति । तस्येति । यास्मान्नित्यकुल्येत्यर्थः । तदभिज्ञातस्यरिचयामिज्ञातं अति यः परिचयवातं प्रतीत्यर्थः ॥ तमिति ।
 यस्य भावात्तत्प्राप्तित्वेत्यर्थः । यदातदाशब्दयोः कालरूपाविकरणविशेषवाचकत्वात्तस्य च प्रकृतेः संभवादुपलक्षण्या श्रुतिरूपाधिकरणपर-
 मत्वमाह ॥ यदा तद्वेति । एतदेव दर्शयति ॥ यत्र श्रुताविति । उमेयिवेत्येवशब्दस्य वैष्णव्यादिप्रसंगादिभक्तमतया तं योजयति ॥
 सुपणपत्त्येवेति । तस्मात् त्रिसंशपदस्य सुपणपरत्वलाभेऽपि रुद्रशब्दस्य तदलाभाद्योगा रुद्रे विलीयत इति श्रुतिविरोधपरिहारसिद्धिरित्यत
 आह ॥ गिरिकापूरयति ॥ अतीतिर्धर्मत्वे बाधकमाशङ्क्य लक्षण्यां सुपण्यादिपरत्वमित्यत आह ॥ सौपण्यामिति । उमागिरि-
 कापूरयति ।

शपदयोः सुपर्णादिषु दृत्तौ किं निमित्तं । न हि तेन बिना लक्षणा संभवतीत्यत आह ॥ अत्रेति । ननु तथाऽपि हिरण्यगर्भे लयप्रकारानुक्तैः
कथं तत्र लयमाहृत्यवतार इत्यतः सुपर्णाः सुपर्णेतस्य च घाणीद्वारा हिरण्यगर्भे उत्करीत्या लयस्य सिद्धत्वात् तदनुक्तिदोष इत्याह ॥ सुपर्णा-
पत्न्या इति । ननु तर्हि इन्द्रपर्यंतमेव लयो वक्तव्यः स्यात् । इन्द्रस्य सुपर्णपत्न्यादिद्वारेण हिरण्यगर्भे लयस्य सिद्धत्वादित्यत आह ॥ इन्द्रपर्यंत-
मेवेति ॥ एवमिति । यत्र यत्राधिकवचनं दृश्यते तत्सर्वमुक्तद्वार्यमित्यवगतव्यमित्यर्थः ॥ उभयत्रेति । सुपर्णपत्नीं विशंतीति पूर्वत्र
मैत्रं प्रविशंतीत्युत्तरत्र चेत्युभयत्र संबध्यत इत्यर्थः ॥ उक्त एवेति । काममसौ च वारुणीमित्युक्तत्वादिति भावः ॥ अस्येति । विशंति
शिष्टा अपि हव्यवाहमित्यस्येत्यर्थः । मनुष्याधमा इत्येतावता पूर्वेवर्णाश्रमेत्यादिताद्विशेषणानर्थक्यमाशंक्य तत्प्रयोजनमाह ॥ वर्णेति ॥ लय
एवेति । न प्रवेशमात्रमित्यर्थः । सप्तम्यर्थेऽत्र लय इत्यभिप्रेत्यापेक्षितं परन्योजयति ॥ उत्तमेषु प्रवेशेनेति ॥ अत एभ्य इति ।
यद्येतत्तदोशित्युक्तत्वादत इत्येतददोरूपमित्येतेभ्य इति वक्तुमर्चितं । तथाऽप्येतत्तदोशित्यत्रेदम इशित्यत इदम इत्यस्यानुवृत्तिरस्त्वित्याशयेनैवमुक्तं ।
क्वचित्तु एतेभ्य इत्येव पाठः । तत्र न किंचिदेतदित्यवधेयं । अतश्चेति चशब्दो न यथाश्रुतसंबंधः । किंतु भिन्नक्रम इति भावेनाह ॥
निर्गताश्चेतीति । मूले आदादित्वात्तृतीयांतात्तत्तमिरित्यभिप्रेत्य कर्मसाधनताप्रतीतिनिरासाय भावसाधनतामाश्रित्येष्टशब्दं व्याख्याति ॥
इष्टमिच्छेति । अत्र टीकायाभिच्छानुरूपमिति पाठः कालितः । मूलकोशेष्वदर्शनात् ॥ नपुंसक इति । एषणमिष्टमिति भावे क इत्यर्थः ॥
वदंति पुराणादीनीति । कारणे कर्तृत्वोपचारेण समाधेयं ॥ उत्तरवाक्येन संबध्यत इति । सर्गक्रमत इत्युत्तरवाक्येन संबध्यत
इत्यर्थः । वदंत्येनोत्तरवाक्योक्तस्यानुमानस्य प्रमाणांतरत्वसूचकशब्द इत्युक्तं भवति । अत एव प्रमाणांतरमाहोति वक्ष्यतीति ध्येयं ॥ तस्य
तस्मिन्मुक्तिरिति । तस्य तस्मिन्ल्लय इत्यर्थः । तत्तदनुमानमेव यदि तत्र तत्र लयस्ताहिं वरुणादानुपमानामभिप्रभृतीनां वरुणादौ लयो न

स्यादित्यत आह ॥ एतच्छेति । कुतोऽस्य नियमस्योत्सर्गिकवमित्यत आह ॥ तथा चेति । तत्समानानां च विशेषवचनाभावं स्वसमानल्य-
 स्यान् एव ल्योपपत्तेरिति न्यायविवरणेऽनुत्यादकेऽपि ल्यस्योक्तत्वाद्गुणानुगुणानामपि तदुत्पत्त्यादिदेवतासमानानामधिप्रभृतीनां स्वसमानावादि-
 देवताल्यस्थाने वरुणादौ ल्यो नानुपपन्न इति भावः ॥ साधारणप्रलय इति । महदादिजडसाधारणप्रलय इत्यर्थः ॥ अर्थान्तर इति ।
 मुक्तिरूपल्यविशेषस्य सर्गक्रमापेक्षया विपरितक्रमवत्त्वं प्रकृतोऽर्थः । ततोऽन्यद्वासाधारणल्यस्य सर्गक्रमविपरितक्रमवत्स्वरूपमर्थान्तरं तत्राथो शब्दो
 वर्तते इत्यर्थः । तथा च प्रकृतसुसमुक्तिभिन्नः प्रलयः साधारणो ल्य इत्युक्तं भवति ॥ उपपादितवानिति । अतो न तदुपपादनीयमिति
 भावः ॥ किं नियामकमिति । ल्येत्यस्य सृष्टिक्रमतो विपर्ययेऽन्यदेवानामिव देवानामन्यन्यथैव मुक्तिसंभवादप्रयोजकत्वमिति भावः ॥
 इयं सुक्तिरिति । देहहानिलक्षणा मुक्तिरित्यर्थः । मनुष्याणामिवेत्यत्र मनुष्यशब्दो देवव्यातिरिक्तलक्षको न तु मनुष्यमात्रविषय इति प्रागुक्त-
 मवधेयं । नन्वेतावता देवा मुक्तौ सर्गक्रमाविपरितक्रमवन्तो ल्ये सर्गक्रमाविपरितक्रमवत्त्वात् संमतवदित्यनुमानमुक्तं भवति । तच्चानुपपन्नं ।
 मुक्तेरपि ल्यत्वेन ल्यगतविपरितक्रमेण ल्यगतविपरितक्रमसाधने हेतुसाध्ययोरभेदेन साध्यावैशिष्ट्यापातादित्यतः साधारणल्यसुसमुक्त्योः
 सामान्यविशेषभावाल्ल्यसामान्यगतसर्गक्रमाविपरितक्रमवत्त्वेन हेतुना ल्यविशेषेण भूतसुसुक्तौ सर्गक्रमविपरितक्रमवत्त्वसाधनाच्च साध्यावैशिष्ट्यामित्याशये-
 नाह ॥ सामान्येति ॥ उक्तानुगुण एवेति । ल्यक्रमविपरितक्रमवानेवेत्यर्थः । तथाऽपि कथं पूर्वोत्तराविरोधपरिहार इत्यत आह ॥
 देहहानिलक्षणयेति ॥ अत एवेति । सर्वस्या अपि मुक्तेर्लयाविशेषाभावादेवेत्यर्थः । अन्यथा मुक्तिरित्येव पूर्वत्र वक्तव्यतया इयमिति
 तद्विशेषणमनर्थकं स्यादिति भावः ॥ स इति । स इत्यस्य पूर्वेषां संबन्धः । ननु मोक्षानन्तरमपि विद्यामना भगवद्वात्मवर्तीत्येतदत एवानन्या-
 धिपतितरिति चतुर्थपादोपाधिकरणप्रमेयमिति तत्रैवं वक्तुमुचितं । अत्र तु तत्कथनस्य का संगतिरित्यत आह ॥ एतदुत्तरञ्चेति । अत्र

यद्यपि तथापीति पूर्णायं । ततश्च यद्यप्येतदुत्तरोपयोगि तथाऽपि प्रसंगादिहोक्तिर्नानुपपन्नेत्युक्तं भवति ॥ **उक्तं युक्त्वमिति** । देवानां मुक्तैः सर्गक्रमविपरितक्रमवत्त्वमिति यदुक्तं तद्युक्तमित्यर्थः ॥ **तेजोभूतस्येति** । तदभिमानिनेऽप्रेरेत्यर्थः । तेजोभिधा भेति तेजःशब्दस्य लक्ष्मीवाचित्वकथनमात्रेणैवोक्ता विरोधपरिहाराद्वाच्ये इतरांशैश्चैवमित्यतस्तत्तद्वाक्यशंकाप्रदर्शनपूर्वकं तत्तदंशसार्थक्यं दर्शयन्नैवाभिप्रायमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति ॥ नोक्तविरोध इति** । प्रतिर्विकस्य विवे लय इत्युक्तस्य तथा सति प्राणस्य तेजोभूताप्रतिविवत्वात्तेजसि लयाभावात् प्रसंगरूपो विरोधो नेत्यर्थः । नन्वेतद्विरोधपरिहारेऽपि यदुक्तं प्राणस्य भगवति लय इति तत्तावद्गतमेव प्राणस्य तेजसि लयाभ्युपगमादित्यत आह । **इदं चेति** । प्राणस्य तेजसि लयोपपादनमित्यर्थः । तर्हि प्राणस्य तेजसि लयात्साक्षाद्भगवद्भयाभावप्राप्त्या तदुक्तिरनुपपन्ना स्यादित्यतो हि स्वयमर्थवाचकत्वाभिप्रायेण प्राणस्य भगवति साक्षाद्भयाभिधानमप्युपपन्नमेव । प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतामिति भाष्योक्तरीत्या हि स्वयमर्थस्य तेजोभिधायां लक्ष्यां तत्प्राप्तिरूपल्यस्याभ्युपगमेऽपि तत्र साक्षाद्देहल्यस्यानभ्युपगमेन भगवत्येव तद्देहल्यस्याविरुद्धत्वादित्याशयेनाह । **हिरण्यगर्भवाचित्वपक्षे त्विति ॥ अशेषतोऽप्युक्तमिति** । आवादिभ्य उपसंख्यानात्प्रथमांतात्तसिः । ततश्चाशेषा निःशेषा अपि देवा इत्यर्थलाभादुक्तप्रतीतिरिगतासिद्धिरिति भावः ॥ **अनुभवंत इति** । इति यावदिति शेषः ॥ **अपवादांतरमिति** । वर्णाश्रमाचारस्ता इत्यपवादस्योक्तत्वादपवादांतरमित्युक्तं । ननु च शक्रं मरुद्गणा इत्यपि प्रागेव किं नोक्तमित्यत आह ॥ **अत एवेति** । अत एवेत्युक्तमेव दर्शयति ॥ **परमेति** । तुरश्रुत्यदितत्वेन तच्छ्रुत्यनुक्तत्वादेव तच्छ्रुत्युक्तक्रमोक्तिदशायामेवास्यानुक्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ ४ । ३ । ७ ॥

॥ चिद्विद्यार्थशिगुरोः शुश्रूषन्त्या न रोचते यस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्यार्थशिपादयोः सेवा ॥

॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्यार्थशिपूज्यपादानां निजशिष्यकेशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तन्यां श्रीमन्त्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचंद्रिकायां चतुर्थध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४-३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचंद्रिकाटिप्पणिसमेता समाप्ता ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

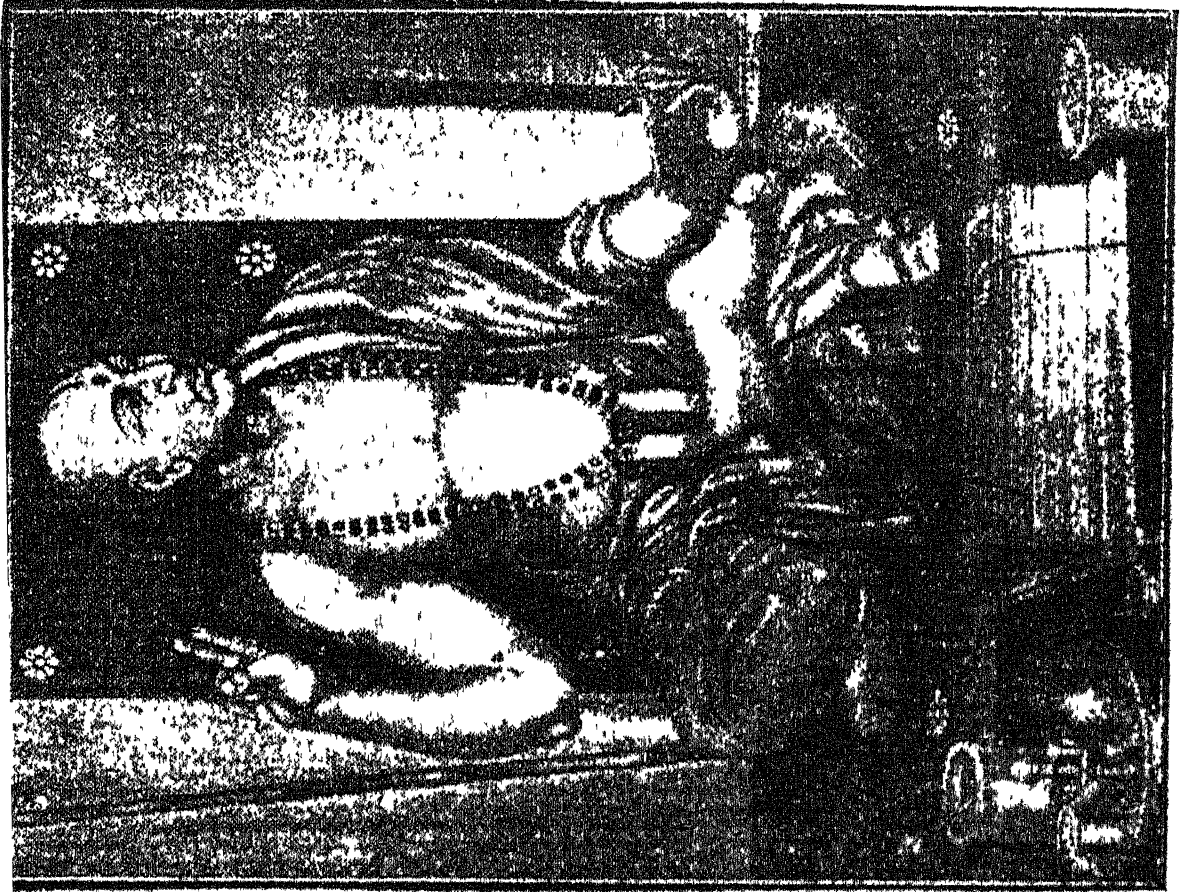
॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकादिस्पृणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता)

श्रीमद्भगवद्गीता ।

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अ० उक्तांतमार्गश्च विमुक्तगम्यं पादोदितं ॥ सुक्रमचक्रमौ च ॥ सांतानिकप्राप्तिरपीष्टता च सौकर्यमित्यद्यमतस्य तर्काः ॥ विशेष-
संगमिरुत्त्वमाप्तिः कमानुरागः कथितानुवृत्तिः ॥ सिद्धांतनिर्णीतिकराः ॥ ॐ अग्रतीकालंबनाश्रयतीति बादरायण उभयथा च दोषास्तत्तु ॐ ॥
प्रतीकं देहादिकं तद्वतमेव ये नराः ॥ उपासते ते पुस्तः समाधुब्रह्माणमस्मान्मतिमाय विष्णुं ॥ प्राप्स्यंत्यतोऽयेऽपि तमाय तस्माद्धरिं गता
मुक्तिमाजः परंते ॥ छ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्रुथाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥ छ ॥ छ ॥

सु०-मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यत इति भाष्यं । तत्प्राक् प्रसंगाद्विद्वत्तमपीहावसरप्रप्तौ विशेषतो विद्वणोति ॥ उत्क्रांतेति ।
ये शरीरादुत्क्रांता मानुषास्तेषां मार्गो भगवद्विद्वत्तमपीहावसरप्रप्तौ विशेषतो विद्वणोति ॥ उत्क्रांतेति ॥ ये कर्मणो
देहाच्च विमुक्तास्तेषां सर्वेषामपि गम्यं । इदमुभयमेतत्पादोदितं ।

टि०-॥ प्रागिति । उक्तांतिमार्गो देवानां प्रायेण भविष्यत इत्यादिना पूर्वं पाद इति शेषः । एतत्पादप्रतिपादस्य पूर्वपादे विवरणम-
संगतमित्यत उक्तं ॥ प्रसंगादिति । अत्र पादे तद्विवरणस्य का संगतिरित्यत उक्तं ॥ अवसरेति । तर्हि विद्वत्तस्य पुनर्विवरणात्यौनस्य-
मित्यत उक्तं ॥ विशेषत इति । स्फुटतयेत्यर्थः । पूर्वं देवानां तृतीयपादोदितो मार्गो नेति निषेधेन उक्तांतानामेव मार्गः । तत्पादोदितं
गम्यं तु सर्वेषामित्यतः सूचितस्यार्थस्यात्र मुखतः संकीर्तनाच्च प्रौनस्यमिति भावः ।

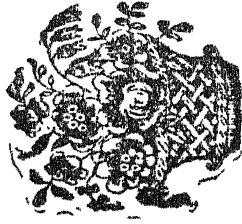
॥ सु०-अत्राधिकारेषु पूर्वपक्षयुक्तीः सिद्धांतयुक्तीश्चाह ॥ सुक्रमेति । अन्यमतस्येति ज्ञातावेकवचनं । सिद्धांतनिर्णीति-
कास्तर्का इति शेषः ॥ छ ॥

टि० एतयादीयतत्तदधिकरणनिरसनीयपूर्वपक्षाणामनेकत्वादन्यमतानामिति बहुवचनेन भवितव्यं । अन्यमतस्येयेकवचनं तु कथमस्तीति
नेदं व्यवलैक्यनिबन्धनमेकवचनं किं नाम जातिरूपार्थैक्यनिमित्तकमेवेति नानुपपत्तिरित्याह ॥ अन्यमतस्येतीति ।

॥ सु० ॥ ॐ अप्रतीकालंबनान्नयतीति बाह्यायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ ॥ विदुक्तगान्यं प्रिपाद-
यितुमिदं सूत्रं । तद्भाष्ये न विस्पष्टमित्यतः स्पष्टीकरिष्यन्प्रतीकशब्दार्थं तावदाह ॥ प्रतीकमिति । आदिपदेन मः प्रतीनां
भगवत्प्रतिमानां ग्रहणं । यद्यपि सूत्रेऽप्रतीकालंबनानां गद्गमुक्तं प्रतीकालंबनानां तु परिशेषसिद्धिं । तथाव्यस्पष्टपक्षीकरणार्थं
प्रवृत्तत्वादभावस्य भावपूर्वकत्वाच्च परिशेषसिद्धिर्मेवार्थमादाह ॥ तद्वत्तमिति । प्रतीकगतमेव विष्णुं । ते प्रतीकालंबनाः । पुरतः
प्राक् प्रलयकालात् । अस्माद्ब्रह्मणः मतिं भगवज्ज्ञानविशेषं । मास्यति प्रलये । इदानीं सूत्रिनामप्रतीकालंबनानां गतिं प्रपंचयति ॥
अत इति । प्रतीकालंबनेभ्योऽन्ये व्याप्तांसासका अप्रतीकालंबनाः । प्रथमतस्तं विष्णुमाप्यापि परांतकाले । तस्माद्विष्णोस्तं
ब्रह्माणमाप्य हरिं गता भवतीति ॥ ४।३।६ ॥

॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमितिभगवत्पादसुदृढतैरुव्याख्यास्य प्रगुणजयतीर्याख्ययतिना । कृतार्था टीकायां विषमपदवाक्यार्थ-
विवृतौ चतुर्थार्थाध्यायेर्विःप्रभृतिचरणः पर्यवसितः ॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थार्थाध्यायस्य तृतीयः पाठः संपूर्णः ॥ ४-३ ॥

टि०- ॥ विष्णुमाप्येति । वैकुण्ठलोकं विष्णुमाप्येत्यर्थः ॥ ब्रह्माण्डमिति । पृथिव्याद्वतर्गतं महत्तत्त्वगतं च ब्रह्माणं क्रमेण प्राप्य हरिं वासुदेवं गता भवन्तीत्यर्थः ॥ यद्विद्याधीशगुरुः शुश्रूषान्या न रोचते यस्मात् ॥ अस्त्वेषाभक्तियुता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामप्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणिनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरु-राजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचंद्रिकायां चतुर्थध्यायस्य तृतीयः पादः संपूर्णः ॥५॥४॥३॥१॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा दोषवाच्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणिसमेता समाप्ता ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

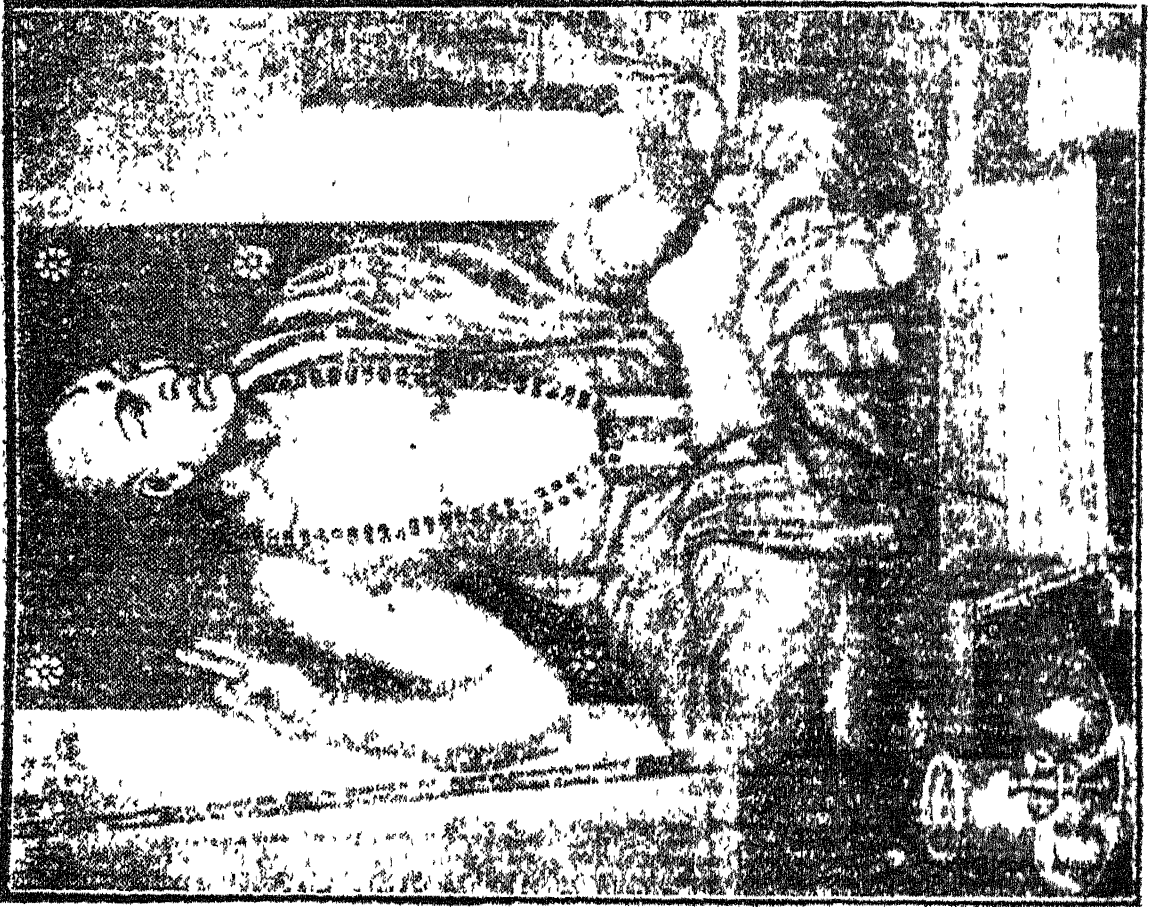
॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता)

श्रीमद्भगवद्गीता ।

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अनु०-अतिक्रमोक्तिः कृतिर्यलाभः परागतिः पारगतिस्तदोक्तः ॥ समस्तकार्यं वशिता च विश्वसंभाषना युक्तयस्त्वन्यपक्षे ॥ सामान्यरूपं प्रतिमानमुक्तिराश्वर्यता कृत्रिमतास्तदोपः ॥ विशेषकृत्तिः कृतनिश्चयश्च माहात्म्यमित्येव सुनिर्णयार्थाः ॥ ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥

सु०-पादप्रतिपाद्यं तत्संगतिश्च प्रसिद्धैवेत्यतः पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीरेवाह ॥ अतिक्रमेति । अन्यपक्षे पूर्वपक्षेषु । सुनिर्णयः सिद्धांतनिर्णयोऽर्थः प्रयोजनं यासां ताः सुनिर्णयार्था युक्तयः ॥

टि०-नन्वेकवाक्यतासिद्धये पादप्रतिपाद्यस्य तस्य संगतेश्चावश्यवक्तव्यत्वात्तदनुक्तेर्मूले न्यूनत्वमित्यतो भोगमाहात्म्यिन्पाद इति भाष्यात्कर्मक्षयस्तथोक्तातिमार्गो भोगश्चतुष्टयमित्यनुव्याख्यानाद्वा तयोः सिद्धत्वान्न तदनुक्तिर्यूनत्वापादिकेत्याशयवानाह ॥ पादेति । अत इत्यतः परं तदुभयमनुक्तेरिति शेषः ॥ पूर्वोत्तरेति । अन्यथा व्याख्यां करोम्यन्वपि चेति प्रतिज्ञाव्याधातादिति भावः । सिद्धांतस्यापि पूर्वपक्षादन्यत्वादन्यशब्देन तत्प्रतीतिं निवारयन्नेव जात्यभिप्रायमेकवचनमित्याशयेनाह ॥ पूर्वपक्षेऽष्टिविति । सिद्धांतस्यैव सुनिर्णयविषयत्वाद्भुक्तीनां तदसंभवेन षष्ठीतत्पुरुषानुपपत्तेः सुनिर्णयस्य साध्यत्वालाभेनार्थशब्देन चतुर्थीसमासस्याप्यनुपपत्तेर्बहुव्रीहिरपेक्षेऽपि सुनिर्णयशब्दस्य यथार्थनिर्णयमात्रपरत्वे तत्प्रयोजनत्वलाभेऽपि सिद्धांतनिर्णयप्रयोजनकत्वालाभात् तद्व्याप्य सुनिर्णयशब्दार्थकथनपूर्वकं बहुव्रीहिमेवाह ॥ सुनिर्णय इति । पूर्ववाक्यादनुवर्तत इत्याशयेनाह ॥ युक्तय इति ॥ ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥

अ०-अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्यस्त्वस्य भृत्यत्वाविधारणाय ॥ पतिं यदेवमपि विष्णुमाह हातामृतवस्य पतिव्याघ्रः ॥ एतेपि चान्याधि-
पतित्वयुक्ता विष्णव्यचिह्नित यथा पुमांसः ॥ प्रसिद्धिभाजस्त्विति चानुमेव हामीष्टसिद्धये भवतीह निश्चयान् ॥ मुक्तस्वकीयाद्यस्यतृतास्तित
मुक्तावपिब्रह्मपुरःसराणां ॥

सु०- ॥ ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥ एतत्सूत्रं कश्चिद्वाख्याति । अत एव चावंध्यसंकल्पत्वा (देवान्)
दन्यानधिपतिर्विद्वानभवति । नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थ इति । तदिदमसदिति भावेनाह ॥ अनन्येति । इह सूत्रे मुक्तस्या-
नन्याधिपतिरिति यदनन्यभृत्यत्वमुक्तं तत्तूदितेभ्यो ये यस्य मुक्तस्याधिपतित्वेनोदिताः शाल्वे तेभ्योऽन्यस्य भृत्यो न भवति मुक्त
इति प्रतिपादनाय । न तु सर्वथाऽधिपतिनिवारणाय । कुतः । अन्यथाऽपतिरित्यवश्यम् । इतश्चैवमेवेत्याह ॥
पतिमिति । यद्यस्मादरेरमृतत्वस्योत यत्पतित्वं तस्य वाक् उतामृतत्वस्येशान इति श्रुतिरिति यावत् । विष्णुमेषां मुक्तानां पति-
माह । ततोऽयुक्त एव सूत्रार्थो नापर इति । अनुमानेनाप्येतमर्थं समर्थयते ॥ एतेऽपीति । अपि चेति प्रमाणसमुच्चये । एते मुक्ताः ।
अन्योऽधिपतिर्येषां तेऽन्याधिपतयः । तेषां भावोऽन्याधिपतित्वं तेन युक्ताः । विष्णव्यत्वेन चित्त्वेन जीवत्वेन च । तुशब्दो
विशेषार्थः । परकीयव्याख्यानानुसारेणान्याधिपतित्वयुक्ता इति प्रतिज्ञातं । स्वमते त्वधिपतियुक्ता इत्येव प्रतिज्ञेति । यदि
कश्चिदुदाहृतश्रुत्यर्थे विप्रतिपद्येत तस्यानुमानेनैवालमित्युक्तमित्यनुमेव चेह मुक्तेष्वभीष्टस्याधिपतिसाहित्यस्य सिद्धये भवतीति । कथं ।
व्याप्तिपक्षमत्वयोः प्रमितत्वादिति हिशब्दः । मुक्ता अधिपतिरहिता मुक्तत्वावंध्यसंकल्पत्वदभिव्यक्तित्वमुमानप्रतिरोध इति

तस्य चात्र लोकासिरेवाच्यते । न तु मुक्तस्वकीयावरयंतित्यत आह ॥ लोका इति । इह श्रुतौ लोका इति पदं तावद्धोक्तिन
वचःप्रतिपादकं । न केवलमात्रा मुक्तः । लोकपदमपि लोकिविषयमित्यपिशब्दः । तुशब्दो वृत्तिविशेषयोक्तव्यः । यथा मंचराब्दो
मंचरश्वेषु पुरुषेषु विद्यते तथा लोकशब्दोऽपि लोकश्वेषु पुरुषेष्विति । अत्र लक्षणवीजसंबन्धस्तु स्पष्ट एव । लाक्षणिकप्रयोगप्रयो-
जनं वाच्यमित्यत आह ॥ लोका इति । हिशब्दः प्रसिद्धौ । प्रयोजनानुसंधानेन विनेत्येकशब्दः । रवः शब्दः । प्रजासु
प्रजाविषये । बृहलक्षणेणा तत्र किं प्रयोजनान्वेषणेनेति भावः । अथवा किं लक्षणया । यतो वाचक एव लोकशब्दो जना-
नामिति भावेनाह ॥ लोका इति । सर्वजनैरिति शब्दशक्तिर्हैः । प्रकारान्तरेण लोकशब्दस्य पुरुषवाचित्वमाह ॥ तदिति ।
लोकाभिमानिनः । अभिमान्याधिकरणन्यायेनेति भावः । अस्तु लोकशब्दस्य जनेषु वृत्तिस्तथाऽप्यस्यां श्रुतौ तद्विवक्षा कुतो
ज्ञायते । न तावताऽपीदृशसिद्धिः । मुक्तविषयतायां प्रमाणाभावात् । आसिरेव चेहाच्यते । न तु तन्नियमनमित्यत आह ॥ तद्वा
इति । तुशब्दोऽवधारणे । इह ये चामुष्मादित्यस्यां श्रुतौ तद्वाः परावरलोकजातः मुक्ता एव लोक इति शब्दो एषां ते लोक-
शब्दः । ते चान्योन्यनाथा उत्तमा अधमानां स्वीयानां नियमका इत्येवमेतच्छ्रुतेव्याख्यानलया पौगिश्रुतिरस्ति । यद्यपि मुक्तस्य
विकारावर्तिव्यापारनिषेधादेवैतत्सिद्धं । तथाऽपि दाढ्याय श्रुत्युदाहरणं । एतेन लग्नगापक्षे मुह्ये वायवं चोक्तं भवति । अभि-
मानिपक्षे तु भूतपूर्वगत्या मुक्तेषु लोकशब्दो व्याख्येयः ॥

टि०—अनन्वयपरिहाराय इतिशब्दव्याहारेण योजयति ॥ इति श्रुतिरिति । अनेन देवेनेत्यादि भाष्यं न स्वल्पेण श्रुतेरनुवादरूपं

हेव रवः प्रज्ञासु ॥ प्रयुज्यते सर्वजनैः सदैव तन्मानितो लोकपदेन चोक्ताः॥ तद्वास्तु मुक्ता इह लोकशब्दा अभ्योन्यनाथा इति पैंगिनां श्रुतिः॥
 ॥ सु०-कृत एतदित्यत आह ॥ अनेनेति । अनेन चक्षुरतस्थेन देवेन प्रसन्नेन तथाऽमुनाऽऽदित्यातर्गतं च परवार्त्त-
 नलोकवर्तिनां मुक्तानामपि ईक्षिता भवतीति श्रुतिर्ज्ञानतो मुक्तनियतत्वं फलमाह ॥ इति । अत्रामुना परलोकिकनामनेनार्त्तकि-
 लोकिकनामिति ज्ञेयं । अनेनाथ य एवं विद्वानित्याद्यां सोऽमुनेव ये चामुष्मात्परं चो लोकस्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च अयानेनैव यं
 चैतस्मादर्वाचो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्चेति श्रुतिमुपादत्ते । नन्वस्यां श्रुतायुक्तमिदं ज्ञानफलं मुक्तिगतमित्येतत्कृत इत्यत
 आह ॥ मुक्ताविति । एतच्च सर्वलोकाहितक्षपणं फलं मुक्तावेव । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेति सर्वपापक्षयलिंगात् ।
 न हि मुक्तेरितरत्रैतत्संभवति । प्रारब्धपापस्याभोक्षं विद्यमानत्वात् । यदिदं सर्वलोकाधिपत्यं मुक्तौ फलमुक्तं तत्सर्वेषामपि मुक्ता-
 नामिति प्रतीतिनिरासायाह ॥ लोकैकिति । सर्वस्मिन्ना लोकाधिपत्यं च मुक्तस्य विधातुरेव अन्येषां यथायोग्यमिति भावः ।
 स्वकीयेत्युक्तमनुसंधेयम् । अत्र प्रमाणमाह ॥ इत्याहेति । सा चान्यत्र द्रष्टव्या । चक्षब्दो वक्ष्यमाणशुक्तिसमुच्चयार्थः । श्रुत्यंतर-
 मप्येवमेव व्याख्येयमित्याह ॥ सर्व इति । स वेद ब्रह्म सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहतीति श्रुत्युक्तं मुक्तस्य सर्वदेवपूज्यत्वं चानवधिकं
 विधातुरेव न सर्वेषामुक्तश्रुतेरेवेत्यर्थः । इतोऽप्येवमित्याह ॥ नेति । पूजका अपि हि देवा मुक्ता एव । अमुक्तानां मुक्तसंबंधस्य
 निवारितत्वात् । तथा च सर्वे देवा मुक्ताः सर्वैर्मुक्तैर्देवैः पूज्यन्त इत्युक्तं स्यात् । एतच्च व्याहृतं । तत एव त (स्यैवोच) स्योचम-
 त्वस्याधमत्वस्य काप्यदर्शनात् । अत उक्त एव श्रुत्यर्थः । स्यादेतत् । तांश्चाप्नोतीत्युक्त आत्मा सर्वशुभनायालिंगाद्भवतु मुक्तः ।

निवारणेऽप्यबाधितत्वस्यासूचनेन बाधितत्वप्रयुक्तताभासत्वस्यानिवारणात् । अनुमैवेत्यवधारणस्याश्लेषत्वप्रसंगादिति भावमुक्तम् । परकीयेत्युत्तर-
प्रश्नः । अधिपतियुक्ता इत्येतत्तत्रैव पूर्तः प्रतिज्ञायामन्यपदस्य वैधर्म्यपरिहारार्थं इत्याहुः । श्रुतेरपन्यस्तत्वाच्चदनुमैवेत्यवधारणानुपपात्तिमाशंक्य
परिहति ॥ यदीति । ननु मूलप्रकृतोरपि पक्षतुल्यत्वाद्वा ईश्वरकोटिनिविष्टत्वाभ्युपगमाद्वा न तत्रानैकान्त्यमित्यत आह ॥ विपक्ष इति ।
यंतृशब्दस्य तृकृतत्वेऽपि तद्योगे न लोकोति षष्ठ्या निषेधेन तत्समासस्य दूरापातत्वात् । तृजंतत्वे च तद्योगे कर्तारि चेति वा तृजकाभ्यां
कर्तारिति वा षष्ठीसमासनिषेधेन षष्ठीसमासासंवाक्यं समास इत्यतो द्वितीयासमास एवायं श्रितादिषु गम्यादीनामपसंख्यनात् गम्यादेश्चाकृति-
गणत्वादित्याशयवान् अवगन्मति यंतारः अवगयंतारस्तेषां भावस्तर्चेति विग्रहमभिप्रेत्याह ॥ तान्यंतरेति । इदं च तदन्योगे न लोकोति
योगस्य षष्ठीमात्रनिषेधकत्वं । निषेधस्य नित्यत्वं कर्तारि चेत्यादेः षष्ठीमात्रसमासनिषेधकत्वं कारकषष्ठीसमासनिषेधकत्वेऽपि निषेधस्य नित्यत्वं
चाभ्युपगम्यैव न तु वस्तुतः । यथा चैतत्तथा सृष्टिवधनमोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वं इत्यत्रैव प्रपञ्चितमिति न पुनः प्रपञ्चत इति ध्येयं । मुक्त-
स्वकीयावरेत्यत्र मुक्तप्रहणप्रयोजनामाह ॥ अमुक्तानिति । स्वकीयत्वविशेषणद्वयमाह ॥ मुक्तेऽवपीति । अवगत्वविशेषणस्य तदाह ॥
स्वकल्प इति ॥ परोदाहनेति । जगद्धापागवर्जमिति सूत्रव्याख्यानवसरे आप्नोति स्वराज्यं सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहति । तेषां
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति संक्रोदादहतश्रुतीनामित्यर्थः । मुक्तस्वकीयावरयुतं चानिरूपणेन तद्वाक्यानामप्येतदर्थकत्वसूचनादिति भावः ॥

अनेन देवेन तथासुता च हर्षे परार्वाकनलोकिनामिति ॥ फलं श्रुतिर्ज्ञानत आह मुक्तेवेतच्च सर्वार्थभनाशाल्लगात् ॥ लोकाधिपत्यं च
विधातुर्देव सर्वाल्लतेत्याह तुरश्रुतिश्च ॥ सर्वे बर्लि देवगणा यदहंतीत्येतच्च नान्यस्य तु युक्तिमेति ॥ लोका इतीहापि तु लोकेनां षडो लोका इति

चेन्न । मूलप्रकृतावनैकांत्यात् । विपक्षं बाधकाभावाच्च । तदिदमुक्तं निश्चयादिति । न केवलं मुक्तानां भगवानधिपतिः किं त्वन्येऽपि यथासंभवं भवंतीत्यशयवानाह ॥ सुरुतेति । ब्रह्मपुरःसरणामपि मुक्तौ मुक्ताश्च ते स्वर्कायाः स्रैः सह मुक्तिं गताश्च तेऽवराश्च मुक्तस्वर्कायावरास्तान्यंतृताऽस्ति । अमुक्तान्प्रति यंतृता सर्वथा नास्ति । यथाह भूत्रकारः । विकारावर्ति चेति । मुक्तेष्वपि कल्पान्तरे मुक्तान्स्वकल्पे मुक्तेष्वयुत्तमान्समांश्च प्रति नास्तीत्यतो मुक्तेत्याहुक्तं । अनन्तं परादाहृतश्रुतीनां गतिश्चेक्ता भवति ॥

टि०-॥ अन्यथेति । तदुक्तेः सर्वथाऽधिपतिनिवारणार्थेन इत्यर्थः ॥ अवक्ष्यादिति । तावतैव विवाक्षितप्रमेयसिद्धिरिति भावः । अपि चेतीति । निपातसमुदाय इत्यर्थः । तेन चापिशब्दयोरन्यतरेणैव प्रमाणसमुच्चयसिद्धेर्नान्यतरवैयर्थ्यप्रसंग इति भावः । समासप्राबल्यात् षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे मुक्तानामन्यन्प्रत्यधिपतित्वप्राप्तावपि तस्येदानीमप्रसक्तत्वात्प्रतुतस्य च मुक्तानामन्याधिपतियुक्तत्वरयालाभात् । अन्यश्चान्सावधिपतिश्चान्याधिपतिरनेन युक्त इति कर्मधारयगर्भतृतीयातरपुरुषपक्षे प्रकृतोपयोगलाभेऽपि त्वप्रत्ययवैयर्थ्यापातात् । तदुभयपरित्यागेन जघन्यपदार्थबहुव्रीहिमेव समाश्रयते ॥ अन्य इति । विष्ण्वन्याचित्वेनेति भाष्ये हेतुरक्तः स न युक्तः । विष्ण्वन्यत्वमात्रस्यैव तत्र हेतुत्वसंभवेन व्यर्थविशेष्यत्वात् हेतुद्वये तात्पर्यस्य च चित्तव्यस्य विष्णावपि सत्त्वेन व्यभिचारिततया तस्य हेतुत्वासंभवेनायोगात् नास्य हेतुसमर्पकत्वमित्यतो विष्णुव्यावृत्ततया चित्तं व्याकुर्वन्नैव हेतुद्वयपरतया तडाचष्टे ॥ विष्ण्वन्यत्वेनेत्यादि । तुशब्देनैव विशेषमेव दर्शयति ॥ परकीयेति । कोचित्तव्याधितविषयवर्ण्यविशेषबोतनार्थ इत्यर्थः । अन्यथा हिशब्देन व्याप्तिपक्षधर्मतयाः प्रमितत्वकथनेन लिंगराहित्यरूपसिद्धेः त्रिविधानव्याप्तेश्चाभावप्रतिपत्त्या तत्प्रयुक्ताभासत्वशंकानुदयसमर्थनेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या निश्चयादिन्यस्तपक्षितत्वसूचनेन सत्प्रतिपक्षितत्वप्रयुक्तस्याभासत्वस्य

किं त्वर्थत इत्यभिप्रेत्य तत्संगृहीतां श्रुतिं दर्शयति ॥ **अनेनेति** । मुक्तनियंतृताया ज्ञानफलत्वस्य श्रुत्या रुढतालाभायाथ य एवं विद्वानित्यादा-
 मुक्तं । चक्षुरतत्प्रसादेन परार्वाकनवर्तिनां लोकानामीष्ट इत्यादित्यातस्थप्रसादेनापि परार्वाकनलोकवर्तिनां मुक्तानामीष्ट इति चक्षुरंतरस्थ-
 प्रसादेन लोकवर्तिनां मुक्तानामीष्ट इति आदित्यातस्थभगवत्प्रसादेनार्वाकनलोकवर्तिनां मुक्तानामीष्ट इति चान्यथाप्रतीतिनिरासाय यथा-
 वस्तंबधमाह ॥ **अत्रेति** । प्रारब्धपापस्येत्यत्र पापशब्दोऽशुभमात्रपरः । अत एव पापशब्देनाशुभस्य प्रकृत्यादेवधस्य विवक्षितत्वादिति
 वक्ष्यतीति ध्येयं ॥ **आमोक्षमिति** । लिंगदेहभंगलक्षणमोक्षपर्यतामित्यर्थः । प्रारब्धकर्मशेषस्तु विजातरणावधिरिति वचनात्सतोऽपि
 प्रारब्धकर्मशेषस्याल्पत्वात् । अल्पत्वे च निःस्वप्रयोगदर्शनात् । वैश्वानरे दुनदां वा देहे वा सूर्य एव वा । विध्य सर्वपापानि यांति किरुद्र-
 केशवमिति ततः पूर्वमेव सर्वपापविधूननवचनमप्युपपन्नं । अत एवात्र शेषस्त्वाति शेषपदं प्रयुक्तमित्यवधेयं ॥ **सर्वलोकाधिपत्यमिति** ।
 परार्वाकनलोकाधिपत्यमित्यर्थः ॥ **स्वकीयेत्युक्तमिति** । परार्वाकनलोकवर्तिस्वकीयावरमुक्तनियामकत्वमेव न तु मुक्तामुक्तस्वकीया-
 स्वकीयादिसाधारणेन तल्लोकवर्तिसकलनियामकत्वमित्यर्थः ॥ **सा चान्यत्र द्रष्टव्येति** । अत्र साचान्यत्र पठितेति वक्तव्ये तथाऽनुक्त्याऽ-
 न्यत्र द्रष्टव्येयकवचनात्तादृशश्रुतिरेतरेव्येयव ग्रंथद्वयभिमतेमिति विज्ञायते ॥ **वक्ष्यमाणेति** । नान्यस्य हि युक्तिमेतत्तुल्यतरत्र वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥
सर्वेषामिति । न सर्वेषामनवधिकं किल यथायोग्यमेवेत्यर्थः ॥ **उक्तश्रुतेरेवेति** । तुरश्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ **निवारितत्वादिति** । न प्रेत्य
 संज्ञाऽस्तीत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ **उक्त एवेति** । स्वकीयावरसर्वदेवपूज्यत्वं विधातुरेवाग्येवं तु यथायोग्यमित्युक्त एवेत्यर्थः । तुशब्दबोहितं
 वृत्तिविशेषमेव सूचयति ॥ **संबंध इति** । तत्तल्लोकस्थत्व इत्यर्थः ॥ **स्पुट एवेति** । अतस्तदनिरूपणं न भाष्ये न्यूनत्वापादकमिति भावः ॥

वाच्यमिति । अन्यथा स्वायत्तन्यायविरोधादिति भावः । विषयत्वं सप्तम्यर्थ इति भावेनाह ॥ प्रजाविषय इति । तथाऽपि प्रयोजनानुवृत्तिं किं प्रयोजनमिति शंकाया नानेन परिहार इत्यतस्तदनुक्तावपि तदनपेक्षवसूचनात्परिहार इत्याह ॥ रुढेति । अलतंत्रप्रयोगरूपेयर्थः । अखंडशक्यपपादकतया भाष्यकारीयप्रयोगबाहुल्यकथनस्योपयोगसंभवे तत्परित्यागेन प्रयोजनानपेक्षवसूचकतया रुढलक्षणावोपपादकत्वेन तदुपयोगवर्णनं क्लृप्तमित्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ अथेवेति । अंगिकारवादत्वाद्लक्षणापक्षस्य पूर्वोत्तरविरोध इत्याशयेनाह ॥ किं लक्षणयेति ॥ वाचक इति । लोकस्तु भवने जन इत्याभिधानादिति भावः । अखंडशक्यपपादनानुरूपतया सर्वजनैरित्येतद्वाच्ये ॥ शब्दशक्तिज्ञैरिति । सर्वजनानामव्यवधानेन प्रकृतत्वेऽपि योग्यत्वाल्लोकानामेव तच्छब्देन परामर्श इत्याह ॥ लोकाभिमानिन इति । नन्वस्तु लोकानां लोकाभिमानित्वं लोकशब्दवाच्यत्वं तु कुत इत्यतोऽभिमन्यमानवाचकानां शब्दानामभिमानिनि मुख्यताया अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषणगतिभ्यामित्याभिमन्यधिकरणसिद्धत्वाल्लोकशब्दस्यापि तदभिमानिवाचकत्वमेवेत्याह ॥ अभिमन्यधिकरणन्यायेनेतीति । अंगिकृत्यापि तद्विवक्षां दूषयति ॥ तावतेति । अंगिकृत्यापि मुक्तविषयतादूषणमाह ॥ आसेरेवेति । अयोन्यनाथा इत्यस्य परस्परनियम्यनियामकभाववन्त इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तात्पर्यमाह ॥ उत्तमा इति ॥ एतत्सिद्धमिति । मुक्तानामवरनियामकत्वमित्येतत्सिद्धमित्यर्थः ॥ एनेनेति । श्रुत्युदाहरणेनेत्यर्थः ॥ बाधकमिति । लोकशब्दस्य तद्वाच्यलोकपरत्वे लोकिपरत्वव्यवस्थापकश्रुतिविरोधलक्षणमित्यर्थः । नन्वभिमन्याधिकरणन्यायेन लोकशब्दस्य लोकिपरत्वपक्षे कथं लोकशब्देन मुक्तप्राप्तिः । मुक्तानां लोकाभिमानाभावादित्यत आह ॥ अभिमानिपक्ष इति ॥ भूतपूर्वेति । मुक्तिदशायां लोकाभिमानाभावेऽपि पूर्वं तदभिमानित्वेनेत्यर्थः ॥

अलोकशब्देन विमुक्तिभाजो वाच्याः पदं तादृगपीह युक्तं ॥ लोकाभिधाध्यापि यतो हि मुक्ताः प्रकाशरूपाः सततं च सर्वे ॥ ब्रह्मैव
लोकाधिपतिर्विमुक्तो भवेदिति प्राह तुरश्रुतिश्च ॥ न केह विज्ञानफलं समुक्तं लोकाधिपत्यं रविबिम्बो हरो ॥ उक्तं पृथक्च पुरैव यस्मात्
ब्रह्मोमुनेत्यादि च सम्यगुक्तः ॥

सु०-प्रकारान्तरेणास्यां श्रुतौ मुक्तस्य मुक्तनियामकत्वं प्रतिपादितमिति दर्शयन्नाह ॥ अलोकेति । लोकदोषातीतत्वादिदेहत्वा-
देति भावः । ततः किं प्रकृत इत्यत आह ॥ पदमिति । इह परांचो लोका अर्वांचो लोका इत्यत्र तादृगलोक इत्यपि पदं छेतुं
युक्तं । लोकालोकशब्दयोः संहितायाः समानरूपत्वादिति भावः । योगवृत्त्याऽपि लोकशब्दस्य मुक्तेषु वृत्तिः संभवतीत्याह ॥
लोकेति । यतः सर्वे मुक्ताः सततमपि प्रकाशरूपाः प्रसिद्धास्ततोऽपि लोकाभिधाः । लोकतेः पचाद्याचि कृते रूपमेतत् । दर्शनं
प्रकाश इति च नार्थांतरं । यदुक्तं प्राग्लोकाभिमानिनो ये मुक्तास्त इह लोकशब्दार्था इति तदसत् । ते ह्युत्तमाः । न च तन्निय-
मनं मुक्तानां संभवतीत्यतो मोक्तं विस्मार्थीरित्याह ॥ ब्रह्मैवेति । तथा च नानुपपत्तिरिति । एवं स्वमतेन श्रुतिं व्याख्याय यत्प-
रेषां व्याख्यानमादित्यमंडले परमेश्वरमुपासीनस्य विदुषः परलोकाधिपत्यं भवति चक्षुष्युपासीनस्यार्वीकनलोलोकाधिपत्यं भवतीति
तन्निराकरोति । न चेति । इह श्रुतौ । लोकाधिपत्यं विज्ञानफलं समुक्तामिति व्याख्यानं न युक्तं । कुत इत्यत आह ॥ रवीति ।
चशब्देन चक्षुर्गते चेति समुच्चिनोति । यस्मात्कारणात्तल्लोकाधिपत्यं पुरैव पूर्ववाक्य एव रविबिम्बो हरो चक्षुर्गते च पृथग्विभागे-
नोक्तं आदित्यगतं प्रकृत्य स एष ये चामुष्मात्परांचो लोकास्तेषां चेष्टे (देवे) दैवकामानां चेति । तथाऽक्षिगतं । स एष ये

चैतस्मादवर्वाचो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेति तस्मान्नोति । एतदुक्तं भवति । न समस्तलोकाधिपत्यं विदुषो दुज्यते । तस्य भगवद्धर्मेनैवोक्तत्वादिति । भगवद्धर्मोऽपि विदुषो भवतीत्यङ्गीकारे को दोष इति चेत् । तत्किं भगवान्स्वीयसर्वलोकानाधिपत्यं परित्यज्य विदुषे ददातीति । उत विद्वांसमवतारेश्वरं करोतीति । अथ विद्वांस्तादात्म्यं प्राप्नोतीति । नाद्यः । भगवद्देश्वरस्य समस्तश्रुत्यादौ नित्यत्वावगमात् । किं चैकस्मै विदुषे दत्तस्वाधिपत्यो भगवानन्यस्मै (विदुषे) किं दद्यात् । सर्वपापप्रायः लिङ्गविरोधाच्च । अत एव न द्वितीयः । हिण्यगर्भे तद्युज्यत इति चेन्न । पाप्मशब्देन प्रकृत्यादेर्वधस्य विवक्षितत्वात् । अत एवोक्तं सर्वाशुभेति । तस्योदिति नामेति हि परमेश्वरस्योच्छब्दं नामत्वेनोक्त्वा तस्य निर्वचनं क्रियते स एष सर्वस्यः पात्याभ्य उदित इति । तत्रोदितत्वमेवोच्छब्दार्थः । कस्मादित्यपेक्षायां योष्यं किमपि ग्राह्यं । न च तत्पाणमेवेति नियामकमस्ति । अतः सर्वमप्यशुभं तत्र विवक्षितं । तदेव च विदुषः फलमुच्यते । तृतीयं निराकरोति ॥ भेद इति । विदुषः । परमेश्वरादिति शेषः । आदिपदेनानेनैत्यस्य ग्रहणं । क्रियाविशेषणं चैतत् । भेदश्चेति संबंधः । सम्यगिति । स्पष्टं न हि तदात्मा तत्प्रसादात्तद्धर्मो भवति ॥

टि०--॥ संहिताया इति । लोका इति पदच्छेदपक्षेऽ लोका इति पक्षे च पांचो लोका इति अर्वाचो लोका इति संहितायाः समानत्वादित्यर्थः । मूले यत इत्युक्तत्वात्त इत्यस्य लभमपिशब्दस्याध्याहत्तेन संबंधं चशब्दस्याप्यर्थत्वं हिशब्दस्य प्रसिध्यर्थत्वं चाभिप्रेत्य यथा श्रुतेरुत्तुमुद्भावप्रतीतिं निवारयेत्वेन लोकेत्यादिभाष्यं योजयति ॥ यत इत्यादिना संभवनीति । बाधितत्वादिति भावः ॥ रूपैश्चैव दिति । लोका दर्शने इत्यस्मात्पञ्चाचि लोकशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । ननु दर्शनत्वाद्वातोः कथं प्रकाशरूपा इति योगिकार्यप्रदर्शनमित्यतः

आह ॥ दर्शनमिति ॥ उक्तमिति । लोकाधिपत्यं च विधातुरेव सर्वात्मनेत्याह तुरश्रुतिरित्यादिनोक्तमित्यर्थः । तथा च ब्रह्मैवेत्युत्तरग्रन्थस्य
 लोकाधिपत्यमित्यादिना प्रागुक्तार्थस्मारकत्वाच्च पुनरुक्तमिति भावः ॥ अतिं व्याख्यायेति । अथ य एवं विद्वानित्याद्यां श्रुतिं व्याख्याये-
 त्यर्थः । विभागनोक्तमित्येतदेव विशदयति ॥ आदित्यगतमित्यादि । अथ य एषोऽस्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यत इत्युपक्रमे श्रवणा-
 दिति भावः ॥ अक्षिगतमिति । प्रकृत्येति वर्तते । अथ य एषोऽस्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्युपक्रमे श्रवणादिति भावः । एतावताऽपि कथ-
 मुक्तशंकापरिहार इत्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ सर्वानि । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेति वाक्योक्तं यत्सर्वपाप-
 क्षयरूपमुक्तार्त्तिं तद्विरोधाच्चेत्यर्थः । प्रारब्धपापवति ज्ञानिने सर्वपापक्षयसंभवादिति भावः ॥ अत एवेति । सर्वपापक्षयल्लिङ्गविरोधा-
 देवेत्यर्थः ॥ तदिति । सर्वपापापक्षयरूपाल्लिङ्गमित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्यावांतांतरेश्वरत्वादिति भावः ॥ पापेति । हिरण्यगर्भे प्रकृत्यादिवंधस्य
 सत्त्वेन सर्वाशुभनाशरूपसर्वपापक्षयाभावादित्यर्थः । ननु सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यत्र सर्वाशुभनाशोक्तौ किं विनिगमकमित्यत आह ॥ तस्यो-
 दिति नामेत्यादिना ॥ उदितत्वमेवेति । उद्गतत्वमेवेत्यर्थः ॥ सर्वमपीति । परमेश्वरे तत्संकोचे कारणभावादिति भावः ॥
 तदेव चेति । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेति श्रुतेरिति भावः । ननु कारणत्वाद्वाक्यस्यामुनेत्यादिनोति तृतीयया भवितव्यमित्यादीति
 तु कथमित्यत आह ॥ क्रियाविशेषणं चैतदिति । साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रविशेषणं क्रियाविशेषणमित्यर्थः । ततश्च क्रियाद्वारेण
 स्त्रीलिङ्गात्वे प्राप्ते क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनात्तत्त्वं च वाच्यामीति क्लीबत्वस्यैकवचनात्तत्त्वस्याव्ययत्वस्य च विधानात् । अन्यथा
 अप् सुप् इति सुब्लोपे इत्यादीत्युपपन्नमिति भावः । इत्यादि चेत्यत्र चशब्दस्य वैयर्थ्येन यथाश्रुतसंबंधानुपपत्तौर्भेदक्रमतया तं योजयति ॥

भेदश्चेति संबंध इति । सम्यग्भेदोक्तिमेव स्पष्टयति ॥ न हीति ॥

त्वप्रत्ययं चात्यतिहायनैव रूपेण तेनेति भेदविहार्यः॥ भवत्यसावित्यणुशब्दमत्र विहाय वाक्यानि बहूनि दोषः॥ अतो जगद्वापृतिमंत एव ब्रह्मादयः पूर्णगुणाः क्रमेण ॥ अमंदमानंदमजस्रमेव मुंजंत आत्मीयमजात्समासते ॥ ७ ॥

॥ सु०-भवेदेतद्यमुनाऽनेनेत्यतदमुना देवेन प्रसन्नेन निमित्तेनेति व्याख्यायेत । न चैवं । किं नाम । अमुना रूपेणामुप्य तादात्म्यं प्राप्य तथाऽनेन रूपेणास्य तादात्म्यं प्राप्येति । न चैवं सति भेदोक्तिरस्तीत्यत आह ॥ त्वप्रत्ययमिति । चशब्दस्तत्समानार्थप्रत्ययान्तरसमुच्चयार्थः । अपिशब्दो रूपेणेति पदस्य । तेनेत्यमुनाऽनेनेत्युभयार्थग्रहण । अतिहाय प्रवृत्तायामिह श्रुतौ । भवे (देवं प) दयं परस्याभिलाषः । श्रुतिस्तु न तथा वक्ति । यदि खल्वदस्येनादस्तयेदंत्वेनेदंतयेति भाववाची प्रत्ययः स्यात् । यदि चामुना रूपेणात्मनाऽनेन रूपेणात्मनेति एदं स्यात् । तदा प्रतीमोऽयमर्थः श्रुत्यभिप्रेत इति । न चैतदस्तीति । ननु भावप्रधाना निर्देशा बहुलमुपलभ्यते ततो विनाऽपि प्रत्ययेन सोऽर्थो भविष्यति । सोपस्कराणि वाक्यानि भवन्ति । ततो रूपेणेत्यादिपदाध्याहारो वा करिष्यते को दोष इति चेन्न । निश्चिते हि वाक्यार्थे तदुपपद्यते । न च तन्निश्चायकमत्रास्तीत्याशयवान्दोषान्तरमाह ॥ भवतीति । यद्यस्यां श्रुतौ तादात्म्यमात्स्या तदीयं सर्वलोकाधिपत्यमस्य भवतीत्यर्थो विवक्षितः स्यात् । तर्हि तत्रतदर्थप्रतिपादनेऽयं विद्वानसौ परमात्मा भवतीत्येतावदेव वक्तव्यं । न तु सोऽशुनवेत्यादिकं । तादात्म्यप्राप्तां तद्धर्मस्य स्वतः सिद्धत्वात् । अयमसौ भवतीत्यल्पं शब्दं विहाय बहूनि वाक्यानि प्रयुजानायाः श्रुतरुशलत्वं दोषः स्यात् । न हि कश्चिदल्पीयसा प्रयत्नेन सिद्धयत्यर्थं

महतिं प्रयत्नमातिष्ठमा (नः सद्भिः) नो महद्भिराद्रियते । किं चात्र परमेश्वरः सगुणो वा विवक्षितो निर्गुणो वा । आद्ये न विदुषस्तत्तादात्म्यमस्ति । परेणा (स्य) नभ्युपग (तत्त्वात्) मात् । न द्वितीयः । निर्गुणस्यादित्यादिपरिच्छेदानुपपत्तेः । ऐश्वर्या-संभवाच्च । न च तद्भूयं गतस्य सर्वलोकाधिपन्यं भवतीति । अपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरन्पादार्थं संक्षेपेणाह ॥ अत इति । जगच्छब्देन स्वकीयावमुक्ता गृह्यते । जगद्वापापराधजमित्येतन्मुक्तेतरजगद्विषयं । अतो न तद्विरोध इत्येतदप्यनेन सूचयति । अन्यथा सावरमुक्तनियामका एवेत्यवश्यत् । तथा चानन्याधिपतिपदमुक्तार्थमेवेति भावः । आत्मीयं न तु पारमेश्वरं । अजा-त्परमेश्वरात्तमविहायेत्यर्थः । तत्प्रसादादिति वा ॥ ४४७ ।

टि० ॥ प्रत्ययांतरेति । भाववाचकतल्प्रत्ययरूपप्रत्ययांतरेत्यर्थः ॥ बहुलमिति । इहैव शाल्त्रे मुक्तोपसृध्यव्यपदेशादित्यादयः । व्याकरणे च द्वेकयोर्द्वैवचनैकवचन इत्यादय इत्यर्थः ॥ तत इति । वाक्यस्य सोपस्करत्वादित्यर्थः । भाष्यकारियं शाब्ददोषव्युत्पादनं शाब्द-दोषोऽपि लगतीत्यभिप्रेत्यैव न त्वर्थदोषोऽत्र लगतीत्यभिप्रेत्येत्याशयवान्स्वयमर्थदोषमाह ॥ किंचेति ॥ अनभ्युपगमादिति । सगुणस्य काल्पितत्वादिति भावः ॥ निर्गुणस्येति । आदित्यादिपरिच्छिन्नत्वे सगुणत्वापातादित्यर्थः ॥ ऐश्वर्येति । निर्गुणस्याप्यैश्वर्याभ्युपगमे निर्गुणत्वव्याघातादित्यर्थः ॥ न चेति । नापीत्यर्थः ॥ तद्भूयं गतस्येति । यद्यपि वदः सुपीत्यतः सुपीत्यनुवृत्तौ भवो भाव इत्यनेन तस्य भावमिति तच्छब्दे उपपदे भवतेर्धातोर्भवत्वरूपेऽर्थे क्यप्प्रत्यये कित्वाट्टुणाभावे च सति निष्पन्नत्वाद् भयशब्दस्य तद्भवनमात्रार्थतया न तत्त्वार्थत्वं । तथाऽपि स्याद्ब्रह्मरूपं ब्रह्मत्वं सायुज्यमपीत्यभिधाने ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वब्रह्मसायुज्यशब्दानां पर्यायतामभिधाय देवभूयान् देवभूय-तद्वदित्युत्तरवाक्ये देवभूय-

देवत्वसायुज्यशब्दानामपि पर्यायतामुक्त्वा आदिपदेन मुखेभ्यमर्खत्वसूत्रसायुज्यशब्दानामपि तद्भूतत्वं तत्सायुज्यशब्दानामपि पर्यायत्वस्याभिधानिकात्वाद्वाकारणस्य च साधुत्वाद् व्याख्यानमात्रपरत्वाद्युक्तमेव तद्व्युत्पत्तयस्य तत्त्वार्थत्वं । तथाच तद्भूतत्वं तत्त्वं ब्रह्मत्वमिति यावत् तत्प्राप्तयेत्यर्थः पर्यवस्यति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं टीकायां ब्रह्मभूयाय परब्रह्मत्वायेतीति ध्येयं । मुक्तेतरजगाद्विषयमित्येतदुपलक्षणं । मुक्तेष्वपि स्वसमानोत्तममुक्तेविषयमित्यपि द्रष्टव्यं ॥ अन्यथेति । जगद्व्यापृतिमंत इति विशेषणस्य जगद्व्यापारवर्जमित्येतन्मुक्तेतरजगाद्विषयमित्येतदर्थसूचकावाभाव इत्यर्थः ॥ अवश्यमिति । आवश्यकत्वात्प्रतिपत्तिलाघवाच्चेत्यर्थः ॥ उक्तार्थमेवेति । अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्य इत्यादिनोक्तार्थे भवेत्यर्थः । अत्रादिति ल्यब्लोपनिमित्ता पंचमीत्याशयेनाह ॥ तमविहायेति । सहभोगेऽपि न मुक्तस्य स्वातंत्र्यमित्येतदर्थोपपादकत्वेनापि व्याचष्टे ॥ तत्सदादिति वेति ॥ ४ । ४ । ७ ॥

नमोनमोशेषविशेषगुणैकधास्ते पुरुषोत्तमाय ॥ भक्तानुक्रपादतिशुद्धसंविदात्रेऽनुपाधिप्रियसद्गुणात्मने ॥ छ ॥

॥ सु०-एवं परिसमापितग्रंथो भगवानाचार्यः स्वप्रतिपादितप्रकारं स्वस्यातिविशदानादिसर्वज्ञप्रदं निरुपाधिकपरमेश्वरस्यदगुणगणं पुरुषोत्तमं पौनःपुन्येन प्रणमति ॥ नम इति । अशेषविशेषैः पूर्णा ये गुणास्तेषां प्रयानाश्रयाय भक्ते मय्यनुक्रपादगुक्राशात् । अत एव ताच्छीलिकस्य तुनः प्रयोगः । सद्गुणानुवादेनानुपाधिप्रियत्वं तादात्म्यं च विधीयत इति न पुनरुक्तिः ॥ छ ॥

टि० नमोनम इत्येतावतैव पौनःपुन्येन प्रमाणानुष्ठानसिद्धेः किमशेषेत्यादिविशेषणसमूहेनयाशङ्क्य नम्यत्वप्रयोजकमकथनार्थत्वात् तद्व्यर्थमित्याशयेनादिविशेषणस्य कृत्यं सूचयेत्वेव तत्तात्पर्यमाह ॥ स्वप्रतिपादिनेति । अनेनाशेषविशेषगुणैकधास्ते इति विशेषणं ब्रह्मत्वप्र-

योजकीभूताधिष्ठितत्वसमर्पकमित्युक्तं भवति । भक्तानुक्पादतिशुद्धसंविदात्रेऽनुपाधिप्रियसद्गुणात्मन इति विशेषणद्वयकृत्यं सूचयन्नेव तत्तात्पर्यमाह ॥ **स्वस्येति** । अनेन विशेषणद्वयं वंदात्वप्रयोजकत्वसमर्पकमित्युक्तं भवति । मूलं वंदात्वप्रयोजकवैशिष्ट्योपादनार्थं क्षराक्षरपुरुषोत्तमत्वसंकीर्तनमित्याभिप्रेत्य तदनुवदति ॥ **पुरुषोत्तममिति** । संकोचे कारणाभावेन गुणशब्दादेव सकलशुभधर्मप्राप्त्या तत्पूर्णत्वस्य इयेतावतैव लाभात् । मूलदेशविशेषणपूर्वत्वेऽर्थव्यर्थमाशङ्क्य नेदं भगवतोऽशेषविशेषपूर्णत्वप्रतिपादनपरं येनानर्थक्यं स्यात् । किं नाम गुणानां प्रत्येकमशेषविशेषणपूर्वत्वप्रतिपादनपरमित्यतो न वैयर्थ्यमित्याशयेन तथा व्याचष्टे ॥ **अशेषविशेषैरिति** । यत्किञ्चिद्वक्तानुक्पस्य स्वसंविज्ञानोपयोगित्वाभावाद्भक्तपदस्य स्वमात्रपरत्वं दर्शयन्नेवानुक्पशब्दार्थमाह ॥ **भक्ते मयीति** । अनुक्रोशात्कृपाविशेषात् । अनेन संविज्ञानं न प्रयोजनापेक्षं किंतु कृपामात्रनिमित्तमित्युक्तं भवति । अत्रैवोपष्टंभकमाह ॥ **अत एवेति** । यतोऽनुक्रोश एव निमित्तं न किमपि स्वप्रयोजनमत एवेत्यर्थः । गुणैकधाम इत्यनेन गुणमात्रस्याशेषविशेषणपूर्वत्वाभिधानेनैव सत्त्वलाभात्तदर्थकस्य सद्गुणात्मन इत्यस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ **सद्गुणानुवादेनेति** ॥ छ ॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपानि दिव्यान्यलं बद् तद्दर्शितमित्यमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ॥ वार्यो रामवचनयं प्रथमकं पृष्ठो द्वितीयं वपुर्भवो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रंथःकृतः केशवै ॥ निःशेषदोषरहित कल्याणाखिलसङ्ग ॥ भूतिरव्यभुशवार्दिवंद्यं त्वां नैमि मे प्रियं ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छृणुद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राज्योप्याने चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥ अध्यायः संपूर्णः ॥ ग्रंथश्चायं संपूर्णः ॥ ४ ॥ ४ ॥

॥ सु०—यथा भगवत्स्वरूपविज्ञानं समस्तपुरुषार्थसाधनं तथा स्वस्वरूपविज्ञानमपित्यस्तदाविष्णुवक्ताह ॥ यस्येति । यस्य वायोर्देवस्य वेदवचने बलित्थेत्यादावलं दिव्यान्यद्भुतानि त्रीणि रूपाण्युदितानि । अमुना वायुनाऽयं क्षेत्रवे विषये ग्रंथः कृत इत्यन्ययः । कीदृशं तस्य मूलरूपं कथं भूतानि च तानि त्रीणि रूपाणीत्यत उक्तं ॥ बडिल्यादि । यस्य तन्मूलरूपं वद् बलात्मकं दक्षितं ज्ञानरूपं च । दशैराणादिकोऽतच्प्रत्ययः । अनेन वायुशब्दो निरुक्तः । वशब्दो बलवाची । अयं गत्यर्थः । गत्यर्थाश्चावगत्यर्थाः । तत उण् वशासावायुश्चेति वायुरिति । किंच भर्गो भरणगमनयोः कर्तृ हुष्टृ भरणे गम्लृ गतौ आभ्यामसुनप्रत्ययो डिच् । इदमपि वायुशब्दव्याख्यानं । वा गतिगंधनयोरित्यतः कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उणित्युण् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां वातिभरणेऽपि वर्तते । अपि च महच्छेष्टं । वयः श्रेष्ठत्वं इत्यस्मादुण् । न केवलं मूलरूपमेवं किंतु यस्यावतारेषु निहितं रूपमित्यमेव । यस्य प्रथमकं प्रथमं रूपं रामविषयाणि वचांसि मूलरामायणादीनि रामवचांसि तेषां नयं नयितं शिष्येषु प्रवर्त्यतेऽनेनेति । एरजित्यच् । यस्य द्वितीयं वपुः पृष्ठः पृच्छदः पृतनावाची प्रसिद्धः । तस्मिन्कर्मण्युपपदे क्षे क्षय इत्यस्मादातोऽनुपसर्गे क इति कः । उपपदतकारलोपश्छांदसः पुष्टिर्गंगः श्रुत्यनुसारेण । असुन्वा प्रत्ययः किदिति नपुंसकमेवेदं । रिपुपृतनाक्षयकारीत्यर्थः । यस्य तृतीयं वपुः एतन्मध्यः मधु-शब्दः सुखवाची । मधु घोरसु नः पितेति प्रयोगात् । वशब्दः शास्त्रापरपर्यायतीर्थवाची वातेरवगत्यर्थोत्करणे घञर्थे कविधानमिति कः । सुखसाधनं तीर्थमस्येति । स्वहित्यत्रेवोकारलोपः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादनं नव ग्रंथासंहारः समुचित इत्याशयवाचित्यापरोक्षं भावतं संबोध्य स्तौति ॥ निःशेषमीति । भूतिर्महालक्ष्मीः ॥ छ ॥

॥ वचनममूनमालाजयतीर्थोख्येन भिक्षुणा रचिता ॥ ध्रियतां हृदये सदये कमलामहिलेन पुरुषेण ॥१॥ न वैदुष्यभ्रांत्या न च वचनचतुर्थकुधिया न मात्सर्यविशान्न च चपलतादोषवशतः ॥ परं श्रद्धाजाड्यादकृपि कृतिमाचार्यवचसि स्वलब्धार्थे तस्माज्जागति न हि निंदोऽस्मि विदुषां ॥२॥ अनुव्याख्यामृतविधेः समुत्पन्नान्तिनिर्मला ॥ इयं न्यायसुधा भौमैर्विबुधैः सेव्यतां सदा ॥३॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थोख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ चतुर्थेऽध्याये-स्मिश्चरमचरणः पर्यवसितः ॥ छ ॥ ४।४ ॥ छ ॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थोऽध्यायः संपूर्णः ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

टि०-स्वस्वरूपज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वात्तन्मात्रफलककथनपरोत्तरपदवैष्यर्थमाशङ्क्य स्वरूपज्ञानप्रयोजनकथनेन तत्पारिहेज्येव तत्परतयोत्तर-वाक्यमवतारयति ॥ यथेति । व्यवहितत्वाद्गुणमार्थत्वाच्चान्वयप्रदर्शनपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे ॥ यस्मेति । अत्र वायोरित्यनेन मंत्रे सहःशब्दो वायुपरः । प्राणं वा व स महान्सह ओजो बलमित्याचक्षते इति श्रुतेर्वार्युरित्युक्तं भवति ॥ अलं दिव्यानीति । यद्यपि टीकायामलमित्येत-द्वलित्यनेनान्विततया योजितं । तथाऽपि दिव्यत्वेऽप्यर्थातिशयलाभाय दिव्यानित्यनेनान्विततयाऽत्र योजितमिति द्रष्टव्यं । कथमाधिकरणत्वं केशवस्येत्यतो विषयत्वेनेत्याभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह ॥ केशवविषय इति ॥ औणादिक इति । इणादयो बहुलमित्युक्तत्वात् । भूमृदृशियाजिपर्वेष्वप्यमितामिनिमिहर्षेभ्योऽतच् इति विशेषविहितत्वेऽप्यतच्प्रत्ययस्य बहुलग्रहणाद्देशेऽपि प्राप्स्या तस्मिन्परतो लघुपञ्चगुणे सति दर्शितशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥ तत उणिति । अयंतेरुणादेर्बहुलकादुणि णित्वादत उपधाया इत्युपधाकारवृद्ध्या वायुरिति रूपनिष्पत्तिरिति भावः ॥ किंचेति । कीदृशं तस्य मूलरूपमिति शङ्काया अन्यदप्युत्तरमस्तीत्यर्थः ॥ आभ्यामसुनप्रत्यय

इति । उणादयो बहुलमित्युक्तत्वात् । धातुसमुदायादसुम्प्रत्यये तत्सन्निधौनेन पूर्वधातोः सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे एतत्वे प्रत्ययस्य
द्विविधानसामर्थ्यात् गोभेदरिति टिलोपे च सति भग्नशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । न च भृञः साक्षात्प्रत्ययसन्निधौभावेऽपि यथा कथंचित्संयो-
गेन गुणवत्तस्य द्विविधाने तत्सन्निधौगात् भृञोऽपि टिलोपः स्यादिति वाच्यं । बहुलवचनेनैव प्राप्तस्यापि तस्य बाधकसंभवादित्याहुः । वातुतो
डिक्राणस्पृष्टसिध्यत्वाच्च किंचिदेतदिति ध्येयं । उणिति वातेरुणप्रत्यये आतो युक् चिण्ठोरिति युगामे च सति वायुशब्दनिष्पत्तिरिति
भावः ॥ वयः श्रेष्ठत्व इति । ननु वयतेः श्रेष्ठत्वार्थे क्रियावाचिवाभावात्कथं धातुत्वं । न हि श्रेष्ठत्वस्य यावत्सिद्धमासिद्धं वा साध्यत्वेना-
भिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्याभिधीयत इति । गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्यतां । बुद्ध्या प्रकल्पितो भेदः क्रियेति व्यपदिश्यत इति ।
स च पूर्वापरिभूत एकत्वादक्रमात्मकः । पूर्वापराणां धर्मेण तदर्थेनानुगम्यत इति वैष्याकरणपरिकल्पितक्रियात्वमरित येन तदर्थकस्य वयतेर्धा-
तुत्वं स्यादिति चेन्न । ऋभाष्यटीकोक्तरीत्या वदनेकदेशस्य कपोलस्योक्तलक्षणक्रियात्वाभावेऽपि वदनेकशब्देन विवक्षितस्य तद्वापारस्य क्रिया-
त्वात् तद्वाचिवेन वैष्याकरणमते गडयतेर्धातुत्ववत् श्रेष्ठत्वशब्देन विवक्षितस्य तद्वापारस्य क्रियात्वाचिवाचितया वयतेरपि धातुत्वस्याप्रत्युहत्वात् ।
ततश्च वयतेरुणि णिवादात् उपधाया इति उपधावृद्धौ वायुशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥ निहितमिति । प्रेरितमित्यर्थः । भगवतीति शेषः । उप-
लक्षणं चैतत् । अवतीर्णं चेत्यपि द्रष्टव्यं । अनेन भन्ने तन्मूलरूपं यत् आद्यादित्वात्तृतीयतात्तमिः । नतश्च येनैत्यर्थः ॥ भगवतीति यावत् । वयुषेऽ-
वताराय इत्या इत्यमेव । अधायि निहितं । इत्यमेवाजानि चावतीर्णं चेति योजना सूचिता भवति ॥ प्रथमकमिति । स्वार्थे कप्रत्यय इति
भावोक्तं प्रथमकमिति । रामस्य वचांसि सीतां प्रति नीतवदिति वा रामवचःसु यो नय आज्ञारूपस्तदुक्तमिति वा टीकोक्तरीत्या सत्येव व्याख्या-

नेऽर्थातरम्याह ॥ रामेति । अत्र विषयत्वं षष्ठ्यर्थः संबध इत्यभिप्रेत्योक्तं ॥ विषयाणीति । तान्येव श्रृंगिग्राहकया दर्शयति ॥ मूलोति
 ॥ एराजित्यचिति । इवर्णाताद्धातोर्भावेऽजिति अचप्रत्ययविधानाग्रयतेः करणेऽचप्रत्यये गुणयादेशयोर्नयशब्दनिष्पत्तिः । अत्र च
 ग्रापुना कर्त्रो कर्णभूतहनुमुदाख्यप्रथमरूपेण रामायणादीनि शास्त्राणि नीयंत इत्यर्थस्य विवाक्षितत्वाद्युक्तमेव हनुमतः शास्त्रप्रवृत्तिं प्रति कारणत्व-
 मत एव चामुना वाप्येनेति प्रागुक्तमिति ध्येयं ॥ क इति । आदेच उपदेशेऽशितोते कृतात्वात् क्षे क्षय इत्यस्माद्धातोरातोनुपसर्गे क इति
 मप्रत्यये आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे पृक्ष इति रूपसिद्धिरिति भावः । ननु तथाऽपि पृत्क्ष इति रूपं स्यात् । पृक्ष इति तु कथमित्यत
 आह ॥ उपपदेति । ननु च वपुःशब्दस्य नपुंसकालिंगत्वात् विशेषणानां च विशेष्यनिम्नत्वात् पृक्षं द्वितीयं वपुरिति नपुंसकालिंगेन भवितव्यं
 पृक्ष इति पुल्लिङ्गं तु कथमित्यतः पृक्षो वपुः पितुमानिति श्रुतौ पुल्लिङ्गस्य श्रुतत्वात्तदनुसारेण भाष्येऽपि पुल्लिङ्गप्रयोग इत्याह ॥ पुल्लिङ्गमिति ।
 अत्र च पक्षे पुल्लिङ्गस्य छांदसत्वं कल्पनीयं भवतीत्यपरितोषापृक्ष इत्यस्यापि नपुंसकतामेवाश्रित्य विशेषणविशेष्यभावमुपपादयति ॥ असु-
 न्वेति । नन्वसिन्पक्षे आतो लोप इटि चेत्यनेनाकारलोपः सिध्यति तस्य किञ्चिन्मित्तकत्वात् । असुनश्च अकित्वादित्यतोऽत्र पक्षेऽसुनोऽपि
 कित्वाश्रयणाद्युक्त एवाकारलोप इत्याशयेनाह ॥ किदिति । भाष्ये मध्वशब्द आनंदतीर्थशब्दसमानार्थ इत्यभिप्रेत्य तदुपपादनाय मध्वशब्दा-
 वयवभूतं मधुशब्दं मध्वित्यानंद उद्दिष्टमिति प्रमाणानुसारेण सुखवाचितया व्याचष्टे ॥ मधुशब्द इति । प्रमाणाभावेन तत्र तस्याखंडशक्त्य-
 सिद्धेखयवार्थानुगमेन तत्सापेक्षयोगवृत्तेरप्यनुपपत्तेः कथं मधुशब्दस्यानंदवाचिवमित्यतोऽखंडशक्तिमेवाभिप्रेत्य तत्साधकं प्रमाणमाह ॥ मधु-
 चौरिति । पिता दूर्गो मधु सुखमस्तिवत्यर्थः । चेति तीर्थमुदाहृतमिति प्रमाणं मनसि निधाय तदवयवशब्दं तीर्थवाचितया व्याचष्टे

॥ वशब्द इति । प्रमाणाभावेन तत्र तस्याबुद्धशक्त्यासिद्धेः प्रकृतिप्रत्ययविभागस्यात्रास्तुटवेनावयववृत्त्यनुपपत्त्या तत्सापेक्षयोगाद्यादनुपपत्तेः ।
न च शब्दस्य शास्त्रापरपर्यायतीर्थवाचिवमित्यतो योगवृत्त्यैव तस्य तद्वाचिवमित्यभिप्रेत्य प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनेनावरदृष्टिमुद्दर्शयति
॥ वातेरिति । अवगत्यर्थाद्वातेर्वात्यवाञ्छयन्नेति ध्वर्थे कारणे अतो लोप इति केयकारलोपे व इति रूपनिष्पत्तिरिति
भावः । ननु कर्तार्यैव कप्रत्ययविधानात् कथं कारणार्थत्वं तस्येत्यतो ध्वर्थे कमिति ध्वर्थे तद्विधानात् । धञश्च अकर्तारि
च कारके संज्ञायामिति कर्तृभिनभावकारणादिसाधारणत्वेन तदर्थे विहितस्य कस्यापि भावकारणादिसाधारणत्वादुक्तं
कारणार्थत्वमित्याशयेनोक्तं ध्वर्थे कविधानमिति । ननु मध्व इत्यत्र न मधुनो वयस्येति बहुव्रीहिराश्रयितुं शक्यः । तथा सति
व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणप्रसंगात् । नापि मधुव यस्येति समानाधिकरणः । वशब्दोक्तशास्त्रसुखत्वाभावेन तदयोगादित्यतोऽत्र सुखवाचक-
स्यापि मधुशब्दस्य लक्षणया तत्साधनपरत्वेन सुखपरत्वाभावाच्च समानाधिकरणतदनुपपत्तिरिति ध्वर्थे तं दर्शयति ॥ सुखसाधनमिति ।
नन्वेवं मध्वशब्दनिर्वचने मधुव इति भवितव्यं । मध्व इति तु कथमित्यत आह ॥ स्वरित्यत्रेवेति । स्वरित्यत्रेव निरुक्तत्वादत्रोक्तारलोप
इत्यर्थः । मंगलाचरणस्य पूर्वमेव कृतत्वात्किं पुनस्तत्कारणेनेत्यतस्तत्र निमित्तं वदन्नेव संबोधपूर्वकस्ततो च निमित्तं सूचयन्नेव स्तुतिरूपमंगलाचरण-
परत्योत्तरपदं संगमयति ॥ भगवदिति । अप्रसिद्धेर्भूतिपदार्थमाह ॥ महालक्ष्मीरिति । अत्र च ग्रंथे श्रियः पत्य इत्यादौ महालक्ष्मी-
रिति चांते श्रीवाचकशब्दस्य संपुटाकारेण प्रयोगाच्छ्रीकरोऽयं ग्रंथ इति सूचितमिति गुरुचरणाः । एवं समापितग्रंथव्याख्यानो भागवटीकाकारः
स्वकीर्यनुवृत्तये स्तनाम ग्रंथे उपनिबन्धनेन सङ्कृतस्य ग्रंथस्य प्रचयादभिमतसिद्ध्यर्थं तस्य पुष्पमालालेन प्रीतिपूर्वकं भगवता हृदये धारणप्रार्थना-

रूपमंगलमाचरति ॥ वचनेति । सकलबाहुमनसदेवताया रमाया युत एव भगवति पुष्पमालात्वेन ग्रंथसमर्पणमभिमतसिध्यंगमिति ज्ञापयितुं कमलामहिलेनेत्युक्तं । कमला लक्ष्मीर्महिला वनिता यस्य तेनेत्यर्थः । वनिता महिला तथेयमभिधानात् । केवलं गुरुदेवताभक्त्यातिशयसाव्यतत्र सादलब्धैतद्ग्रंथप्रतिपादितपरस्वरूपप्रमाणप्रेयोपपादकन्यायजाते नानादरः कार्य इतिममर्थं व्यञ्जयेन्नेव स्वगर्वं परिहरति ॥ न वैदुष्य-
 आन्त्येति । आचार्यवचसि पूर्णप्रीतिभगवत्पादरचितश्रीमदनुव्याख्यानरूपवचनविषये कृतिं तत्रत्याविषमपदवाक्यविद्वृतिं ॥ अकृष्यति । करोतेलु-
 डात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं व्यञ्जकं चात्र विदुषामित्येतदेवेति गुरुचरणाः । श्रवणमननाभ्यामसकृदेतद्ग्रंथसेवनमेवैतद्ग्रंथतात्पर्यविषयभूतार्थावगाति-
 कारणं न तु प्रसिद्धसुधाया इव कादाचित्कमपि तत्तथेति व्यञ्जयेन्नेव स्वकृतग्रंथस्य हेतुकथनपूर्वकं सर्वदा सकलभूसुरसेव्यतां प्रार्थयेते ॥ अनु-
 व्याख्यामृतांभोधिरिति । इति श्रीमदिति पद्ये प्रगुणत्वं ऋजुत्वं अवक्रगतिवामिति यावदित्यशेषमितिमंगलं ॥ ४ ॥

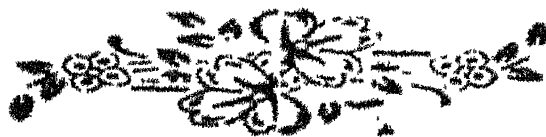
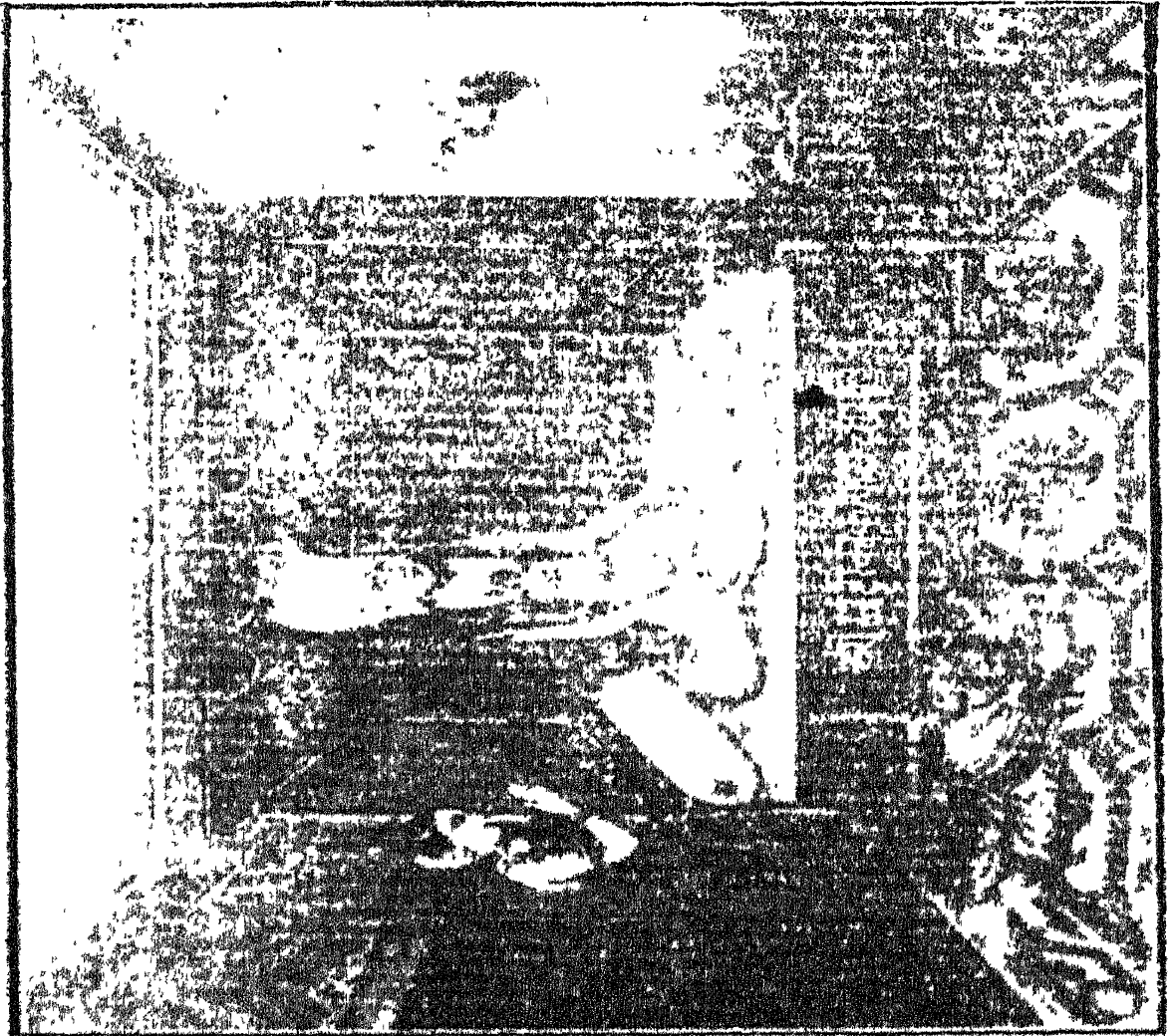
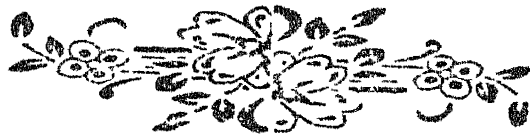
॥सकलसुगुणपात्रं सर्वदौषैकजत्रं सुमतिमुगतिदात्रं सुष्टुसज्जाननेत्रं ॥ निखिलजानिजनित्रं नित्यदुष्टैकवेत्रं नवनवसुचारित्रं नौमि लक्ष्मीकलत्रं ॥ १ ॥ शुभगुणगणगात्रं शुद्धविज्ञाननेत्रं श्रुतिविततचरित्रं श्रान्ततापातपत्रं ॥ श्रमजलधिवहित्रं शान्तमंतःपवित्रं श्रयत विबुधमित्रं शक्तियोगीन्द्र-
 पौत्रं ॥ २ ॥ विद्याख्यरत्नप्रभवाय बुद्धौ विद्योत्तमानाय सुवृंहिताय ॥ शुद्धाय नित्यं मुनिसेविताय मध्वाद्भुतांभोनिधये नमोऽस्तु ॥ ३ ॥ श्रीम-
 यासप्तशुशुद्धजलधिं मध्वोक्तसत्कर्तुस्तर्काख्यामरदानवाश्रितमतिश्रेष्ठं हि हृद्भूभृता । आलोढ्याखिलतत्त्वभासकमहारत्नानि चाप्नोत्सुधां सोऽयं
 योगिमहेंद्रसन्निभजगार्थाख्यो भवेन्मे मुदे ॥ ४ ॥ श्रीमद्यासमतापगा यतिवरं श्रीमज्जयप्रोक्तसत्सर्पाविष्टितमध्वसन्मुनिवरप्रंथांगवर्धेण यः ॥ संल्लोढ्या-
 खिलसन्ध्यामृतवरं तत्त्वादिसद्दीपिकासत्तात्पर्यसुचंद्रिकातत्त्वरं ..... ॥ ५ ॥ निष्काश्याद्भुतखंडनत्रयमुखाख्यानरत्नोच्चयं हृष्ट्वा कुरितं

यस्यरातिपिहितं श्रीव्यासतीर्थो बृधः ॥ स्वोक्तिं रक्षितुमत्र यः प्रतिपदं सत्याविशेषार्थको विद्याधीशयतिन्सदुस्वरः किं नवतीर्णः स हि
॥ ६ ॥ यद्वस्तांबुजसंगतोऽहमभवं देव्याः कटाक्षाश्रयो यद्याख्यानदिवाकरोण विदुषामंततमः संदृतं ॥ ये प्रीता भुवि चंदनद्रुम इव स्वीयं स्वव-
कुर्वते तान्मक्त्यादिपुजो भजे परगुरुनानंदभट्टारकान् ॥ ७ ॥ यः श्रीनिवासमृगार्द सकलान्मदाधमायाविसिधसुकुंमगिरीन्विदार्य ॥ सत्तर्कतीक्ष्ण-
नखैरैरारज मध्वसिद्धांतचारुविपिनो तमलं भजेऽहं ॥ ८ ॥ श्रीमत्सुधाद्रुतबोधिविक्रीडनविचक्षणान् । श्रीमद्विद्याधीशमनिन्दे विद्यागुरुन्मम
॥ ९ ॥ अथ तत्कृपयैवाहं तत्सु शिक्षितमार्गतः ॥ तेषामाज्ञां पुरोधाय.....पंचिकाम् ॥ १० ॥ व्यक्तं त्यक्त्वा यदव्यक्तं तत्तच्छास्त्रानुसारतः ॥
गुरुग्रंथान्समालोच्य न चोदग्रंथं बहुदितं ॥ ११ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषान्या न रोचते तस्मात् ॥ अल्पेणा भक्तियुता श्रीविद्याधीशपादयोः
जेवा ॥ १२ ॥ मया विरचितोशेषसुधावाक्यार्थचंद्रिका ॥ अनया भावि ग्रन्थं तदामोतु गुरुन्मम ॥ १३ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदा-
ऽमरराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमदुराजोपदिष्टमार्गानुयतिन्यां
श्रीमन्यापसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचंद्रिकायां चतुर्थध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४-४ ॥ चतुर्थध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणिसमेता समाप्ता ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

